

DEMOGRÁFIA

51. ÉVF. 4. SZÁM

BUDAPEST
2008

AZ MTA DEMOGRÁFIAI BIZOTTSÁGA
ÉS A KSH NÉPESSÉGTUDOMÁNYI KUTATÓ INTÉZET
FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI:

DÖVÉNYI ZOLTÁN, GÁRDOS ÉVA, HABLICSEK LÁSZLÓ, HOÓZ ISTVÁN, JÓZAN PÉTER,
KAMARÁS FERENC, KLINGER ANDRÁS (elnök), KOPP MÁRIA, PONGRÁCZ TIBORNÉ,
SPÉDER ZSOLT, TÓTH PÁL PÉTER

SZERKESZTŐSÉG:

SPÉDER ZSOLT főszerkesztő
ŐRI PÉTER felelős szerkesztő
HABLICSEK LÁSZLÓ szerkesztő
KAMARÁS FERENC szerkesztő

BOARD OF EDITORS:

ZSOLT SPÉDER editor-in-chief
PÉTER ŐRI responsible editor
LÁSZLÓ HABLICSEK editor
FERENC KAMARÁS editor

OLVASÓSZERKESZTŐ:

SÁGHI GÁBOR

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KARDULESZ FERENCNÉ, VÁRNAINÉ ANEK ÁGNES

FELELŐS KIADÓ:

SPÉDER ZSOLT igazgató

ISSN 0011-8249

DEMOGRÁFIA

A population Quarterly of the Committee for Demography
of the Hungarian Academy of Sciences
and the Hungarian Central Statistical Office
Demographic Research Institute

Editor-in-Chief: *Zsolt Spéder*

Editorial Office: H-1024 Budapest, Buday László u. 1–3.

Orders may be placed with KULTURA: Hungarian Trading Company for Books
and Newspapers (Budapest, 62. P.O.B. 149)

or with any greater bookseller or distributor of periodicals

Subscription for a year: US \$ 40,00

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

- Dupcsik Csaba – Tóth Olga: Feminizmus helyett familizmus 307
Tóth Ágnes – Vékás János: Család és identitás. A vegyes házasság szerepe a magyarországi kisebbségi közösségek reprodukciójában ... 329

KÖZLEMÉNYEK

- Bognár Virág: Gyermekvállalási tervek – munkaerő-piaci helyzet 356
Gyarmati Andrea: A népesedéspolitikai, szociálpolitikai, gyermekvédelmi értékek, célok, eszközök változása a magyar családtámogatási rendszerben a rendszerváltástól napjainkig 376
Tárkányi Ákos: A második demográfiai átmenet néhány főbb tényezője a fejlett világban és Magyarországon 406

FIGYELŐ

- A demográfia tudománya Európában – az EPC 2008 konferencia adatai alapján (Kapitány Balázs) 441

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

- Kohli, M.: The Institutionalization of the Life Course: Looking Back to Look Ahead. (Az életút intézményesülése: visszatekintés és előretekintés) *Research in Human Development*, 4. 2007/3–4. 253–271. (Murinkó Livia) 447
Lois, D.: Einflüsse von Lebensstilmerkmalen auf den Übergang in die erste Ehe. (Az életstílus-jellemzők befolyása az első házasság megkötésére.) *Zeitschrift für Familienforschung*, 20. 2008/1. 11–33. (Kapitány Balázs) 450
Asendorpf, J. B.: Living Apart Together: Alters- und Kohortenabhängigkeit einer heterogenen Lebensform. (Living Apart Together: Egy heterogén életforma különböző életkorokban és kohorszokban.) *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 2008/4. 749–764. (Kapitány Balázs) 451
Bonoli, G.: The impact of social policy on fertility: evidence from Switzerland. (A szociálpolitika hatása a termékenységre – bizonyítékok Svájcból.) *Journal of European Social Policy*, 18. 2008/1. 64–78. (Kapitány Balázs) 454

Alter, G. – Oris, M. – Neven, M.: When Protoindustry Collapsed. Fertility and the Demographic Regime in Rural Eastern Belgium during the Industrial Revolution. (Amikor a protoindusztrializáció nyugvó gazdaság összeomlott. A termékenység és a demográfiai rendszer a rurális Kelet-Belgiumban az ipari forradalom időszakában.) <i>Historical Social Research</i> , 32. 2007/2. 137–159. (Pakot Levente)	454
--	-----

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

Demography	457
European Journal of Population	458
Journal of Marriage and the Family	459
Population	460
Population and Development Review	461
Population Research and Policy Review	461
Population Trends	462

*Utánnymás csak a forrás megjelölésével.
Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.*

CONTENTS

STUDIES

- Csaba Dupcsik – Olga Tóth: Familism instead of feminism 307
 Ágnes Tóth – Vékás János: Family and identity. The role of ethnically mixed marriages in the reproduction of ethnic minority groups in Hungary 329

ARTICLES

- Virág Bognár: Desired children in the light of labour market status of partnership members 356
 Andrea Gyarmati: Changes of the values, aims and means of population and social policy and child welfare in the Hungarian family support system since the political transition 376
 Ákos Tárkányi: Some factors of the second demographic transition in the developed world and Hungary 406

CHRONICLE

- Demography in Europe – on the basis of the data of the EPC conference 2008 (Balázs Kapitány) 441

REVIEW

ARTICLES

- Kohli, M.: The Institutionalization of the Life Course: Looking Back to Look Ahead. *Research in Human Development*, 4. 2007/3–4. 253–271. (Livia Murinkó) 447
 Lois, D.: Einflüsse von Lebensstilmerkmalen auf den Übergang in die erste Ehe. (The impact of life-style variables on first marriage.) *Zeitschrift für Familienforschung*, 20. 2008/1. 11–33. (Balázs Kapitány) 450
 Asendorpf, J. B.: Living Apart Together: Alters- und Kohortenabhängigkeit einer heterogenen Lebensform. (Living apart together: a heterogeneous way of life in different ages and cohorts.) *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 2008/4. 749–764. (Balázs Kapitány) 451
 Bonoli, G.: The impact of social policy on fertility: evidence from Switzerland. *Journal of European Social Policy*, 18. 2008/1. 64–78. (Balázs Kapitány) 453
 Alter, G. – Oris, M. – Neven, M.: When Protoindustry Collapsed. Fertility and the Demographic Regime in Rural Eastern Belgium during the Industrial Revolution. *Historical Social Research*, 32. 2007/2. 137–159. (Levente Pakot) 454

REVIEW OF DEMOGRAPHIC JOURNALS

Demography	457
European Journal of Population	458
Journal of Marriage and the Family	459
Population	460
Population and Development Review	461
Population Research and Policy Review	461
Population Trends	462

*Reproduction permitted only with indication of source.
Manuscripts are not kept or sent back.*

FEMINIZMUS HELYETT FAMILIZMUS

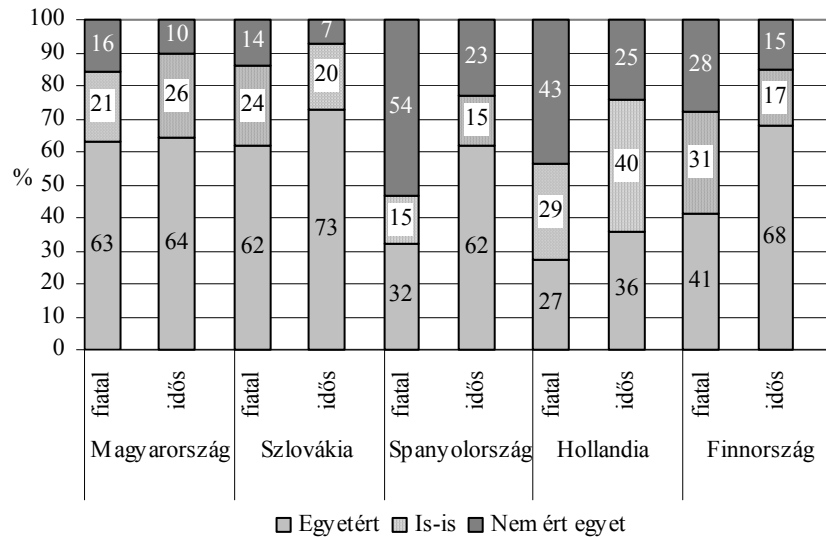
DUPCSIK CSABA¹ – TÓTH OLGA²

A nemi és családi szerepek gyakorlását és az ezekre vonatkozó attitűdöket tanulmányozva feltűnhet egy sajátos ellentmondás: miközben a magyar lakosság egy sor reálfaktort tekintve – a szélesre húzódó – európai mezőny modernebb szegmenséhez tartozik,³ van olyan ideája, amely szerint poláris pozíciót foglal el. Egyike vagyunk ugyanis azon országoknak, ahol a családról, a férfiak és a nők szerepeiről megfogalmazott tradicionális attitűdállításokkal a megkérdezettek a legnagyobb arányban értenek egyet, bizonyos vonatkozásokban nem csupán nemzetközi összehasonlításban, hanem abszolút számban is. Sőt, nálunk a legtöbb európai országban megszokott életkori lejtő sem érvényesül: a fiatalok és az idős korosztály megnyilatkozásainak eltérése nem szignifikáns. Ezeket a tényeket az elmúlt évtizedben számos különböző vizsgálat bizonyította (lásd pl. Tóth 1998; Pongrácz et al. 2001; Pongrácz – Spéder 2003; Blaskó 2006). Illusztrációként itt csupán az International Social Survey 2002-es adatfelvételének egyik attitűdkérdését mutatjuk be.

¹ Az MTA Szociológiai Intézet munkatársa.

² Az MTA Szociológiai Intézet munkatársa.

³ 2006-ban az 1000 lakosra jutó házasságkötések száma 4,4; a válásoké 2,5 és az elveszületéseké 9,9 volt (Demográfiai évkönyv 2006).

I. „Állásban lenni is fontos lehet, de amire a legtöbb nő valójában vágyik, az otthon és gyerekek.” Az egyetértők aránya (%), korosztályi bontásban⁴
 „Having a job may also be important, but what most women really desire is a home and children.” Proportion of those agreeing (%) by age-group (the young and the elderly), Hungary, Slovakia, Spain, the Netherlands, Finland

A kérdés valamennyi kutatója megkísérelte magyarázni a jelenséget, és ezek a próbálkozások számos mozaikdarabot illesztettek már az alakuló képhez. Ebben a tanulmányban egy ez idáig a hazai diskurzusban nem használt fogalom, a *familizmus* bevezetésével arra teszünk kísérletet, hogy az attitűdök és a tényleges viselkedés eltérésére adott magyarázatokat új módon rendezzük el, illetve arra, hogy a magyarázatok körét tágítsuk.

A familizmusról

A *familizmus* összetett, többjelentésű kifejezés. A nemzetközi irodalom familizmusfogalmát (*familism*, *familismo*, *familismus*) a magyarban gyakran „családközpontúság”-nak fordítják, ami értékrendre, illetve attitűdök rendszerére utal. Ilyen értelemben használva szinte közhelyszerűen igazolódik valamennyi kutatásban, hogy európai összehasonlításban a magyar társadalomra fokozottan érvényes kategóriáról van szó. Ez azonban félrevezető lehet: a

⁴ Adatok forrása: ISSP Család modul, 2002.

familizmus kifejezés ugyanis nem csupán ideológiát, de társadalmi állapotot is jelölhet (Pérez 2003).

A familizmus mint ideológia a család és a családi lét fontosságát hangsúlyozza, mind az egyén, mind a társadalom szempontjából. A család, mint olyan társadalmi egység, amelyben a kapcsolatok – ideáltipikus esetben – teljes mértékben a szolidaritásra és altruizmusra épülnek, egyrészt ideált, mintát – bár elérhetetlen mintát – jelent a társadalom többi intézménye számára, másrészt a társadalomban ténylegesen létező proszociális viselkedés, szolidaritás, társas attitűdök iskolája, az erre való hajlam legfontosabb generáló közege. A kutatók egy része az így értelmezett familizmus *ellenpárjának* a „kóros individualizmust”, az „egoista önzés” ideológiáit (pontosabban, az általa ilyennek minősített ideológiákat) tekinti.

A familizmus mint társadalmi állapot fogalmával olyan társadalmak írhatók le, amelyekben a bizalom általános szintje alacsony, s amelyekben – éppen ezért – a családi kapcsolatok maradtak az egyedüliek, amelyekre az egyének építhetnek. Sarkítva: a jelenség forrása ebben az értelemben nem a családi kapcsolatok és a családbarát attitűdök immanens, mint inkább *relatív* erőssége, amennyiben az egyéb társadalmi kapcsolatok gyengék, ritkák, igen gyakran kényszeren alapulnak, és a résztvevők kölcsönös bizalmatlanságából következően a destabilizáció állandó veszélyének vannak kitéve. Az így felfogott familizmust leírói gyakran az egoizmus, az individualizmus *szinonimájaként* kezelik (Banfield 1958; Fukuyama 1997). A familizmus mint társadalmi állapot általában ott erősödik fel, ahol gyenge a civil társadalom, s ahol az állami központosításnak régi hagyományai vannak. A leggyakrabban hivatkozott példák Dél-Olaszország, Franciaország, Kína, újabban a posztkommunista országok is (Papp 2000; Torsello 2004).

Ideológiai és társadalmi familizmus a magyar társadalomban

Amikor a magyar társadalom családdal kapcsolatos értékeinek, attitűdjeinek és a gyakorlatának diszkrépanciáját magyarázva a familizmus gondolköréhez sorolható argumentumok kerülnek elő, szinte kizárólag a familizmus ideológiai jelentését használják az érvelők. Ezekben a magyarázatokban az emberek által vallott értékek és a külső, társadalmi kényszerek (hatalom) ellentétére kerül a hangsúly. Az ideológiai *familizmus* megközelítése szerint a magyar emberek többsége, ha szabadon, erős benső meggyőződése alapján választhatna, a tradicionális értékrend szerint élné családi életét. (Vagyis az apa a családfő, s egyben a kenyérkereső, az anya feladata a háztartás vezetése és a – minél több vagy legalábbis a reprodukciós minimumnál mindenképpen több – gyerek nevelése stb.). Ezzel párhuzamosan *kényszernek*, nem pedig egy alternatív értékrenddel jellemezhető másik családmodellnek tekinti a kétkeresős, a kiegyenlí-

tett családi munkamegosztás felé tendáló, kevesebb gyereket tervező és vállaló együttélési formákat. Ez az értékrend, mint nevéből is következik, egy korábban valóban létezett olyan társadalmi állapot öröksége, amelyben az ideál és a társadalmi valóság közelebb álltak egymáshoz, esetleg egybe is estek. A megközelítés erős változatában pedig – hallgatólagosan vagy kimondva – ezt tartják a „természetes” emberi állapotnak. Az ideológiai familizmus képviselői szerint ez a kényszer az elmúlt öt-hat évtizedben időnként (szociál)politikai „öszönzés” formáját öltötte (tipikusan a kommunizmus időszakában), máskor szűkebben vagy elsősorban gazdasági kényszert jelentett (mint például a rendszerváltás óta eltelt időszakban). Ebben a megközelítésben az vezet anómiás helyzethez, hogy a külső, hatalmi kényszerek nem engedik meg a családfős/egykeresős modell tömegessé válását, miközben az értékrend szempontjából ez lenne az ideális (legalábbis a gyermekek nevelése idején).

Az elmúlt évszázadban figyelemre méltó eszmetörténeti fejlődés ment végbe a család és a hatalom kérdésének tekintetében. Míg a tradicionális felfogás hívei a 19–20. század fordulójáig egyáltalán nem tagadták, hogy a hatalom jelen van a családon belül,⁵ addig a kortárs ideológiai familizmus hanyagolja a családi hatalmi viszonyok kérdését, egyáltalán a létét.⁶ A probléma tárgyalását – a tradicionális családi értékek és a külső, politikai hatalom kérdéskörét a központba emelve – átengedi vitapartnereinek, elsősorban a család témakör feminista megközelítésének. Ebből következően a familizmus logikus ellenpontját azok a „felszabadító” ideológiák képezhetik, amelyek kifejezetten túlhangsúlyozzák a családi hatalmi viszonyok jelentőségét. Ezek a megközelítések – szemben a familizmussal – elsősorban *nem* érzelmi közösséget látnak a családban, hanem sokkal inkább elnyomó hatalmi intézményt.

Fontosnak tartjuk leszögezni, hogy bár cikkünkben elsősorban az ideológiai familizmussal polemizálunk, nem azonosulunk a feminizmus extrém formáival sem. Utóbbiakat kizárólag azért nem vetjük alaposabb kritikai elemzés alá, mert napjainkban erősen visszaszorultak, a kortárs magyar tudományos életben sosem volt markáns a jelenlétük, a társadalmi és politikai életben pedig még kevésbé. Véleményünk szerint a hatalom és az értékek bonyolult összjátéka

⁵ „... Az apai tekintély a legszükségsezerűbb, a leginkább legitim valamennyi társadalmi hatalom közül” – fogalmazott például Le Play id. Therborn (2004. 13.). De például a „szociális kérdést” a katolikus diskurzusokba bevezető 1890-es pápai dekrétum, a Rerum Novarum is így fogalmaz: „... a család ... a szó teljes értelmében társas közösség, amelyet egy sajátos hatalom, az atyai hatalom kormányoz...”

⁶ Pongrácz Tiborné például a háztartási munka egyenlőtlen megosztása körüli tények ismertetése után megjegyzi: „... elhamarkodott lenne arra a következtetésre jutni, hogy európai viszonylatban a magyar nők vannak a legkiszármányoltabb, legelnyomottabb helyzetben, inkább arról van szó, hogy a családi értékek primátusa miatt az otthoni feladatok ellátását elsőrendű fontosságúnak tartják, és a nagyobb leterheltségért kárpótlást jelent a család életében betöltött központi, meghatározó szerep, nélkülözhetetlenségük érzete.” (Pongráczné 2005. 84–85.)

jellemez valamennyi társadalmi intézményt, így a családot is. Elemzése ezért a többi intézményéhez hasonló módon és szemlélettel végezhető, de az érzelmi komponens sajátos súlya – ugyanakkor nem kizárólagossága – és a szocializációban játszott kitüntetett szerepe miatt valóban pótlólagos szempontok bevonását is igényli.

Amikor tehát azt próbáljuk megragadni, hogy a nemi szerepek és a család(politika) terén miként jelenik meg a „hatalom/kényszerek” és az „értékek” bonyolult összjátéka, azt szeretnénk bizonyítani, hogy a familizmus mindkét (bizonyos szempontból egymásnak ellentmondó) jelentése szerepet játszik az attitűdöknek és a viselkedésnek ebben az inkongruenciájában. A fogalom csupán egyik értelmű használata összemossa egymástól különböző dolgokat, illetve a valóság túlságosan szűk szeletét képes csak megragadni.

A familizmus a magyar társadalomban 1989-ig

Részletes, legalább a huszadik század elejéig visszanyúló történelmi áttekin-
tésre itt nincs terünk. Azt azonban leszögezhetjük, hogy már az 1945 előtti Magyarországra is jellemző volt, hogy a polgárosultabb országokhoz képest fejletlen volt a civil szféra, s a politikai élet egymást követő traumái folyamatosan rombolták a társadalmi bizalmat. Mindez nyilvánvaló módon erősítette a társadalmi familizmust, miközben a politikai életet meghatározó jobboldal eszmerendszerének szerves részét képezte az ideológiai familizmus is. 1948 után, amikor a keresztény elvekre hivatkozó, illetve nacionalista (vagy annak minősített) ideológiai elemeket nem lehetett nyíltan hirdetni, az elfojtott jobboldali ideológiákból ez volt az egyetlen elem, amely képviselhető maradt. Sarkítva: az „Isten – haza – család” hármából csak a család maradhatott, melynek ideológiája rendkívül alkalmas volt arra, hogy elrejtse tulajdon ideológiavoltát.

Az 1945–48 között hatalomra kerülő kommunisták az egyébként is gyenge civil társadalmat elsöpörték, további ösztönzést adva a társadalmi familizmusnak. Az ideológiai familizmushoz való viszonyuk azonban kezdettől fogva ambivalens volt. Párhuzamosan számos, egymással is ütköző örökség hatott ezen a téren. Először is, a „polgári család” elvi kritikája a korai szocialista eszmerendszer része volt, s ez – a sztálini Szovjetunió 1930-as évekbeli „familista fordulata” ellenére – elevenen élt még az 1940–50-es évek kommunista ideológiájában is. Egy évtizedekkel későbbi, de még a rendszer uralma idején született leírás így foglalta össze a korai kommunista éra familizmussal szembeni szélsőbalos kifogásait:

„A család intézménye ... Magyarországon ... túl volt telítve vallási elemekkel, szinte »félhivatalos« vallási intézmény jellege volt. Épp ezért a család ... a vallásos ideológia továbbélésének egyik fontos tartóoszlopaként

tűnt elő. (...) ... a félf feudális-félpolgári magyar társadalom családi viszonyai ... a férfiak abszolút uralma, a nők kiszolgáltatott helyzete, a gyermekek tekintélyelvű irányítása ... az elvtelen nagycsaládi összetartás ... nehezen tűntek összeegyeztethetőnek a szocialista fejlődés követelményeivel. Az ötvenes évek sajátos hangulatában ... a családot ... úgy ítélték meg, mint a magánélet felé visszahúzó, a közzel szembeforduló szférát. (...)

Mindennél volt mélyebb oka is a családdal szembeni fenntartásoknak. Az osztálytársadalom családjáról régről fogva tudott volt, hogy a család a társadalmi helyzetek – kiváltságok vagy hátrányok – átörökítésének egyik legfontosabb közvetítője. (...)

Mind ezek a tények azt hozták magukkal, hogy az új társadalom vezetése kevés rokonszenvet táplált a család mint társadalmi intézmény iránt... ”⁷

Másrésről azonban, amikor „*az új társadalom vezetése*” nem az ideológiai ortodoxiából, hanem rendszerük valódi logikájából és hatalomtechnikai érdekeiből indult ki, rájött, hogy az ideológiai familizmus eltűrhető, sőt, bizonyos mértékben felhasználható saját céljaira.⁸ Ezt az összefüggést, első nekifutásra, akár rövidre is lehet zárni: a nem demokratikus rendszerek irányítói általában fel szokták ismerni, hogy zavargások kirobbantói, a rendszerellenes szervezkedések résztvevői leggyakrabban a még nem családos fiatalok közül kerülnek ki, miközben a családos ember könnyebben kontrollálható, ha úgy tetszik „sakkban tartható”. Egy szociológiai vizsgálat az 1970-es évekből tisztán láttatja ezt a felismert összefüggést, csak éppen az eggyel korábbi rendszer „nyakába varrva”:

„»Jó, mondom, én elmegyek, adja ki a munkakönyvemet, de majd én oda megyek, ahová kell, mert hogy beszél maga egy családos emberrel. Nem szégyelli magát...?« Itt, mint látjuk, nem a vagyoni helyzet a megbízhatóság és a becsületes magaviselet kritériuma, hanem az a valahonnan a csendőrvilágból itt maradt beidegződés, hogy a »családos ember« az már megállapodottabb, megbízhatóbb, könnyebben kordába [sic] tartható, mint a még felelőtlen, izgága, mindenre kapható legényember.”⁹

⁷ Ferge Zsuzsa (1982), id: Neményi (1988. 91–92.).

⁸ Hasonló folyamat korábban lezajlott már a szovjet államban is: a hatalomra jutott orosz bolsevikok kezdetben szinte már „feministának” minősíthető törvénykezése után a harmincas években ezen a téren is nyilvánvaló fordulat történt: a sztálinizmus elfogadta s bizonyos mértékben alkalmazta is az ideológiai familizmust. Ahogy egy magyar jogtörténeti elemzés fogalmazott: „*A tapasztalatok ahhoz a szükségképpen következtetéshez vezettek, hogy ... a szocialista társadalom ... alapvetően érdekelt a házassági-családi kapcsolatok szilárdságában és rendezettségében ... A szocialista jogpolitika ... a gyakorlat próbája alapján jutott arra a következtetésre, hogy a házasság intézményét meg kell szilárdítani.*” (Katonáné dr. Soltész Márta, *Jogtudományi Közlöny*, 1981 (id. Neményi 1988. 87–88.).

⁹ Hankiss (1976. 41.).

A korábban idézett Ferge-tanulmány szerint a korai kommunista rendszer a család hibájául róttá fel, hogy elfordítja az embereket a közügyektől, ami úgy értendő, hogy a rendszer által konstruált antidemokratikus/áldemokratikus politikai-közéleti szerepvállalástól visszahúzódnak a családba. Másképp közelített a kérdéshez a Kádár-rendszer ideológiája. Ekkor már fontosabb stratégiai elemmé vált az emberek depolitizálása, a tényleges politikai beleszólás szándékának elfojtása. Ennek elérésére pedig éppen a család szerepének (új) béli hangsúlyozása és felerősítése mutatkozott a legalkalmasabbnak.

A társadalmi familizmus Kádár-kori használatát azonban nem csupán a semlegesítést célzó megfontolások motiválták. A szélsőbalos ideológiák nem győzték hangsúlyozni, hogy a család egyrészt a *tekintélyelvűség*, másrészt a *tulajdon* bölcsője é ezzel összefüggésben az *egyenlőtlen-ségek* legfontosabb újratermelődési mechanizmusa. Márpedig a konszolidálódott, Kádár-kori kommunista rendszer, *ha nem hivatalos ideológiája, hanem ténylegesen viszonyai szerint ítéljük meg, tekintélyelvű rendszer* volt, amelyben nem csak továbbéltek a korábbi rendszerek egyenlőtlen-ségei, de saját társadalmi integrációs mechanizmusaival is állandóan termelt és *újratermelt társadalmi egyenlőtlen-ségeket* (Szelényi 1990 [1978]). Olyan rendszer volt, amely stabilitását jelentős részben annak köszönhette, hogy a szocialista tábor többi részéhez vagy az ötvenes évek hazai viszonyaihoz képest szélesebbek voltak a *kistulajdon* szerzésének lehetőségei – s ezt a kistulajdont az emberek egyrészt jelentős részben családi alapokon termelték (második gazdaság), másrészt családi alapon „éremelték ki” (államosított szociálpolitika).

Jól mutatja ezt a mechanizmust a lakáseloszlás példája. Kutatók már akkoriban megállapították, hogy a társadalom magasabb végzettségű, jobban kereső rétegei felülreprezentáltak voltak a lakáskiutalások terén (arról nem is beszélve, hogy kiutalt lakáshoz gyakorlatilag csak városiak juthattak hozzá) (Szelényi – Manchin 1990 [1986]). A kortársak természetesen ismerték azt a tényt is, hogy a kiutalások rendszere a családokat privilegizálta az egyedülállókkal szemben. Az állami/tanácsi lakáskiutalások alanyai ugyanis elsősorban többségében családok emberek voltak, egyedülálló fiatalnak lényegében nem volt erre esélye. A korabeli elemzések egy része ugyan rámutatott arra, hogy ez a gyakorlat egy újabb egyenlőtlen-ségi dimenziót generál és a társadalmi familizmust erősíti (ld. pl. Róbert – Tóth 1982; Tóth 1992), de a közvélemény és a kutatók többsége ezt figyelmen kívül hagyta vagy nem észlelte, helyette elfogadta a rászorultsági elvre való hivatkozást.¹⁰

¹⁰ Ami egyáltalán nem magától értetődő: egy 1970-es években lefolytatott vizsgálat szerint a magyar közvélemény 50%-a gondolta úgy, hogy „Az államnak azokat kell támogatnia, akik a támogatást munkájukkal és magatartásukkal *kiérdemelték*”, s csak 33%-a, hogy „Az államnak azokat kell támogatnia, akik *szegényebbek*, rosszabb körülmények között élnek, mint mások”. Az is roppant tanulságos, hogy a fennmaradó 17% szerint „Az államnak senkit sem kell külön támogatnia. Mindenki boldoguljon képességei és szorgalma szerint.” (Pártos 1979. 53.).

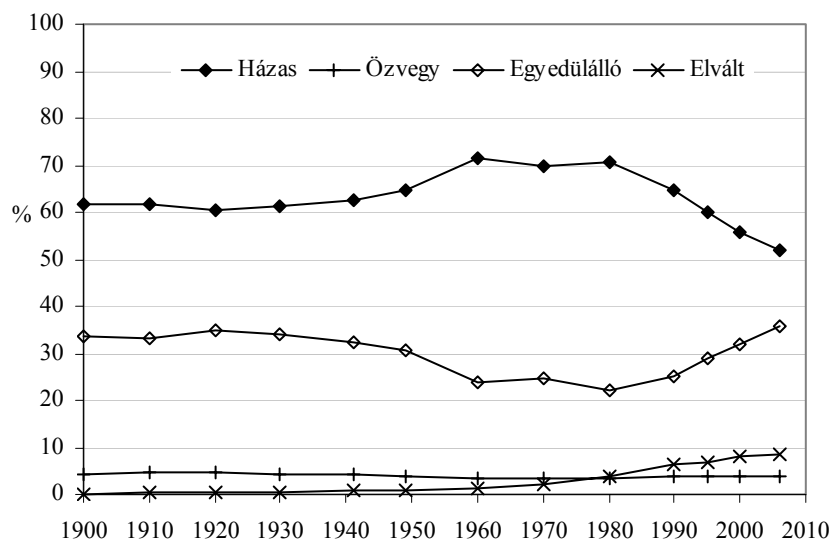
Az állami/tanácsi kiutalások egyetlen tömeges méreteket öltő alternatívája a magán-erős lakásépítés volt. Ritkán szokták tudatosítani, hogy az 1949 és 1990 közötti korszak egészében, illetve annak minden egyes szakaszában (beleértve a lakótelep-építések 1960-as, 1970-es évekbeli konjunktúráját is), mindig jóval több magán- mint állami lakás épült. Ennek pedig szinte elengedhetetlen előfeltétele volt legalább egy stabil nukleáris család, de igen gyakran szükség volt a szélesebb családi-rokoni hálózatok segítségére is (Kemény 1990).

A fentiek analógiájára érdemes szemügyre venni a kor mobilitási statisztikáit is. A Kádár-korszakban már Magyarországon is a kulturális-oktatási dimenzió lett volna hivatott a társadalmi mobilitás legfontosabb csatornájaként szolgálni. Érdekes módon mind a rendszer hívei, mind annak – korabeli, illetve visszamenőleges – ellenfelei általában magukévá tették azt a hivatalos ideológiát, mely szerint a kommunista rendszer lényegi vonása a társadalmi egyenlősítés, a törekvés az esélyegyenlőség és a mobilitás erősítésére, s a rendszer mobilitással kapcsolatos intézkedéseit, különös tekintettel az oktatásra vonatkozókat, ez a szándék determinálta. Ennek fényében azonban több mint furcsa, mennyire szűkek voltak ezek a mobilitási csatornák: az akkori Magyarországon nemcsak a korabeli Nyugat-Európához vagy a posztkommunista korszakhoz, hanem a többi korabeli kommunista országhoz képest is az érintett korosztályok meghökkentően kis hányada mehetett csak felsőfokú képzésre. Nem csoda, ha a „munkásállamban” már a hatvanas években kevesebb esélye volt egy munkás- vagy parasztszármazású fiatalnak diploma szerzésére, mint számos korabeli „kapitalista” országban (Kemény 1992 [1967]). A kielezett versenyhelyzetben ugyanis a *családi háttér* mindennél erősebben meghatározta a kulturális tőke mértékét, és ezzel együtt a mobilitási esélyeket is. Mint ezt a kohorszelemzésre épülő mobilitás vizsgálatok kimutatták „... a kulturális erőforrások hatása az iskolai végzettségre éppen a második világháború után, a »sztálinista (Rákosi-)« időszakban nőtt meg...” (Róbert 2000. 107.). Ezt a régen felismert jelenséget mind hívei, mind ellenfelei a rendszer kudarcaként szokták értelmezni, pedig egy más nézőpontból világossá válik, hogy egy újabb transzmissziós szíj – a korabeli magyar család – sikeres közbeiktatásáról van szó.

Elterjedt szemlélet, hogy a kommunista rendszer mélyen rejlő családellenességét, illetve szándéka szerint családbarát intézkedéseinek kudarcát a születésszám-csökkenéssel lehet a leginkább illusztrálni. Holott olyan tendenciáról van szó, amely – bizonyos, elsősorban makrogazdasági és történelmi ingadozásoktól eltekintve – folyamatosan érvényesült azóta, amióta csak Magyarországon egzakt statisztikát vezetnek a születésszám alakulásáról. Ha a rendszer kudarcot vallott ezen a téren, ugyanebben a kudarcban osztozott a dualizmus, a Horthy-rendszer vagy a demokratikus Magyar Köztársaság rendszere egyaránt.

Ami sokkal inkább a Kádár-korszak jellemzője: a legújabbkori magyar történelemben ekkor volt a legmagasabb a házasságban élők, a felnőtt népesség-

ben pedig a legalacsonyabb az egyedülállók aránya (ld. pl. Klinger 1996). A különbség nem csak az ezredfordulónak, de a 20. század első felének a viszonyaihoz képest is szignifikáns. Hasonló tendenciák mutatkoznak a házasságon kívül születettek hányadában: ez a mutató is a hatvanas-hetvenes években volt a legalacsonyabb. A korai házasságkötés és gyermekvállalás a szabályos életút része volt. A fiatalokat nem csupán jól felfogott gazdasági érdekük motiválta, de a féloldalas felnőtté válásnak, az egyéni presztízs növelésének általános, valamennyi társadalmi rétegre jellemző eszköze is ez volt (Tóth 1992). Provokatíván úgy is fogalmazhatunk, hogy a Kádár-korszak volt a magyar család – de legalábbis a magyar társadalmi familizmus – aranykora.

II. A 15 éves és idősebb férfiak családi állapota, 1900–2006¹¹
Marital status of men aged 15 and over, 1900–2006

Az egyenlőségi ideológiával legitimált szociálpolitika és a valóságban mélységes társadalmi egyenlőtlenség tehát gyakran egy irányba hatott: a civil társadalom romjain, a korlátozott magántulajdon és a nivellálásra törekvő bérrendszer viszonyai között aránytalanul felértékelődtek a családi viszonyok által teremtett társadalmi erőforrások. A társadalmi familizmus ilyen jelentős volta pedig nyilvánvaló módon igényelte az *ideológiai alátámasztást* is. Megismételjük: az ideológiai familizmus önnön ideológiavoltát jól rejtő, alacsony elvonat-

¹¹ Adatok forrása: KSH Demográfiai évkönyvek.

koztatási szinten is sikeresen működő eszmerendszer volt, amelyet éppen ezért a legkülönbözőbb csoportok vállalhattak fel a legkülönbözőbb indíttatásokból.

Sokan tekinthették az ideológiai familizmust kváziellenzéki ideológiának, és ennek – a mai perspektívából visszatekintve – megvan a maga iróniája. Vallás-erkölcsi eredete alapján ugyanis konzervatív-jobboldali eszmevilágnak számíthatott, míg a „közügyek szférájával” való szembenállása folytán liberális színezetet is kaphatott. Ráadásul a kádárista kommunisták és/vagy reformkommunisták éppen ezen a területen demonstrálhatták a legkönnyebben elfordulásukat az ötvenes évek „sztálinista túlkapásaitól”. Emellett a familizmust tekinthették a rendszer *valódi* normáit konform módon elfogadó szimbolikus gesztusnak is, a kádári „stabilitás” és a „normalitás” szimbólumának és egyben fontos intézményes zálogának. A már idézett Hankiss-kutatásban megszólaltatott „*integrálódó, illetve éppen hogy csak integrált segédmunkások*” pontosan érzékelték a familizmus illetően jelentőségét, amikor kényszeres alkalmazkodásukkal igyekeztek elhelyezni magukat a társadalmi ranglétrán:

„E réteg értékrendszerének ... két alappillére ... a becsületesen végzett munka, illetve a rendezett családi élet, ez a két érték a legfőbb eszközüik (eszközértékük) arra, hogy elhatárolják magukat az »alattuk« levő, szerintük felelőtlenebb, lazább munkaerkölcsű és rendezetlenebb életvezetésű segédmunkásrétegektől. ... értékrendszerében a rendezett családi élet az egyik már-már tabu jellegű központi érték.”¹² „A szociális tulajdonságok mellett ... elsősorban az úgynevezett antilumpen-tulajdonságokat becsülik és hangsúlyozzák önmagukban, azt, hogy ők – szemben lumpen életvitelű társaikkal – »adnak magukra«, rendezett életűek, nem garázdák, nem iszákosak, nem izgágák, nem csavarognak, törvénytisztelők, nem élnek pazarló, könnyelmű életet, és így tovább. Ezzel rokon kategóriát alkotnak a családiasság tulajdonságai, az, hogy ugyancsak szemben a lumpen életvezetésűekkel, ők család- és gyerekszerető, rendezett családi életet élnek, törődnek a családjukkal, tisztelik szüleiket, és így tovább.”¹³

A magyar familizmust ebben az értelemben sokáig szembe lehetett állítani az ideológiai ellenponttal, a Nyugattal is. Mint egy 1970-es években született publikáció fogalmazott:

„A kutatássorozat tapasztalatai azt mutatják, hogy a család intézményét a vizsgálatba bevont családok és személyek elfogadják, természetesnek tartják, és nyomát sem találtuk például a nyugati fiatalok lázongó útkeresésé-

¹² Hankiss 1976. 23–24.

¹³ Hankiss 1976. 29–30.

*nek, a kommunák divatjának. Ez tehát – legalábbis egyelőre – nem jelent társadalompolitikai problémát.*¹⁴

Ritka őszinte megnyilvánulás: a korábban „a vallásos ideológia továbbélésének egyik fontos tartóoszlopaként” felfogott intézményből ekkor már egyértelműen a *társadalmi rend pillére* lett, miközben a „lázongó útkeresés” a „társadalompolitikai problémával” állt nyilvánvaló kapcsolatban.

A mai ideológiai-politikai küzdelmek miatt túlhaladottá vált, de a rendszerváltás körül még sokat emlegetett „kádári kiegyezés” fontos, talán egyik leglényegesebb eleme volt a familizmus. A rendszer *vívmányaként* tűnhetett fel, hogy egyáltalán *vissza lehetett húzódn* a – családra korlátozódó – magánszférába. Ezáltal persze el lehetett fedni, hogy az atomizált egyének egyszersmind be voltak szorítva ebbe a közegbe, s hogy a közszférára nem volt – legalábbis közvetlen, intézményes és jogilag rögzített – befolyásuk. S hogy a familizmus valóban vívmány *is* volt – *vagy legalábbis: nem a legrosszabb lehetőség* –, azt jól jelezte a Heller – Vajda-féle nevezetes kommunacikk (Heller – Vajda 1998 [1970]). A „polgári” család ellen abban megfogalmazott újbalos támadás mind a hatalomban ülők, mind az abból kirekesztettek számára nem a családnak a belső elnyomástól való felszabadítását, hanem a mérhetetlen szenvedéssel és embertelenséggel járó társadalom-átalakító kísérleteket idézte fel – attól tartunk, jogosan.¹⁵ S míg például a gazdaság terén tett engedményeket, a piaci nyitást Kádár balos ellenzéke, illetve a moszkvai elit igen gyakran támadta nyílt vagy burkolt formában, addig – az akkor újbalos – filozófusok „megrendszerabályozását” ezen körök szinte teljes, nyílt vagy hallgatólagos egyetértése fogadta.

Összefoglalva tehát, a familizmus a Kádár-korszakban nem „a rendszer kudarcát” jelezte; másrésztől viszont nem is valamiféle pragmatikus, cinikusan felhasznált rendszeridegen eszköz volt. A Kádár-rendszer számára a familizmus engedménynek minősült, ugyanakkor olyan rendszerbe illeszkedett, amelyben – nem szándékolt következményként – már nem mint megtúrt, hanem mint szervesen oda illő jelenség tűnt mutatkozott.

A familizmus a rendszerváltás után

A fenti történelmi áttekintés természetesen roppant vázlatos, de talán megvilágít valamit abból a hagyomány-együttesből, amelyet a rendszerváltás utáni magyar társadalom megörökölt. Természetesen le kell szögezni, hogy az örökség nem determinál, hiszen továbbélése mellett/közben radikális változások is

¹⁴ Dr. Balog Miklósné 1979, in: Neményi 1988. 120.

¹⁵ Fontosnak tartjuk itt megjegyezni, hogy ezzel a megállapítással nem minősítjük az említett cikk szerzőinek későbbi szellemi útját, és nem kívánjuk azt sugallni, hogy egyetértésénk a Kádár-rendszer velük szemben gyakorolt retorziójával.

történtek. A foglalkoztatási és jövedelmi viszonyok átalakulása, a felsőoktatási expanzió, a tetszhalott állapotból feléledő civil társadalom, valamint a szociálpolitika átstrukturálódása következtében csökkent, de nem szűnt meg a társadalmi familizmus általános nyomása. A nyomás mérséklődése társadalmi rétegenként eltérő mértékű volt, illetve némely rétegben lehetőségként jelent meg. Ez utóbbira találhatunk példákat a társadalom legszegényebb és legjobb helyzetben lévő tagjai közt egyaránt.

A legalsó, underclass helyzetbe szorult romáknál például mintha tovább érvényesülne, sőt, ismét erősödne a familizmus hatása. Az átfogó tanulmányok szerint a roma népesség *egészénél* is csökkent – a korábbi, 1971-es, illetve 1993-as vizsgálatokhoz képest – a gyerekszám, s kitolódott az anyáknak az első gyerek születésekor betöltött átlagos életkora (Kemény – Janky – Lengyel 2004). Egyes esettanulmányok viszont arra a következtetésre jutnak, hogy némely teljesen szegregálódott és leszakadt cigány csoportokban kifejezetten visszafordult a tendencia: akár ugyanabban a közösségben fiatalabb anyák szülnék, és több gyereket, mint korábban.¹⁶ A 2003-as országos vizsgálat egyes adatai is igazolják a tendencia érvényesülését.¹⁷ Durst Judit etnográfiai kutatásai (Durst 2001) azt támasztják alá, hogy egy tradícióit őrző cigány közösségben a házasság fogalma eltérhet a hivatalos fogalomtól. A ma 50–60 évesek fiatal korukban gyakorlati érdekük alapján hivatalosan házasságot kötöttek, hiszen „kellett, törvény volt, erre adtak családi segínyt, illő volt”, de ma a fiatalok együttélését házassággal egyenértékűnek tekinti a közösség. Tehát a statisztikai adatok alapján „modern” viselkedés ebben a közegben valójában a közösség saját hagyományos házasságfelfogására épülő, ténylegesen tradicionális viselkedés.

A társadalom másik pólusán ugyanakkor megfigyelhető egy olyan felső-közép- vagy elitmentalitás, amelyben státuszszimbólumként jelenik meg, hogy az illető *megengedhet magának* (mármint: „el tud tartani”) nagyobb családot is. Mindezt alátámasztja Spéder elemzése is (Spéder 2003), aki a gyermekvállalási hajlandóság iskolai végzettség szerinti pluralizálódását bizonyítja.

Bár a társadalmi familizmust a korábbi évtizedekben tápláló tényezők hatása gyengült, nem tűnt el a magyar társadalomból. Másfelől viszont alig erősödött az állam, a hatalom és az egyén között közvetítő összetett közeg, amely a polgárosult társadalmak sajátja. Az 1980-as évek végétől ugyan megsokasodott

¹⁶ Például Ladányi János és Szelényi Iván vizsgálatai szerint a csereháti Csenyétén 1881 előtt a roma nők átlagéletkora az első gyerekük születésekor 27,1 év volt, tehát valamivel *magasabb*, mint a falubeli nem cigány asszonyoké. A következő majd' száz év legnagyobb részében mindkét csoportban 22–24 év körül mozgott ez az érték, mígnem a roma nők körében a legutolsó időszakban 17,7 évre csökkent (nem roma szülés 1988 óta nem történt a faluban) (Ladányi – Szelényi 2004. 65.).

¹⁷ „A kizárólag cigányok lakta környéken élő nők első szülésének átlagos életkora 18,82 év volt, míg a többségi társadalomhoz tartozó szomszédsággal jellemezhető cigányok körében 20,89 év volt az első szülés átlagos életkora az 1989 utáni években.” (Janky 2005. 77.).

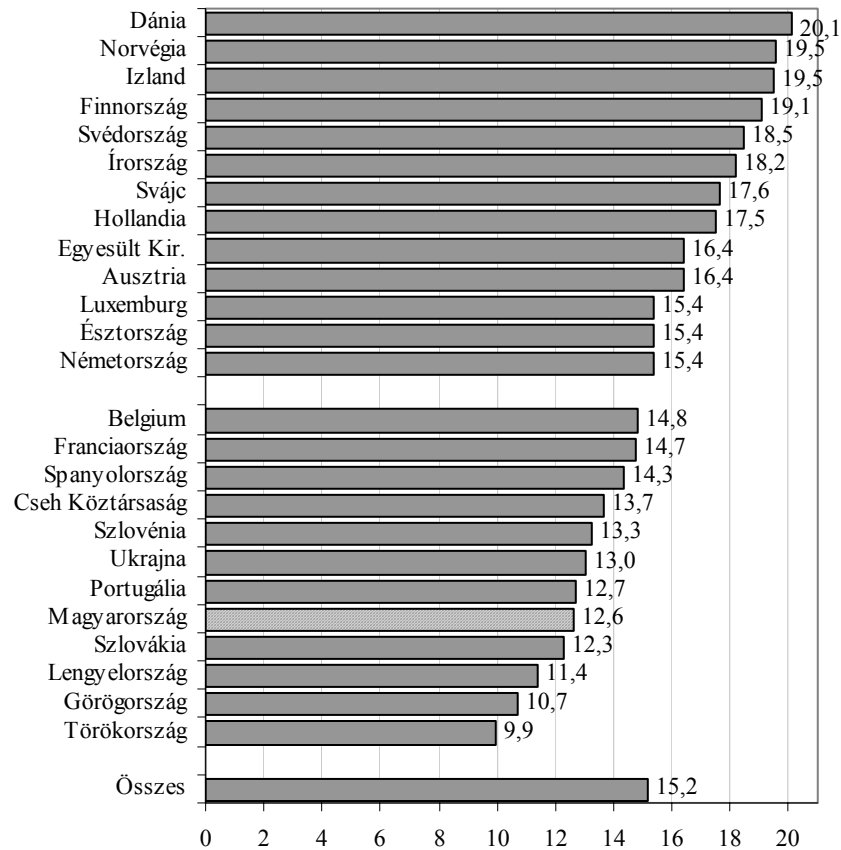
a nonprofit szervezetek száma, ezek többsége azonban igen hamar átítatódott politikával, és a különféle politikai pártok kiterjesztéseként létezett, létezik. Figyelemre méltó, hogy 4,5 millió, személyi jövedelemadót fizető magyar állampolgár kevesebb mint egyharmada, 1,7 millió tartotta fontosnak, hogy adója 1%-át valamilyen civil szervezet számára ajánlja fel.¹⁸ Talán az sem véletlen, hogy a felajánlások szempontjából legnépszerűbb szervezetek – a beteg gyerekeket támogató (általános humanitárius célokat szolgáló) szervezetek mellett – az állatmenhelyek.

A gazdasági átalakulások szétzilálták a munkahelyi közösségeket. Az emberek egyéni küzdelmet folytatnak a munkanélküliség elkerülése, munkahelyük megtartása, kényszervállalkozásaik működtetése érdekében. A szolidaritás elve a ritka fellobbanásoktól eltekintve kevésbé hatja át a mai magyar társadalmat (Szalai 2007). Hiába a látható társadalmi egyenlőtlenségekre való érzékenység, a jövedelmi és életformabeli egyenlőtlenségek erősödése meglazította a korábbi szomszédsági, sőt tágabb rokonsági kapcsolatok jelentős részét is. A politika kétpólusúvá válása, a politikai közbeszéd nyílt erőszakossága nem csupán a politikusoktól és a „politikacsinálástól” fordította el az embereket, de szétfeszített baráti és rokoni kapcsolatokat is.

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy a legfrissebb felmérések szerint a magyar társadalomban a bizalom szintje európai összehasonlításban ismét a legalacsonyabbak között van. Itt a European Social Survey, nemzetközi összehasonlító vizsgálat 2005-ös felvételi hullámának adataiból idézünk. A felmérés három attitűdkérdéssel tesztelte 25 európai ország lakosainak más emberekbe vetett bizalmát.¹⁹ A következő ábra az ezek alapján készített változó átlagértékeit mutatja Magyarországon és a többi vizsgált európai országban.

¹⁸ Forrás: APEH, 2009.

¹⁹ Az attitűd kérdések a következők voltak: „A legtöbb emberben meg lehet bízni, vagy inkább azt, hogy nem lehetünk elég óvatosak az emberi kapcsolatokban?”; „Gondolja, hogy a legtöbb ember megpróbálná kihasználni Önt, ha alkalma nyílna rá, vagy igyekeznének tisztességesek lenni?”; „Ön szerint az emberek inkább csak magukkal törődnek, vagy **általában** segítőkészek?” Valamennyi kérdés 11 fokú skálán mérte a bizalmatlanság szintjét. Minél magasabbra helyezte magát a válaszadó a skálán, annál magasabb bizalommal viseltette a többi ember iránt.

III. Az emberekbe vetett bizalom (három kérdés alapján alkotott) változójának átlagértékei országonként
Mean values of the variable measuring trust in other people (aggregated on the basis of three questions), by country

Magyarország hajszállal magasabb bizalmi szintet mutatott, mint Szlovákia, ezzel az európai összehasonlításban hátulról az ötödik helyre került. Nem jobb a helyzet, ha a különféle politikai intézményekre vonatkozik a vizsgálat. A politikusokban, a politikai pártokban, az adott ország parlamentjében, jogi rendszerében és rendőrségében lényegesen kevésbé bíznak a megkérdezettek, mint a többi emberben. Az összevont változó alapján adódó sorrend azonban a mi szempontunkból igen hasonló eredményt hozott, mint az előző kérdéscsoportnál. Magyarország lakói ismét az egyik legalacsonyabb bizalmi szintéről tanúskodtak, hátulról az ötödik értékkel. Érdemes megjegyezni, hogy a politikai

intézményekbe vetett bizalom tekintetében a rendszerváltó országokkal osztozunk az utolsó helyeken.

Napjaink magyar társadalmában és közéletében – a társadalmi mellett – karakteresen jelen van az ideológiai familizmus is. Ezzel párhuzamosan feltűnően hiányoznak az ideológiai alternatívák, például a feminizmus különböző ágazatai. Feltehetően ez öngerjesztő folyamat is: mivel az emberek többsége „tradicionális értékeket vall” a családról, a szavazatmaximalizálásra törekvő pártok egyike sem érzi szükségességét, hogy szembeszálljon a közérzülettel – jellegzetes módon még az erre más esetekben esetleg hajlandó liberális pártok (tehát az SzDSz vagy az 1993 előtti Fidesz) sem.

Egyesek számára talán elfogadhatatlanul radikális lesz az álláspontunk, de hajlanánk arra a feltevésre: az értékvizsgálatok meglepő eredménye jórészt annak a következménye, hogy *nem is igazán értékrendet* mutat ki. Pontosabban: csak a magyar felnőttek egy kisebbik részére jellemző, hogy valóban koherens tradicionális értékrendet vall magáénak a családról és a nemi szerepekről, s hogy ebből konzekvenciákat vonnak le életvitelükre nézve is (magyarán: megpróbálnak ezzel összhangban élni, amennyiben a külső kényszerek ezt engedik). A többség azonban mintha csak azért értene egyet²⁰ a tradicionális állításokkal, mert „csak azok vannak kéznél”, mert hiányzik a nyelv a családdal kapcsolatos változások feldolgozására, s hiányzik az akarat – és talán a képesség – is a véleményformálók legfontosabb csoportjai részéről egy ilyen diskurzus elindítására.

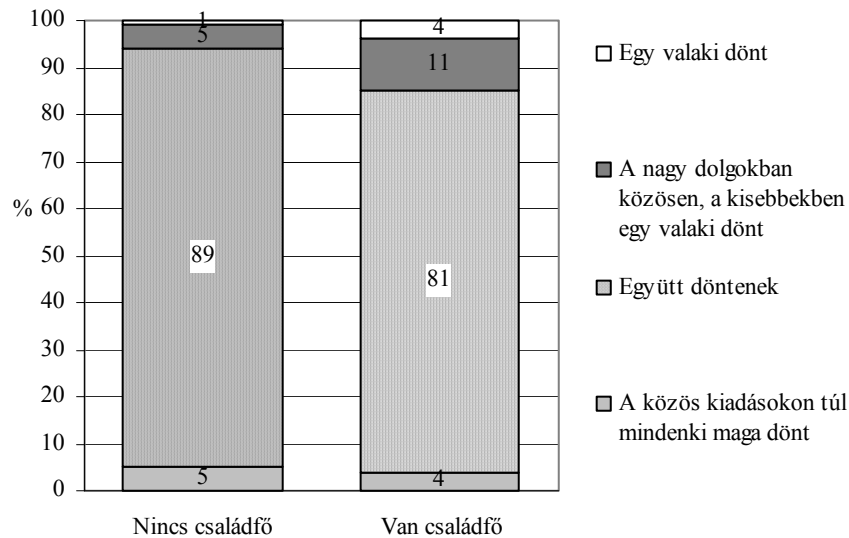
Két példával próbáljuk érzékeltetni, hogy időnként mennyire megalapozatlanok, belső tartalmat nélkülözők a familista attitűdök. Sik Endre és Nagy Ildikó tanulságos kutatásában (2002) többek között azt kérdezték interjúalanyaiktól, hogy vajon van-e a családjukban családfő – amennyiben „igennel” válaszoltak, megkérdezték még, hogy ki az és miért. Az aktív státusú, több felnőttet magában foglaló családok 63%-ában azt felelték a megkérdezettek, hogy van családfő, aki az esetek 92%-ában a férfi volt. A szóban forgó körben 58%-os volt annak az indoklásnak az aránya, hogy „ez a szokás”, 31%-os pedig a férfi magasabb keresete. (Ahol nő volt a családfő, rendszerint több indokot hoztak fel, amelyek jobban szórtak.) „*Ahol nincs családfő, ott a kérdezettek túlnyomó többsége (97%) a családfő hiányát azzal indokolta, hogy náluk közösen döntenek minden kérdésben a családtagok, és ezért nincs szükség családfőre.*”²¹

Viszont: amikor a „ki dönt” kérdés *nem* a családfő szereplegitimációja, hanem gyakorlati, életviteli kérdések kapcsán merült fel, meghökkentően más kép

²⁰ Bár, mint Blaskó Zsuzsa a 2002-es ISSP-adatok elemzése kapcsán kimutatta: nemzetközi összehasonlításban ugyan továbbra is magas a tradicionális állításokkal egyetértők aránya, „a teljes egyetértés azonban viszonylag ritka.” (Blaskó 2006. 13.).

²¹ Sik – Nagy (2002. 263.).

rajzolódott ki. A pénzügyi döntések terén például *nincs lényeges különbség* a családfőt megnevező, illetve meg nem nevező családok között.²²

*IV. A pénzkezelési szokások megoszlása a családfős, illetve a családfővel nem rendelkező családok körében – házaspárok (%)*²³

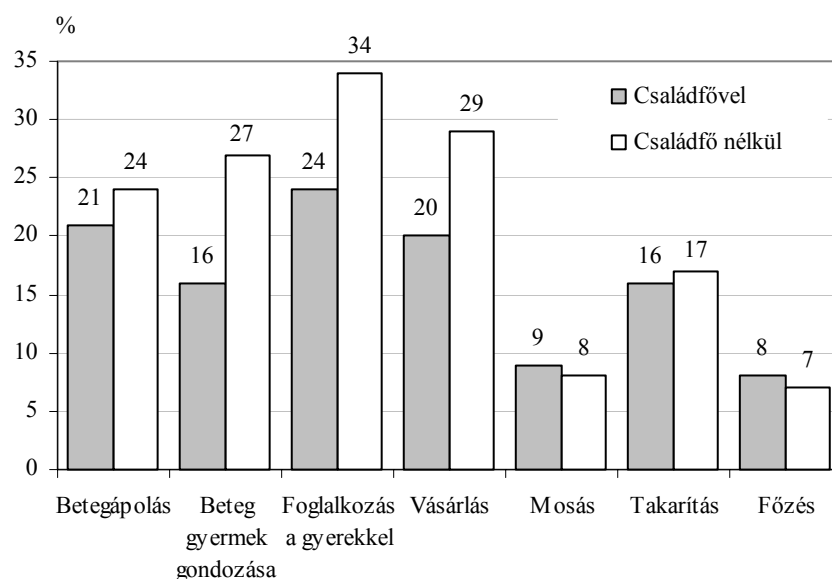
Distribution of the different ways of decision-making related to the expenses of the households in families with and without a 'head of the family' – married couples (%)

Hiába, hogy a családfő megnevezése per definitionem *hierarchikus* viszonyt feltételez a családtagok között, s hiába, hogy ennek hiányát szinte egyhangúlag a közös döntésekkel, vagyis a családon belüli egalitáriánus viszonyokkal indokolták az érintettek – más téren, mint például a házimunka tényleges megosztását illetően viszonylag kis különbségek mutatkoztak a két kategória között.

²² Pongrácz Tiborné (2005) ettől némileg eltérő eredményekre hivatkozott: eszerint a magyar nők 22%-a állítja, hogy egyedül ő kezeli a családjában a pénzt, illetve a férfiak 30%-a tulajdonítja a partnerének a pénzkezelés felelősségét. „A nők »pénzügyminiszteri« státusa tipikusan a tradicionális családi szereposztás egyik jellegzetessége, és ezért megállapítható, hogy a pénzkezelés magyarországi gyakorlata tovább erősíti a magyar családokról az eddigiek alapján kialakult konzervatív, hagyományörző képet.” (Pongráczné 2005. 82.). A Sik – Nagy-kutatás szerint azonban még a családfővel rendelkező családokban is csak 4% mondja azt, hogy *egy személy* dönt.

²³ Sík – Nagy (2002. 268.)

Érdekes módon éppen a leghagyományosabban a nőkre testált funkciók – mosás, takarítás, főzés – betöltésében a legjelentéktelenebbek az eltérések.

V. A közösen végzett házimunka aránya a családfővel rendelkező, illetve nem rendelkező családokban (%)²⁴
The proportion of housework done jointly in families with and without a 'head of the family' (%)

A másik példát Blaskó Zsuzsa már említett vizsgálataiból vettük, amelyek a 2002-es International Social Survey Program (ISSP) adatfelvételének elemzésén alapulnak. Többek között azzal a kérdéssel foglalkozott, hogy a házimunka megosztását (illetve annak hiányát) milyen tényezők befolyásolják és milyen mértékben. Bár Blaskó szerint „szignifikáns pozitív korreláció” mutatható ki a nők házimunka-leterheltsége és a nemi szerepekről vallott felfogásuk között, közelebbről szemügyre véve kiderül, hogy a nemi ideológia a nők esetében a legkisebb súlyú befolyásoló tényező: „...végső soron öt tényező határozza meg a nő házimunkára fordított idejét. Ezek (a hatás erősségének sorrendjében): kisgyerek jelenléte a háztartásban, a háztartás jövedelmi viszonyai, a lakóhely jellege, a nő iskolázottsága és a női szerepekkel kapcsolatos attitűdjei.”²⁵ Nem gyakorol azonban érdemi hatást a nő otthoni leterheltségére, hogy a férfi végez-e egyáltalán keresőmunkát.

²⁴ Sik – Nagy (2002. 269.).

²⁵ Blaskó (2006. 55.).

A férfiak otthoni munkavégzéséről pedig azt mutatta ki, hogy azt *egyáltalán nem befolyásolja* a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológia – sőt, a tradicionálisabb szerepfelfogású férfiak több házimunkát végeznek, bár ez feltehetően más kereszthatások eredménye (falun többen követnek tradicionális értékrendet, miközben a lakóhelyük jellegéből adódóan több házimunkát végeznek).²⁶

A férfiak házimunka-terhelésére messze a legnagyobb hatást a partnerük munkapiaci pozíciója gyakorolja: ha a nő bármilyen oknál fogva, de nem nyugdíjasként, otthon tartózkodik, a férfi 80–100 százalékkal is kevesebb időt fordít házimunkára, dolgozó nő mellett viszont teljesen lényegtelen a társ által ledolgozott munkaidő hossza. Befolyásoló tényező még a család anyagi helyzete és – mint már említettük – a falusi lakóhely. Írásunk szempontjából azonban a legfontosabb összefüggés:

„Ellentétben a nőkkel, a férfiak házimunkavégzésére nincsenek hatással a nemi szerepekkel kapcsolatos ideológiák. Attól, hogy egy férfi a nőknek (elvben) a sajátjához hasonló társadalmi szerepet szán, nem következik, hogy ő maga ezt a közeledést növekvő otthoni tehervállalással igyekezne szolgálni. Hasonlóképpen az ideológiák és értékrendek hatásának hiányára (is) utal, hogy nem játszik szerepet a férfi iskolai végzettsége sem: külföldi kutatások közül számos azt találta, hogy az iskolázottabb férfiak másoknál jobban kiveszik részüket a ház körüli teendőkben...”²⁷

Összefoglalás, következtetések

Ez a tanulmány a hazai családszociológiában ismert, de nem kielégítően megmagyarázott jelenséggel, a családdal kapcsolatos attitűdök és a valóságos viselkedés közötti diszkrépanciával foglalkozott. A magyar lakosság házassági, válási, termékenységi magatartása nem tér el jelentősen az európai átlagtól, ilyen összehasonlításban modernnek mondható. Ugyanakkor a családdal kapcsolatos attitűdvizsgálatok szerint ugyanebben az összevetésben igen tradicionális felfogású társadalomnak mutatkozik. A viselkedés és az értékek, attitűdök inkongruenciája sokféle módon magyarázható. Mi itt a magyar szociológiában egy kevésbé használt fogalom, a familizmus bevezetésével próbáltuk a magyarázatok körét bővíteni.

A familizmus egymással összefüggő, de sok tekintetben egymástól el is térő mindkét jelentését felhasználtuk. Az ideológiai familizmust legegyszerűbben „családcentrikusságnak” nevezhetjük. Eszerint a család és a családi kapcsolatok az élet minden más területénél nagyobb fontosságot élveznek az emberek értékrendjében. A család olyan társadalmi minta-intézmény, ami a szolidaritás, a

²⁶ Blaskó (2006. 51.).

²⁷ Blaskó (2006. 59.)

proszociális viselkedés iskolájaként a „kóros individualizmus”, az „egoista önzés” *ellenpárjaként* fogható fel.

A familizmus mint társadalmi állapot fogalma ellenben olyan társadalmak leírására szolgál, amelyekben az embertársakba és a társadalmi intézményekbe vetett bizalom szintje igen alacsony. Ezért az emberek számára csupán a családi kapcsolatok képesek valamiféle védelmet nyújtani. E felfogás szerint a familizmus valójában az egoizmus, az individualizmus *szinonimájaként* fogható fel.

A magyar társadalom történetének elmúlt 60–70 évét röviden áttekintve arra kerestünk adalékokat, hogy az ideológiai és társadalmi familizmus miképpen befolyásolta az emberek családdal kapcsolatos nézeteit és viselkedését egyidőben és egymással éppen ellentétes módon. A huszadik század első felének ideológiai hármásából (Isten – Haza – Család) a kommunista hatalom számára a család volt az egyetlen vállalható elem. Példák sorával bizonyítottuk, hogy mind a Rákosi rendszer, mind a korai és késői Kádár rendszer beépítette a familizmus ideológiáját ideológia rendszerében. Emellett a familizmus, mint társadalmi állapot megfelelő hatalomtechnikai eszközként működhetett ezekben az évtizedekben.

Az 1989 óta eltelt időszak nem járult hozzá a társadalmi bizalmi szint emelkedéséhez, emellett a familizmus ideológiája is újabb utánpótlást kapott. Nem eresztettek gyökeret a magyar társadalomban a familizmustól eltérő gondolatrendszerek sem. Úgy gondoljuk, hogy a magyar felnőttek csupán kisebb részére jellemző a családról és a nemi szerepekről vallott valóban koherens tradicionális értékrend, s az ebből fakadó konzekvens életvitel is (magyarán, hogy megpróbálnak értékrendjükkel összhangban élni, amennyiben a külső kényszerek ezt engedik). A többség azonban mintha csak azért értene egyet a tradicionális állításokkal, mert „csak azok vannak kéznél”, mert hiányzik a nyelv a családdal kapcsolatos változások feldolgozására, s hiányzik az akarat – és talán a képesség – is a véleményformálók legfontosabb csoportjai részéről egy ilyen diskurzus elindítására.

IRODALOM

- Banfield, Edward C. (1958): *The Moral Basis of a Backward Society*. Free Press, Glencoe.
- Blaskó Zsuzsa (2006): *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. A „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 82.), KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Bukodi Erzsébet (2004): *Ki, mikor, kivel (nem) házasodik? Párvalasztás Magyarországon*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó, Budapest.
- Demográfiai évkönyv (2007). KSH, Budapest.

- Durst Judit (2001): Nekem ez az élet, a gyerekek. Gyermekvállalási szokások változása egy kislalusi cigány közösségben. *Századvég*, 6/22. 71–92.
- Falussy Béla – Harcsa István (2000): „Háztartás és háztartásgazdaság az időfelhasználás tükrében”. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*, TÁRKI, Budapest, 158–176.
- Fukuyama, Francis (1997): *Bizalom: a társadalmi erények és a jólét megteremtése*. Európa Kiadó, Budapest.
- Hankiss Elemér (1976): *Értékszociológiai kísérlet. (Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről)*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest.
- Heller Ágnes – Vajda Mihály 1998 [1970]: „Családforma és kommunizmus”. *Beszélő*, január (az 1970-es *Kortársban* megjelent cikk újraközlése).
- Janky Béla (2005): „A gyermekvállalás időzítése a cigány nők körében”. *Beszélő*, 1. 72–77.
- Kemény István (1990): *Velük nevelkedett a gép: magyar munkások a hetvenes évek elején*. Művelődéskutató Intézet – Vita, Budapest.
- Kemény István (1992) [1967]: „A mobilitás társadalmi összefüggései”. In Gábor Kálmán – Kemény István (szerk.): *Szociológiai írások*, Replika Könyvek, Szeged, 53–61.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Klinger András (1996): Magyarország népességfejlődése. *Statistikai Szemle*, 4–5. 325–348.
- Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.) (2002): *Társadalmi riport 2002*, TÁRKI, Budapest.
- Ladányi János – Széleányi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Neményi Mária (1988): *A család pro és kontra*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- XIII. Leó *Rerum Novarum* enciklikája. ford. Dér Katalin.
<http://www.katolikus.hu/roma/rerum.html>
- Papp Z. Attila (2000): A civil társadalom eszméje a romániai sajtóvilágban. *Regio*, 3. 179–218.
- Pártos Ferenc (1979): A cigány és nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalompolitikai célkitűzésekről. In Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc (1979): *A közvélemény a cigányokról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. 45–74.
- Pérez, Adela Garzón (2003): Familism. In Ponzetti, J. J. (ed.) *International Encyclopedia of Marriage and Family*. Macmillan Reference, New York, 546–549.
- Pongrácz Tiborné (2005): „Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat tapasztalatai.” In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. TÁRKI – ICSSZEM, Budapest, 73–86.
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit – Dobossy Imre (2001): *Család és munka – Értékek és aggodalmak a rendszerváltás után*. (KSH NKI Kutatási jelentések. 62.) KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest.

- Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt (2003): Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón. *Szociológiai Szemle*, 4. 55–75.
- Róbert Péter – Tóth Olga (1982): Halogatók. *Kritika* 7. 3–7.
- Róbert Péter (2000): A kulturális és anyagi erőforrások szerepe a státuszmegszerzés folyamatában. In Róbert Péter: *Társadalmi mobilitás*. Századvég Kiadó, Budapest, 84–117.
- H. Sas Judit (1984): *Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sík Endre – Nagy Ildikó (2002): Rugalmas munka, rugalmas család? In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, Budapest, 256–270.
- Spéder Zsolt (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Századvég Kiadó, Budapest, 86–112.
- Spéder Zsolt (2005): Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 3. 3–48.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván (1990) [1978]: „Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redistributív gazdaságokban” In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Európa Kiadó, Budapest, 165–202.
- Szelényi Iván – Manchin Róbert (1990) [1986]: „Szociálpolitika az államszocializmusban” In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*, Európa Kiadó, Budapest, 203–259.
- Torsello, Davide (2004): „Bizalom, bizalmatlanság és társadalmi kapcsolatok egy délszlovákiai faluban.”
http://www.foruminst.sk/publ/szemle/2004_3/szemle_2004_3_torsello.pdf
- Therborn, Göran (2004): *Between Sex and Power. Family in the world, 1900–2000*. Routledge, New York.
- Tóth Olga (1992): Az első gyerek születése, mint az életút fordulópontja. *Társadalomkutatás*, 1. 40–45.
- Tóth Olga (1998): Házasság és gyermek: vélekedés és viselkedés. *Századvég*, Új folyam, 11. 80–93.
- Tóth Olga (2007): Fiatalok párkapcsolatai – történelmi háttérrel. In Somlai Péter – Kabai Imre – Tóth Olga – Bognár Virág: *Új ifjúság*. Napvilág K. Budapest. 81–110.
- Tóth Olga – Dupcsik Csaba (2009): Az emberekbe vetett bizalom és a családi-, nemi szerepek konzervativizmusa. In Füstös László – Guba László (szerk.): *Társadalmi regiszter. ESS tanulmányok* – megjelenés alatt.
- Utasi Ágnes (2003): Független, egyedülálló harmincasok: a szingli. In Spéder Zsolt (szerk.): *Család és népesség – itthon és Európában*. Századvég, Budapest, 231–253.
<http://apeh.hu>
<http://www.wordspy.com/words>

Tárgyszavak:

Attitűd

Család

Családszociológia

FAMILISM INSTEAD OF FEMINISM

Abstract

The paper deals with a phenomenon well known but not sufficiently interpreted by Hungarian sociology: the discrepancy between the attitudes towards family and the observed behaviour in this respect. The Hungarian population's behaviour concerning marriage, divorce and fertility does not significantly differ from the European average, and it can be regarded as modern in this respect. At the same time, according to the results relating to the attitudes towards family, Hungarian society appears to be very traditional. The authors try to enlarge the scale of possible interpretations by introducing the concept of familism.

In their analysis, they have used two congruent but in many respect different meanings of familism. Familism as an ideology can be regarded as a 'family centric' way of thinking. It emphasizes the eminence of family and family relations in the scale of people's values. In this respect, family is a sort of social model institution, the school of solidarity and pro-social behaviour, and can be regarded as the contrary of 'abnormal' individualism and egoism.

Familism as a social condition seems to be suitable for describing those societies where the level of trust in other human beings and social institutions is very low. Therefore, only family relations can provide people with some kind of shelter in those societies. According to this point of view, familism can be regarded in reality as the synonym of egoism or individualism.

Through many examples, the authors have pointed out that from the triple slogan of the ideology of the first part of the 20th century (God, Fatherland, Family), family was the only element which could be taken over by the communist power. Both the regimes of Rákosi and Kádár used familism as an important element of their ideology (familism as an ideology). At the same time, familism as a social condition functioned as a suitable technique of power in those decades.

The level of trust has not increased in the Hungarian society since 1989, and the ideology of familism has also received new support in the last twenty years. Neither new ways of thinking differing from familism have managed to gain ground so far. The authors argue that only a smaller part of the Hungarian society can be characterised by a coherent traditional scale of values and behaviour. The majority only seems to accept the traditional views on family because of the lack of a language suitable for describing the changes concerning family. At the same time, there are no signs of intention – or maybe of ability – to start such a discourse in the society.

CSALÁD ÉS IDENTITÁS

A vegyes házasság szerepe a magyarországi
kisebbségi közösségek reprodukciójában

TÓTH ÁGNES – VÉKÁS JÁNOS

A nemzetnek mint értékalapú közösségnek a határai annál képlékenyebbek, átjárhatóbbak, minél kevésbé érvényesül a társadalomban a nemzeti-etnikai alapú kategorizáció.¹ Ha azonban a nemzeti-etnikai identitás a külső környezet ítélete és előítélete folytán az adott közösség társadalmi-gazdasági helyzetét is meghatározza,² a társadalmi kohézió akadályává válhat.³ Amennyiben viszont az ilyen kategorizáció nem kizáró, kirekesztő, akkor a képlékeny közösségi határok átlépése bizonyos mértékben a társadalmi folyamatok egész sorának esetében természetes jelenség. Ez vonatkozik a házasságra, a családra is. A nemzeti-etnikai identitás ugyanis bármilyen mélyen ágyazódjék is bele a személyiség mélyrétegeibe, mégsem az egyetlen és sokszor nem is a legmarkánsabban megmutatkozó a csoportkötődések sorában. Ugyanakkor, ha a nemzetek között nincsenek kiélezett konfliktusok, a csoportok, közösségek szerkezete is viszonylag szilárd, hiszen tagjaik számára a csoport biztonságot ad, segít eligazodni a világ dolgaiban, s inkább támogatja, mintsem gátolná az egyén másfajta csoportérdekeinek érvényesítését.⁴ Mindez érvényes a vegyes házasságokra is.

Természetes, hogy az emberek túlnyomó többsége nemzeti-etnikai tekintetben homogén házasságban él, hiszen e legintimebb közösség a szellemi-kulturális értékrendben való osztozást is feltételezi. Másfelől az is természetes, hogy az esetek bizonyos hányadában a családi közösségek kialakulásában más csoportkötődések, vonzalmak, affinitások felülírják a nemzeti-etnikai meghatározottságot. Ennek folyománya a vegyes házasság. A kérdés csak az, hogy ez az átjárás milyen irányú, milyen indíttatású és milyen egyéb jellemzőket mutat. Mi képezheti tehát a vegyes házasságok kritikus pontjait a nemzeti-etnikai identitás vonatkozásában?

¹ Az identifikáció és kategorizáció általunk használt értelmezéséről lásd: Jenkins 1997.

² A gazdasági tényezőknek a nemzeti identitásra gyakorolt hatásáról részletesebben: Tóth – Vékás 2006.

³ A kérdéssel kapcsolatos álláspontunkat részletesebben lásd: Tóth – Vékás 2005.

⁴ A társadalmi válsághelyzeteknek és nemzeti konfliktusoknak a vegyes házasságokra gyakorolt hatásáról lásd: Liht–Drakulić 1997.

Két szempontra kell rámutatni, két megközelítés alapján érdemes a jelenséget vizsgálni. Az egyik a nemzetállamnak mint első számú aktornak a szerepe. A vegyes házasság jelensége akkor válik problematikussá, ha az állam tudatosan felhasználja az asszimiláció gerjesztésére, a nemzeti-etnikai kisebbségi közösségek bomlasztására. A másik szempont a vegyes házasságok jelenségének mint a nemzetek közötti viszonyok mutatójának az értelmezése. Az e téren jelentkező szembeötlő aránytalanságok ugyanis a társadalmi szerkezet nemzeti-etnikai vonatkozásainak egyébként rejtett jellemzőire utalhatnak. Egyértelműen egyirányú átjárást tapasztalva számolni kell azzal, hogy a vegyes házasság lehet maga az asszimiláció eszköze, de a más eszközökkel gerjesztett asszimiláció mutatója is. Ennek tisztázása interpretációs feladat.

Térségünk a kisebbségkutatói megegyeznek abban, hogy a vegyes házasság az asszimiláció legjelentősebb tényezője.⁵ A politikusok ehhez a megállapításhoz gyakran társítanak általánosító – céltételezésük szerint vagy pozitív, vagy negatív – értékítéletet. Megközelítésünk szerint a vegyes házasság magában sem nem jó, sem nem rossz: bennünket az érdekel, hogy mennyiben tükrözi az egyéni választás szabadságát és mennyiben a kényszerítő körülmények rabságát. Ennek érdekében megvizsgáljuk, hogy az adott feltételek hogyan befolyásolják a vegyes házasságok arányának alakulását, és feltárjuk, hogy kisebbségenként milyen különbségek mutatkoznak. Ezek a tények segíthetnek annak megítélésében, hogy a többségi társadalom és az állampolitika gyakorol-e asszimilációs vagy szegregációs nyomást a kisebbségekre.

Elemzésünk tárgyát azok a személyek és a velük egy családban élők képezik, akik a 2001. évi magyarországi népszámlálás⁶ során a nemzeti-etnikai identitásra vonatkozó négy népszámlálási kérdés legalább egyike esetében úgy nyilatkoztak, hogy a nevesített kisebbségek valamelyikéhez tartoznak. Számuk 422 780. Egy személy a kérdések mindegyikére akár három választ is megjelölhetett. 314 060-an vallották magukat nemzetiség, 300 627-en kulturális kötődés, 135 788-an anyanyelv, 166 366-an pedig a családi, baráti közösségben beszélt nyelv szerint valamely nevesített kisebbséghez tartozónak.

Az identitás természetének részletesebb boncolgatása helyett mindössze arra szeretnénk rámutatni, hogy ennek vannak mind kvantitatív, mind kvalitatív jellemzői: nem csak azt nem tudjuk pontosan, hogy „kik a németek”, hanem azt sem, hogy „kik mennyire németek” vagy „miben németek”. Minden keresztmetszet csak egy nézőpontból mutatja be az adott közösséget. Tudatában vagyunk ennek, amikor – ha nem kimondottan az identitás szilárdsága, kompakt-sága a kérdés – azon személyek adataival dolgozunk, akik nemzetiségük szerint vallották magukat valamely kisebbséghez tartozónak. A családtípus és családi

⁵ Példaként lásd: Hoóz 2002.

⁶ Az elemzésünkben szereplő adatok, ha másként nem jeleztük, a 2001. évi magyarországi népszámlálásra vonatkoznak és a Központi Statisztikai Hivatal számítógépes adatbázisából származnak.

állás tekintetében ebben csak a házaspáros típusú családok, ezen belül pedig a házastárs/élettárs és a gyermek családi állásúak nemzetiségét vizsgáljuk.

Összesen 99 256 olyan házaspáros típusú családot vettek nyilvántartásba, amelyben nemzetisége szerint a házastársak legalább egyike valamely nevesített kisebbséghez (vagy ahhoz is) tartozott. Közülük 76 371-ben a férj, 78 965-ben a feleség csak magyar nemzetiségűnek vallotta magát. Ugyanakkor 90 416 gyermeket írtak össze valamelyik nemzetiséghez tartozóként, közülük 3535-öt olyan családban, amelyben egyik házastárs sem volt vele azonos nemzetiségű. Ezeket a számokat, arányokat és összefüggéseket vesszük részletesen szemügyre a következőkben.

Demográfiai körülmények

A házasságok nemzeti-etnikai összetételének alakulását tényezők sokasága formálja: a kisebbségek létszáma, területi elhelyezkedése, képzettsége, társadalmi-gazdasági helyzete, és nem utolsósorban az egyes kisebbségek közötti kulturális közelség, illetve távolság. Ha a vegyes házasságok elterjedtségét és okait kívánjuk elemezni, akkor először mindenképp meg kell vizsgálnunk néhány olyan – úgymond – objektív körülményt, amelyre ezeknek a leginkább befolyása van.⁷ Mindenekelőtt azt kell felmérni, hogy az adott kisebbségi közösségnek mennyire kiegyenlített a „házassági piaca”, azaz milyen a részpopuláció nemek szerinti megoszlása.

Magyarország össznépességében az elmúlt évszázad során folyamatosan emelkedett a nők aránya, alapvetően magasabb átlagéletkoruk miatt: a 2001. évi népszámlálás adatai szerint száz férfira valamivel több mint 110 nő jutott. A településterülettel rendelkező, nagyobb lélekszámú kisebbségek esetében a nők magasabb aránya még karakteresebb, alapvetően azért, mert e kisebbségek átlagéletkora még az össznépességénél is magasabb. Száz férfira a horvát kötődésűeknél 115, a németeknél 111, a szlovákoknál 126, a szlovéneknekél 119 nő jutott. Fordított reláció csak a cigányok esetében mutatkozik. Körükben az átlagosnál jelentősen magasabb születésszám és alacsonyabb életkor folytán száz férfira csak 97 nő jut. Az is megfigyelhető, hogy a nők aránya magasabb azok között, akik anyanyelvük szerint vallották magukat az adott kisebbséghez tartozónak, mint akik nemzetiségüknek mondták azt. Ez abból ered, hogy a kisebbségi anyanyelvűek átlagéletkora magasabb, az idősebbek között pedig több a nő.

A nemek közötti arány azonban csak akkor érdemleges információ a potenciális házasságokról, ha azt a korösszetétellel párhuzamosan vizsgáljuk. Ezért elsősorban azt kell számba venni, hogy az adott kisebbségben hogy viszonylik

⁷ A házasságkötések nem etnikai vonatkozású tényezőiről részletesen lásd: Bukodi 2001b; Bukodi 2002.

egymáshoz a házassági korban lévő férfiak és nők száma. Ennek érdekében kiszámítjuk az adott nemzetiségű férfiak, illetve nők korévenkénti számát, és megvizsgáljuk azok korévenkénti arányait. Összehasonlításként tekintsük először ezeket a relációkat Magyarország össznépességén belül. A fiúk aránya 25 éves korig korévenként 4–5%-kal magasabb, 36 éves korra az arány nagyjából kiegyenlítődik, majd megfordul, és folyamatosan növekszik a nők javára: a 80. életévét már feleannyi férfi sem éri meg, mint nő.

A gyermekkorúak – a cigányok kivételével – minden kisebbségben alacsonyabb arányban vannak képviselve, mint az ország össznépességében. Ez egyaránt érvényes a nőkre és a férfiakra is. A német nemzetiségűek esetében a férfiaknál 36, a nőknél 39 éves korban fordul meg a reláció, a szlovákoknál ennél jóval magasabb korban, 42, illetve 45 év körül. Az ezt követő korévek részesedése az össznépességénél rendre magasabb a németek, és még inkább a szlovákok és horvátok esetében, nem annyira viszont a románok és ukránok körében, közöttük jelentős a külföldön születettek hányada.

A románoknál a 25–35 évesek túlréprezentáltsága a szembetűnő, az ukránoknál ez a többlet egyenletesebben oszlik meg a 24–48 évesek között. A bevándorlók körében jelentékeny a férfiak és nők számának korévenkénti ingadozása, de nem olyan mértékű, mint a szerbeknél, ahol a 24–48 évesek körében a férfiak hányada egyértelműen túlsúlyos, míg az ilyen korú szerb nőké nagyjából megegyezik az össznépességben mért értékkel. Szerbiából ugyanis nemcsak a nehéz gazdasági helyzet miatt költöztek Magyarországra, hanem a katonaköteles férfiak is ide települtek a mozgósítás elől.⁸

Korábbi kutatásunk során kimutattuk, hogy a 15 éves és idősebb nők termékenységének mértékében – a cigányok kivételével – nincs jelentős nemzetiségek szerinti különbség.⁹ Arra sem mutat semmi jel, hogy az élve született gyermekek neme eltérne az össznépességben tapasztalt arányoktól. Az, hogy a gyermekkorúak a nemzetiségek körében kisebb hányadot képviselnek, az intergenerációs asszimiláció következménye, a nemek közötti korévenkénti aránykülönbségek eltérése az országos átlagtól pedig ennek az intergenerációs asszimilációnak a pótlólagos mutatója.

A családok nemzetiségi összetételét meghatározó tényezők között a legfontosabb az adott nemzetiséghez tartozók területi megoszlása. A személyes kapcsolatok kialakulásában döntő szerepe a települési aránynak van. Ha az adott kisebbség települési szintű homogenitásának mértékét egyetlen számmal szeretnénk kifejezni, akkor ki kell számítanunk *súlyozott települési arányukat*. Ezt úgy tehetjük meg, ha településenként az adott kisebbség létszámát megszorozzuk a település össznépességében képviselt százalékarányával, majd a szorzatok összegét elosztjuk a vizsgált településeket magában foglaló területen (or-

⁸ A külföldön született kisebbségi kötődésükről részletesen lásd: Tóth – Vékás 2004.

⁹ Az erre vonatkozó adatokat lásd: Tóth – Vékás 2004.

szág, megye) élő adott kisebbség összlétszámával.¹⁰ Ezzel a mércével mérve országos viszonylatban a horvátok a legkompaktabbak, átlagosan egynegyedes képviselettel. Hasonlóan magas a szlovének aránya (22%), akiknek a megyei koncentrációja is rendkívül erős: Vas megyében írták össze a szlovén nemzetiségűek 56%-át, ahol a súlyozott települési arányuk 39,4%. Ezt a mértéket csak a Zala megyei horvátok települési koncentrációja haladja meg. A románok és szlovákok esetében a mutató 13–14%, a németek és cigányok esetében 10% körüli, a többiekénél 3,5% és 0,03% között alakul.

A házastársak jellemzői

A *családi állást* illetően a kisebbségi nemzetiséget vallók körében a cigányság arányai térnek el leginkább az össznépesség átlagától. Míg a legtöbb kisebbség esetében az átlagot meghaladó a házastársak hányada, addig a cigányoknál ez az arány nemcsak a nagyobb gyerekszám, hanem az élettársi kapcsolatok magas aránya miatt is átlagon aluli, de szintén kevés az egyedülálló. Az ország össznépességében a gyermek családi állásúak aránya 31,5%, a cigány nemzetiségűek között viszont 45,3%. A többi nemzetiségben viszont jóval az országos átlag alatt van a részesedésük, a román nemzetiségűek esetében alig haladja meg annak felét.

A *családtípusra* vonatkozóan azt állapíthatjuk meg, hogy a kisebbségi nemzetiségűek az össznépességhez képest valamivel, de nem jelentősen nagyobb arányban élnek mind a házaspáros, mind az egyszülős családban.

Nemzetiség szerint homogám házasságnak azt tekintjük, ha a házastársak/élettársak azonos nemzetiségűnek (is) vallották magukat, attól függetlenül, hogy megadtak-e még a párjukétól eltérő nemzetiségi kötődést vagy sem. Ha ezt másként nem jelezzük, házaspároknak nevezzük a házastársi és élettársi kapcsolatban élőket is.

A cigányok esetében mind a férfiak, mind a nők körében nagyon magas az azonos nemzetiségű házastárssal élők aránya. Ennek oka a másokkal szemben fennálló nagy társadalmi távolság. Ugyanilyen hatással van csekély mértékű migrációjuk, ami az alapvetően hátrányos gazdasági, mindenekelőtt képzettségi jellemzőik folyománya. A magukat cigány nemzetiségűnek (vagy annak is) valló férfiak 58,8%-a élt magát csak cigány nemzetiségűnek valló feleséggel, 25%-uk cigány és magyar nemzetiséget adott meg, és mindössze 14,8%-uk mondta magát csak magyar nemzetiségűnek. E szerint a cigány férfiak 83,5%-a élt nemzetiségi tekintetben homogén házasságban, ami a magyarországi kisebbségek körében a legmagasabb arány. Ezzel szemben a lengyel férfiak mindössze 17,7%-ának volt lengyel felesége. A német, szlovák, horvát, román nemzetisé-

¹⁰ A részletes adatokat lásd az 1. mellékletben.

gú férjek 43–47%-a élt azonos nemzetiségű feleséggel.¹¹ A feleségek oldaláról vizsgálva az arányokat, a cigányok párválasztásának nemzetiségi irányultsága még egyértelműbb: a homogén házasságok hányada 84,9%. A másik pólust a lengyel feleségek képezik: mindössze 8,7%-uknak volt lengyel férje. Csak a német és a szlovák feleségek esetében voltak többségben (50,1, illetve 50,9%) azok a férjek, akik feleségükkel azonos nemzetiségűnek (vagy annak is) mondták magukat.¹² A cigányok, a németek és a horvátok közül a nők, a szlovákok, a románok és a szlovének körében pedig a férfiak élnek nagyobb arányban homogén házasságban. Azt is megfigyelhetjük, hogy a legtöbb kisebbség esetében a férfiaknak sokkal nagyobb arányban van olyan felesége, aki magyarnak (vagy annak is) vallotta magát.

A párválasztás természetesen nem korlátozódik a saját településre, a *belső migrációt* jelentős mértékben éppen a házasság generálja,¹³ mint például a Baramya és Tolna megyei németek esetében. A házasságok nagyobb része azonban helyben kötöttik,¹⁴ s ilyen szempontból hasznos megvizsgálni a nemzetiségileg homogén házasságok településenkénti arányait. Az állandó településterülettel rendelkező, nagyobb lélekszámú kisebbségek esetében világosan megmutatkoznak a különbségek. A szlovének területi elhelyezkedése kedvez a leginkább a homogén házasságok reprodukciójának: a homogén házasságok 63%-át írták össze olyan településeken, ahol a szlovén házastársak 60–80%-ának azonos nemzetiségű párja van, és mindössze 35%-ukat ott, ahol a homogenitás aránya 50% alatti. Utánuk a horvátok területi elhelyezkedése segíti elő a legjobban a házasságok homogenitásának a konzerválását, s egyben persze a közösség zártságát is. A románok helyzetének a kettőssége ebben a vonatkozásban is megmutatkozik. Mint tudjuk, 49,3%-uk külföldön született, ők jórészt Budapesten és az egyéb városokban élnek, míg a másik, magyarországi születésű és hagyományos településterületén élő hányaduk képezi a homogén házaspárok 33%-át azokon a településeken, amelyeken a homogén házasságok aránya 70–80%. Őket követik a szlovákok és a németek nagyjából megegyező mutatókkal.¹⁵ Alapvetően különböznek ezektől a cigányságra vonatkozó arányok. Esetükben a házaspárok mindössze 3,83%-a lakott olyan településen, ahol a cigány házastársak kevesebb mint a fele él együtt cigány nemzetiségűvel, viszont majd egyötödük ott, ahol a cigányok házastársa szinte kizárólag cigány.

A kisebbségi közösség reprodukciója szempontjából olyannyira fontos területi megoszlás mellett hasonlóan lényeges, hogy azt ezt elősegítő homogén

¹¹ A részletes adatokat lásd a 2. mellékletben.

¹² A részletes adatokat lásd a 3. mellékletben.

¹³ A kisebbségi kötődésűek belső vándorlásának részletes adatait lásd: Tóth – Vékás 2006.

¹⁴ Lásd a 4. mellékletet.

¹⁵ A Magyarországon és a külföldön született adott nemzetiségűek közötti házasságok arányát lásd az 5. mellékletben.

házasságoknak milyen a *társadalmi-gazdasági környezete*. Megvizsgáltuk, hogy a homogén házasságok milyen arányt és hányadot képviselnek a különböző fejlettségű kistérségekben elhelyezkedő településeken.¹⁶ Elemzésünk során megállapítottuk, hogy például miközben az összes településen az összes cigány házastárs 72,7%-ának van ugyancsak cigány nemzetiségű férje, illetve felesége, addig a legfejletlenebb, lemaradó kistérségekben ez az arány 80, viszont a legfejlettebb térségekben csak 60,6%. A német körében a homogén házasságok aránya a felzárkózó kistérségekben a legmagasabb, míg a fejlettebb területeken esetükben is erősebb az exogámia. Ugyanakkor a homogén szlovén házasságok csak a jórészt a fejlődő kategóriába tartozó hagyományos településterületükön képeznek jelentősebb arányt, aki onnan kimozdul, a kisebbség területi kompaktsága folytán szinte alig talál magának szlovén társat.

Ahhoz, hogy a reprodukció területi megoszlásának dinamikájára is következtetni tudjunk, össze kell vetnünk az adott nemzetiség és a homogén házasságok megoszlását. Egyrészt megállapíthatjuk, hogy például a cigányok egyharmadát a lemaradó, a német nemzetiségűek több mint 40%-át a dinamikus fejlődő, a szlovákok 42%-át és a szlovének 62,1%-át pedig a fejlődő kistérségekben írták össze. Másrészt megfigyelhetjük, hogy a németek esetében a homogén házasságok hányada a felzárkózó kistérségekben lévő településen a legmagasabb, a szlovéneket tekintve pedig szinte csak a 4. fejlettségi kategóriába tartozó hagyományos településterületükön találunk homogén házasságot.

Ha most a homogén házasságok hányadának értékéből kivonjuk az adott nemzetiségű népesség hányadának értékét, következtethetünk az adott nemzetiség reprodukciójának területi vonatkozásaira. Látjuk, hogy a bolgárok majdnem 80%-át írták össze dinamikus fejlődő kistérségekben, és ennél is magasabb, több mint 90%-os hányadát a homogén házasságoknak. Minden jel arra vall tehát, hogy ők ezeken a fejlett településeken (elsősorban Budapesten) stabilizálhatják reprodukciójukat – az asszimiláció függvényében. Ezzel ellentétben a cigányoknak egyharmada, a homogén cigány házaspároknak pedig még ennél is nagyobb hányada él lemaradó kistérségekben. Ez nem kecsget e kisebbségi közösség gyors felemelkedésével: a hátrányos helyzetükből kiemelkedők jó része elszakad a cigányságtól, miközben a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági jellemzők, az alacsony migrációs képesség és a nagy társadalmi távolság miatt a kilépésnek kicsi az esélye.

A legnagyobb különbségeket a szlovének esetében tapasztaljuk. Igaz, hogy több mint egynegyedük él dinamikus fejlődő kistérségekben (elsősorban Budapesten), de az itt lakókra a homogén szlovén házasságok kevesebb mint 5%-a jut. Meggyengül a kapcsolatuk a szlovén nemzeti közösséggel, amelynek reprodukciója a Vas és Zala megyei, viszonylag fejlett és versenyképes területekre összpontosul. A németeknek a felzárkózó, a szlovákoknak a fejlődő kis-

¹⁶ Mint ismeretes, a KSH a kistérségeket fejlettségük szerint öt kategóriába sorolta: 1 – lemaradó; 2 – stagnáló; 3 – felzárkózó; 4 – fejlődő; 5 – dinamikus fejlődő.

térségek településein kedvezőbbek a feltételeik a közösség reprodukciójára. Viszont a románok esetében a homogén házasságok hányada csak a lemaradó kistérségekben haladja meg a román nemzetiségű népesség arányát, de azokban jelentős mértékben, 15,3%-kal. (Az ellensúlyt a dinamikusan fejlődő kistérségek képezik, amelyekben – elsősorban Budapesten – túlnyomórészt külföldön született román nemzetiségűeket írtak össze.) Esetükben – akárcsak a horvátokéban – mindenekelőtt területfejlesztési intézkedésekkel lehetne stabilizálni a közösség reprodukcióját.

Azt is megvizsgáltuk, hogy nemzetiségenként milyen a homogén házaspárok aránya azokon a településeken, amelyeken az adott nemzetiséghez tartozók létszáma eléri a 400 főt, egyszersmind a lakosság legalább 5%-át. E kettős feltételnek a cigányok esetében 61, a németekéban 19, a horvátokéban és a szlovákokéban 6–6, románokéban és a szlovénokéban 2–2 település tesz eleget.

A cigány házastársak etnikai homogenitásának rendkívül erős voltáról eddig elmondottakat támasztotta alá, hogy a kijelölt feltételeknek megfelelő 61 település közül 55-ben a homogenitási arányuk meghaladta a 75%-ot. Ezt a mértéket más nemzetiségek egy településen sem érték el, még akkor sem, ha mind számuk, mind arányuk rendkívül magas volt. Esetükben a homogenitási arány 32 és 73 százalék között alakult, és az egyes kisebbségek nagyjából arányosan voltak képviselve a skála egész terjedelmében. Más nemzetiségekre áttérve, kiemelésre érdemes a szlovének által 66%-os arányban, de mindössze 448 fővel lakott Felsőszölnök, ahol a 189 szlovén házastárs közül mindössze 10 férfinak és 19 nőnek nincs azonos nemzetiségű párja. Ugyanakkor a szlovének által nagyjából hasonló számban, de mindössze 5,5%-os arányban lakott Szentgottárdon a homogén szlovén házaspárok aránya az előbbinek a felét sem teszi ki. Hasonló relációt tapasztalunk a két románlakta település esetében is. Míg Kétegyházán, ahol ennek a nemzetiségnek 15%-os az aránya, a román félből (is) álló házaspárok mindössze 44%-ának összetétele homogén, addig Méhkeréken ez az arány 72,5%; igaz, itt nem csak az arányuk sokkal magasabb (60%), de számuk is duplaannyi.

Míndez arra utal, hogy a házasságok homogenitását nem annyira a nemzetiiség, mint inkább a körülmények határozzák meg. Ezek sokaságában a nemzetiiségnek a településen képviselt száma és aránya nem kizárólagos, ám igen jelentős tényező, mondhatnánk szükséges feltétele, ám nem szükségszerű generálója a homogén házasságoknak. Egyrészt, a közösségi élet számtalan mozzanatának, kvázi a „szubjektív tényező”-nek néha nagyobb a súlya, mint az összes demográfiai mutatónak. Másrészt a homogén házasságoknak kedvező zártság gyakran éppen a modernizáció, a társadalmi-gazdasági érvényesülés legfőbb akadálya is, és az ennek elhárítását célzó migráció erodálja a közösséget. Abban azonban megerősíthetnek bennünket az adatok, hogy a vegyes házasságok „nemzetiségspecifikus” tényezői – a cigányságtól eltekintve – elhanyagolható hatással bírnak a körülmények befolyásához képest.

Amikor a vegyes házasságok országos arányait kisebbségenként elemeztük, megállapítottuk, hogy a magyar félből is álló párokhoz viszonyítva a *más kisebbséghez tartozókkal együtt élők* száma statisztikailag szinte elhanyagolható: a kisebbségi nemzetiségű házastársak mindössze 1–2%-ának van vele nem azonos nemzetiségű és nem magyar házastársa, miközben a statisztikailag elemezhető nagyobb lélekszámú kisebbségek esetében a házastársak 70–80%-a magyar nemzetiségűnek vagy annak is mondta magát. Nézzük az adatokat! A szerb feleségek legnagyobb hányadának, 12,5%-ának volt más kisebbséghez tartozó férje: nevezetesen horvát. A ruszin feleségek majdnem 10%-os aránya is jelentős, ellenben a cigány feleségek mindössze 0,4%-ának a férje nyilatkozott úgy, hogy más nevesített kisebbséghez tartozik.

A kisebbségiek által kötött vegyes házasságok aránya jórészt azzal is magyarázható, hogy a saját nemzetiségükön belül nem könnyű minden más szempontból is alkalmas társat találni. A kérdés, hogy van-e ilyen szándékuk, tehát hogy milyen az egyes kisebbségeknek a más kisebbségek iránti affinitása, tapasztalhatók-e e téren statisztikailag is érzékelhető megfeleltetés. Tudnunk kellene, hogy a leírható tények a körülmények vagy tudatos választás függvényei-e. A válaszhoz úgy kerülhetünk közelebb, ha megvizsgáljuk a házasságok összetételét a több kisebbség által is nagyobb számban és arányban lakott településeken. Ennek érdekében azokat a vegyes lakosságú településeket vesszük szemügyre, amelyekben egy adott kisebbség tagjai a magyarság mellett ugyanolyan vagy legalábbis jelentős arányban kerülnek kapcsolatba valamely más kisebbséggel is, és megvizsgáljuk, hogy e körülmény hogyan hat ki a vegyes házasságok összetételére.

A Komárom-Esztergom megyei Sárísápon a falu 2918 lakosából 405 mondta magát szlovák nemzetiségűnek (14%), míg az 58 német nemzetiségű mindössze 2%-ot képviselt. 167 családban legalább az egyik házastárs szlovák volt, 64-ben (38%) mindkettő. A nem szlovák házastárssal élő 38 férfi közül 7-nek (18%), a 65 nő közül 9-nek (14%) volt német házastársa, miközben a németiség a falu nem szlovák lakosságának alig 2,3%-át tette ki. A német házastársak tehát egyértelműen kapósak voltak a szlovákok körében. A falu 30 családjában volt német házastárs, közülük 5 házaspár (17%) volt homogén. A nem német házastárssal élő 12 férfi közül 9-nek (75%), a 13 nő közül 7-nek (54%) volt szlovák párja, miközben a (más nemzetiséget nem jelölő) magyarok a faluban hatszor annyian voltak, mint a szlovákok. Az elfogadás tehát kölcsönös, és az aránybeli különbséget alapvetően a németek és a szlovákok számában mutatkozó majd hétszeres különbség magyarázza. A képlet azonban ennél sokkal bonyolultabb, ahogy az az összes kisebbségi kötődésű házastársaknak a nemzeti hovatartozásra vonatkozó népszámlálási kérdésére adott válaszkombinációiból világossá válik. Tudnunk kell például, hogy kizárólag szlovák nemzetiségűnek csak heten vallották magukat, ugyanakkor öten válaszoltak úgy, hogy ők egyaránt németek, szlovákok és magyarok.

Vizsgáljuk meg most azt a települést, amelyen Magyarországon a legtöbb szlovák nemzetiségű él. Az 1687 békéscsabai szlovák az egytizedét képezi az országban összeírt 17 693 szlovák nemzetiségűnek, de a 68 ezer fős városban csak 2,5%-os arányt képvisel, a 98 német nemzetiségű pedig a város lakosságának mindössze 0,14%-át teszi ki. Ennek ellenére az egymással alkotott párkapcsolatok aránya – nemtől függően – a nem homogén házasságok 1,3–1,8%-a a szlovákoknál, 14,8–19%-a a németeknél.

Hasonlítsuk össze a Sárísápon és a Békéscsabán kapott adatokat akként, hogy mutatkozik-e korreláció az adott településen élő kisebbségek száma és aránya, valamint a párválasztás során egymás iránt megnyilvánuló viszony között. Ha egy szlovák férfi Sárísápon úgy dönt, hogy párjának megválasztásakor nem ragaszkodik annak szlovák nemzetiségéhez, akkor az egyéb nemzetiségűek köréből 2,3%-os eséllyel találna német feleséget. Esetünkben azonban a német feleségek hányada 18,4%, és ez a várt arány nyolcszorosa, nagyjából ugyanakkora, mint Békéscsabán. Ugyanígy, a nem a homogén házasság mellett döntő német férfi 5–6-szor nagyobb arányban részesíti előnyben mindkét helyen a szlovák feleségjelöltet a magyarral szemben. A nőknél némiképp más a helyzet. A német nők Sárísápon háromszor, míg Békéscsabán majd nyolcszor nagyobb valószínűséggel választottak szlovák férfit, míg a szlovák nők Sárísápon hatszor, Békéscsabán viszont tizenkétszer nagyobb arányban döntöttek német férj mellett a velük nem azonos nemzetiségű férjjelöltek közül. Ugyanezt a számítást elvégeztük Piliscsabára és Pilisvörösvárra vonatkozóan is, és hasonló arányokat kaptunk.

Tudjuk, hogy a népességi aránnyal végzett számításokat finomítani kellene, hiszen meg kellene vizsgálni a házastársjelöltek populációjának korcsoport és nemek szerinti összetételét és még számos más jellemzőjét is, de a tapasztalt arányok már önmagukban eléggé megbízhatóan tükrözik, hogy a házastárs megválasztásában a szlovákok és a németek között kölcsönös a preferencia, amelynek mértékét leginkább a településen képviselt számuk és arányuk befolyásolja.

A homogén házasságok arányáról megállapítottuk, hogy az elsősorban az adott kisebbségnek a településen képviselt számától és még inkább arányától függ. Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy a homogén házasságok jelentős hányada olyan felek között kötött, akik egyike vagy egyikőjük sem az aktuális lakóhelyén született. Annak a statisztikai adatnak tehát, hogy a településen nagy számban és arányban élők körében nagyobb a homogén házasságok aránya, két értelmezése is van: egyfelől könnyebb azonos nemzetiségű párt találni, másfelől több lehetőség nyílik a nemzetiségi élet érzékelésére és gyakorlására.

A *belső vándorlás* hatását vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szlovák homogén házasságok majdnem kétharmadában a férj és a feleség is azon a településen született, amelyen a 2001. évi népszámlálás időpontjában laktak. Ez az arány még a szlovének és a horvátok esetében haladja meg az 50%-ot, valami-

vel nagyobb párválasztási mobilitásról tanúskodnak a németek adatai (45,1%). Az általában alacsony migrációs aktivitással jellemezhető cigányság esetében a homogén házaspároknak csak 38,9%-a esetében született a férj és a feleség is az aktuális lakóhelyén. Viszont esetükben a legmagasabb a férj vagy a feleség szülőhelyén lakó homogén házaspárok aránya. A kisszámú örmény, bolgár és görög homogén házaspárok kivételével az összes többi kisebbségnek az a gyakorlata, hogy több feleség költözik a férj lakóhelyére, mint fordítva: a szerbeknél és lengyeleknél ez az arány több mint kétszeres, a cigányoknál másfélszeres. A németek esetében viszont majdnem ugyanannyi férj költözik a feleséghez, mint fordítva.

A 35 104 *külföldön született* kisebbségi kötődésű közül mindössze 932 személy mondta magát az identitásra vonatkozó népszámlálási kérdés legalább egyike esetében a cigánysághoz tartozónak és csak 544-en cigány nemzetiségűnek. Ezzel ellentétben a ruszin, ukrán, román kisebbségi kötődésűek körében a külföldön születettek aránya meghaladja vagy legalábbis megközelíti az 50%-ot, a magukat nemzetiségük tekintetében ruszinnak vagy lengyelnek vallók körében pedig több mint 60%-ot tesz ki. A német kisebbség tagjai közül a külföldön születettek hányada nem éri el a 10%-ot, mégis jelentősen befolyásolják a demográfiai arányokat, még hozzá kedvezőtlen irányban. Hasonló a helyzet a szlovákok esetében is: a külföldön születettek mindössze 3%-a gyerekkorú (ötször kevesebb, mint az össznépességben), és a fiatalabb felnőttkorúak relatív súlya még az ő esetükben sem éri el az országos átlagot. Ezzel szemben a külföldön születettek a román, a szerb és az ukrán kisebbség korösszetételét előnyösen befolyásolják. Bár a külföldön született gyerekkorúak az ő esetükben is kisebb arányt képviselnek nem csak az országos átlaghoz, de a kisebbség egészéhez viszonyítva is, viszont a 15–39 éves korcsoport a románoknál több mint 60, a szerbeknél és ukránoknál több mint 50 százalékot tesz ki.

A házassági arányokat tekintve arra következtethetünk, hogy a születési ország a magyarországi bevándorlást követően is jelentős identitásképző tényező. Szinte az összes kisebbségnél markánsan elkülönülnek a magyarországi és a külföldi születésű házastárssal rendelkező házaspárok: ez különösen világosan megmutatkozik a szerbek, románok és ruszinok esetében. A nemzetiségileg homogén 331 szerb házaspár közül 40%-ot képviselnek azok, akik közül mindkét házastárs külföldi, 52%-ot pedig azok, akik közül mindkettő magyarországi születésű. A románoknál ez a megoszlás 31:63 százalék, míg a 78 ruszin homogén házaspár között egyetlen olyan sem volt, ahol az egyik házastárs külföldön, a másik pedig Magyarországon született volna.¹⁷

Összegezve: a külföldön született kisebbségi kötődésűek hozzájárulnak az aktív korú népesség arányának javításához, de csak közvetve játszanak szerepet

¹⁷ Lásd az 5. mellékletet.

az adott nemzeti közösség reprodukciójában, mert kevés közöttük a gyerekkorú és nagy arányban egymás között házasodnak, illetve már házaspárként érkeztek az országba. Az össznépeség és saját nemzetiségük átlagánál is nagyobb arányban élnek házasságban, de családonként kevesebb a gyerek. Miután 1990-ig szinte nem volt Magyarországra irányuló bevándorlás, főleg nem olyan, amely a magyarországi kisebbségeket gyarapította volna, csak a következő évtizedekben derül majd ki, hogy – az európai integráció hatásával párhuzamosan – a Magyarországra vándorlók milyen módon befolyásolják a magyarországi kisebbségi közösségek életét.

A 2001. évi népszámlálás megerősítette és differenciálta azt a felfogást, hogy a *nemzeti-etnikai azonosságtudat* több kiterjedésű, szimbolikusan úgy mondhatnánk, nemcsak szélessége, hanem mélysége is van. A nemzeti-etnikai azonosságtudatra vonatkozóan feltett négy kérdés (a korábbi kettővel, illetve az 1970. évi eggyel szemben) sokkal árnyaltabb elemzést tett lehetővé. A nyelvismeretre és a vallásra vonatkozó kérdések vizsgálata tovább tágítja a kutatás körét, és mód van a folyamatok dinamikájának előrevetítésére is. Az az adat például, hogy az adott kisebbség magját, a kompakt identitásúak körét a közösséghez lazábban kötődőek mekkora holdudvara veszi körül, nemcsak az asszimiláció eddigi hatásáról tanúskodik, hanem azt is megmutatja, hogy a körülmények függvényében mekkora a revitalizációs potenciál.

E több teret igénylő kérdésnek most csak azt a mozzanatát villantjuk fel, hogy az identitásnak a népszámlálási kérdésekre adott válaszok tükrében értelmezett kompaktsága milyen összefüggésben áll a vegyes házasságok arányával. Példaként a németek és a szlovákok adatait tekintjük át. A német kötődésű férfiak közül családi állása szerint 34 608, a nők közül pedig 29 426 a házastárs vagy élettárs. Vegyes házasságban a férjek 52,4%-a, a feleségek 44%-a él. Mind a férfiak, mind a nők esetében látható, hogy a nyelvi kötődés erősebben befolyásolja a házasságok homogenitását, mint a két szubjektív identitásdeklaráció. A vegyes házasságok aránya azok körében a legmagasabb, akik nemzetiségük tekintetében vallották magukat németnek, magasabb, mint a kulturálisan kötődők között. Feltételezhető tehát, hogy a német közösség tagjai a válaszadás során alapvetően a politikai nemzet értelmezését tartották szem előtt, a házasságkötéskor pedig (a számos egyéb társadalmi-gazdasági körülmény mellett) a nyelvi-kulturális szempont volt a domináns. A vegyes házasságok aránya viszont jelentősen kisebb azok esetében, akik mind a négy népszámlálási kérdés kapcsán a németiséghez tartozónak vallották magukat: 31% körüli.

A házastársi/élettársi viszonyban élő szlovák kötődésű férfiak 53,8%-ának volt vegyes a párkapcsolata, és – a németektől eltérően – majdnem ekkora volt a vegyes házasságban élő nők száma és hányada is. Esetükben nem annyira az anyanyelv fogta vissza a vegyes házasságok arányát, hanem az a körülmény, ha környezetükben használták a szlovák nyelvet, ami természetesen már a környezet nemzetiségi összetételéről is vall. Ugyanakkor a szlovák férfiak esetében

még hangsúlyozottabban jut kifejezésre az identitás kompaktsága és a homogámia közötti összefüggés: azok a férfiek, akik a nemzetiségre vonatkozó mind a négy népszámlálási kérdést illetően szlovákként azonosították magukat, alig több mint feleakkora arányban éltek vegyes házasságban (27,7%), mint az összes szlovák kötődésű férj átlaga (53,8%).

Végezetül, ha az egyes kisebbségekre vonatkozóan egybevetjük a három vizsgált komponenst, azaz a területi megoszlást, az identitás kompaktságát és a homogám házasságban élő férfiak, illetve nők arányát, akkor megmutatkoznak az ilyen statisztikai elemzés eredményei és hiányosságai is. A horvátok, a románok, a szlovákok és a németek esetében ezek a tényezők viszonylag stabilan korrelálnak. E nagyobb lélekszámú, hagyományos településterülettel rendelkező kisebbségek között jelentős a különbség az identitás kompaktsága terén, amelynek mértéke szinte párhuzamosan alakul súlyozott települési arányuk országos értékével. E trendet kevésbé szorosan követi a férfiak homogám házasságának csökkenő hányada, viszont a feleségekkel együtt számítva nagyjából megtartják a házasságok homogenitásának 45–50%-os arányát, miközben Romániában, Szlovákiában és Szerbiában a magyarság homogén házasságainak részaránya ugyanebben az időben 82–86% volt. Ezt a mértéket Magyarországon egyedül a cigányság éri el, esetükben azonban nem releváns az itt alkalmazott összehasonlító módszer, mert az identitáskomponensek közé a többi kisebbséghez hasonló súllyal nem emelhető be az anyanyelv. Emellett társadalmi távolságuk felülírja a területi jellemzőket, mi több, esetükben a területi koncentrátságot a településen belüli szegregáció magas foka miatt a település alatti területi egységek szintjén kellene mérni.

A gyermekek jellemzői

Azokban a családokban, amelyekben legalább az egyik házastárs nemzeti-ségű kötődésű (homogám és heterogám házaspárok együtt), a cigányok esetében a gyerekek 55,3%-át csak cigány nemzetiségüként, további 23%-át cigány és magyar nemzetiségüként írták össze, és mindössze 18,1%-át regisztrálták csak magyarként. A németek esetében ez az arány rendre 16,3, 20 és 57%.¹⁸ A nemzetiségileg homogám cigány házaspárok gyerekeinek 92,3%-át is cigány nemzetiségüként írták össze, miközben a szlovákok esetében ez az arány csak 61,6% volt.

Az intergenerációs asszimiláció természetesen sokkal erősebb a vegyes házasságok esetében. Ha csak a férj volt ukrán, a gyerekek mindössze 3,1%-át írták össze ugyanilyen nemzetiségüként. A vegyes házasságban élőket tekintve mind a férfiek, mind a feleségek esetében a szerbeknél és a cigányoknál követ-

¹⁸ Lásd a 6. mellékletet.

ték a gyerekek a legnagyobb arányban a kisebbségi szülő nemzetiségét, de ez a mérték még esetükben sem érte el az 50%-ot.¹⁹ A magyarországi kisebbségekre jellemző, hogy – a kisszámú bolgár és örmény közösség kivételével – a gyerekek inkább követik az anya, mint az apa nemzetiségét.

Figyelmet érdemel, hogy adott nemzetiségű (homogám és heterogám) házaspárok adott nemzetiségüként összeírt gyerekeinek száma kisebb, mint amennyit a népszámlálási statisztika a családi állás keretében adott nemzetiségű gyerekként kimutat. Ez azt jelenti, hogy olyan gyerekeket is kisebbségi nemzetiségüként regisztráltak, akik szülei nem vallották magukat az adott nemzetiséghez tartozónak. A legnagyobb arányban ez az ukránok esetében tapasztalható: a 766 ukrán nemzetiségű gyerek majd kétharmadának (487 fő) egyik szülőjét sem ukrán nemzetiségüként írták össze. Ugyanakkor viszont mindössze 990 olyan gyerek mondta magát cigány nemzetiségűnek, akinek egyik szülője sem vallotta annak magát. A disszimiláns gyerekek aránya a szlovénekénél 35%, a szlovákoknál 23%, viszont a németek és a szerbek esetében csak 8% körüli.

Eszerint a magyarországi kisebbségek körében szülők és gyerekek vonatkozásában két párhuzamos folyamat zajlik. (1) A kisebbségi nemzetiséget valló szülők gyerekeinek egy része lemond erről a kötődésről, és – legalábbis a népszámlálási összeírás során – már csak magyar nemzetiségűnek regisztráltatja magát. (2) Azokban a családokban, amelyekben a szülők a népszámláláskor nemzetiségük tekintetében már nem vallották magukat valamely kisebbséghez tartozónak (bár származásukra az esetek túlnyomó többségében utalnak az olyan egyéb kérdésekre adott válaszok, mint az anyanyelv, a nyelvtudás vagy a felekezeti hovatartozás), a gyerekek egy része ebben az értelemben is az adott kisebbséghez sorolta magát.²⁰ A két folyamatot arányba állítva azonban azt láthatjuk, hogy például majdnem 37-szer annyi gyerek mondta magát magyar nemzetiségűnek lengyel érintettségű családban, mint amennyi lengyel nemzetiséget adott meg ott, ahol egyik szülő sem deklarálta így magát. Ez a nagy aránykülönbség arra utal, hogy a lengyel kisebbségnek nincsenek revitalizációs tartalékai. Nem így viszont például az ukránok esetében, ahol a gyerekek kétharmadát, vagy a szlovákok esetében, ahol a gyerekek egynegyedét írták össze az adott nemzetiséget nem jelölő szülőkkel egy családban.

Azt is megfigyelhetjük, hogy a disszimiláns gyerekek legnagyobb hányaddal Budapesten és Pest megyében mutatkoznak, de ezeket az arányokat igazán csak akkor tudjuk értelmezni, ha összevetjük őket az adott nemzetiségű népesség, illetve az összes adott nemzetiségű gyerek területi megoszlásával.

A németek esetében²¹ megyénként viszonylag arányos megoszlást tapasztalunk. Gyerektöbbség csak Pest megyében jelentkezik, ami azt jelenti, hogy a németség itt a legvitálisabb. Itt a legjelentősebb a disszimiláns gyerekek hánya-

¹⁹ A kisebbségenkénti arányokat részletesen lásd a 7. mellékletben.

²⁰ A disszimiláció kisebbségenkénti arányait a 8. melléklet mutatja.

²¹ Lásd a 9. mellékletet.

da is, ami azt jelzi, hogy az elmúlt évtizedek asszimilációs folyamatai ellenére jelentős a revitalizációs bázis is. Baranya megyében, ahol a legtöbb német él, a Magyarországon összeírt összes (házaspáros családban élő) német nemzetiségű gyerekek hányada megegyezik az azonos nemzetiségű népesség hányadával, ami egészséges arány. Ugyanakkor itt is jelentős volt a disszimiláns gyerekek száma. A szlovákok helyzete²² a németekénél kedvezőtlenebb. Miközben 28,4%-ukat Békés megyében írták össze, addig a szlovák nemzetiségű gyerekeknek csak 20%-a élt ott. Ennek alapján azt feltételezhetjük, hogy a megyében folytatódik az a folyamat, melynek következményeként erősödik a szlovákság szórvány jellege. Esetükben is Pest megyében mutatkoznak a legkedvezőbb demográfiai feltételek. Budapesten a szlovák nemzetiségű gyerekeknek valamivel kisebb hányada él, mint a szlovák nemzetiségű népességé, viszont kiugróan magas a disszimiláns gyerekek aránya. Ezt értelmezhetjük úgy, hogy a fővárosi szlovákság az elmúlt évtizedekben erőteljes asszimilációs nyomásnak volt kitéve, de úgy is, hogy az utóbbi időben megváltozott körülmények között éppen ott ismerik fel mind többen és érzik fontosnak – például a népszámlálás során is – kifejezni szlovák kötődésüket.

Összefoglalás

1. Magyarországon a vegyes házasságok arányának országos mértéke – a cigányok kivételével – minden kisebbség esetében rendkívül magas, jóval magasabb, mint például a határon túli magyar közösségekben.²³ A jelenséget befolyásolja az adott csoport korösszetétele, a nemek aránya, a társadalmi-gazdasági jellemzők, és főképp a területi megoszlás, a létszám és számarány. Ezek a körülmények minden közösség esetében nagyjából azonos módon hatnak, és – a cigányság kivételével – csak másodlagos szereppel bír a „nemzeti ideológia”, a társadalmi norma indukálta eltérés.

2. A vegyes házasságok esetében nem kizárólagos a kisebbségi–magyar reláció. A különböző kisebbségek tagjai egymás között is házasodnak, és bár e házasságok abszolút száma alacsony, arányuk sokkal nagyobb, mint azt a demográfiai körülmények indokolnák.

3. Az intergenerációs asszimiláció mellett – bár az előbbinél jelentősen kisebb mértékben – megmutatkozik a disszimiláció tendenciája is, tehát amikor a magukat magyar nemzetiségűnek valló szülők gyerekei a népszámlálás során kisebbségi nemzetiségüként regisztráltatják magukat vagy kiskorúak esetében regisztráltatják így a szülők.

4. Bár a homogén kisebbségi házaspárok aránya összefügg a lakhelyük nemzeti arányaival, a házastársak jelentős hányada nem ott született. Ez

²² Lásd a 10. mellékletet.

²³ A vonatkozó adatokat lásd: Varga 1996; Gyurgyík 1998; Mirmics 1994.

arra utal, hogy a nagyobb települési súlyozott arány egyféle identitásképző tényezőnek is a leképeződése, amely közvetve hat vissza a vegyes házasságok arányára.

5. A külföldön született kisebbségi kötődésűek esetében megfigyelhető, hogy származásuknak ez a mozzanata rendkívül erős identitásképző tényező, ami a párválasztásban is megmutatkozik.

IRODALOM

- Bukodi Erzsébet (2001a): A házassági homogámia és heterogámia időbeli változása. *Statisztikai Szemle*, 2001/2. 142–162.
- Bukodi Erzsébet (2001b): A házasságkötés időzítése az egyéni életútban. *Statisztikai Szemle*, 2001/4–5. 312–334.
- Bukodi Erzsébet (2002): Ki kivel (nem) házasodik? A partnerszelekciós minták változása az egyéni életútban és a történeti időben. *Szociológiai Szemle*, 2002/2. 28–58.
- Gyurgyík László (1998): A szlovákiai vegyes házasságok demográfiai vonatkozásai 1949-től napjainkig. *Regio*, 1998/2. 131–149.
- Hoóz István (2002): A nyelvi asszimiláció és a házasságkötés. *Statisztikai Szemle*, 2002/12. 1082–1096.
- Jenkins, Richard (1997): *Rethinking Ethnicity. Arguments and Explorations*. SAGE Publications, London.
- Liht, Sonja – Drakulić, Slobodan (1997): Kada je ime za mirovnjaka bilo žena: rat i rod u bivšoj Jugoslaviji. *Ženske studije*, 1997/7.
- Mirnic Károly (1994): Kétnyelvűség a vajdasági vegyesházasságokban. *Regio*, 1994/4. 117–127.
- Tóth Ágnes – Vékás János (2004): Határok és identitás. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből* 3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 135–190.
- Tóth Ágnes – Vékás János (2005): Lojalitás és szolidaritás. Államhatalmi homogenizálás vagy a keresztikötődések erősödése? In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések. Tér és Terep* 4. Balassi Kiadó, Budapest, 123–149.
- Tóth Ágnes – Vékás János (2006): Migráció és modernizáció. A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek társadalmi-gazdasági jellemzői. In Tóth Ágnes – Vékás János (szerk.): *Egység a különbözőségben. Az Európai Unió és a nemzeti kisebbségek*. Friedrich Ebert Alapítvány, Budapest, 137–197.
- Varga E. Árpád (1996): A családok összetétele nemzetiség és felekezet szerint az 1992. évi román népszámlálás tükrében. *Regio*, 1996/3. 82–94.

Tárgyszavak:

Család
Nupcialitás
Vegyes házasság
Etnikai kisebbségek

FAMILY AND IDENTITY. THE ROLE OF ETHNICALLY MIXED MARRIAGES IN THE REPRODUCTION OF ETHNIC MINORITY GROUPS IN HUNGARY

Abstract

The paper studies those families with married couples where at least one member of the family identified him/herself as a member of one of the 13 ethnic minority groups registered by the Law of Minorities by responding to at least one of the four questions concerning ethnic identity in the course of the population census of 2001. The authors analysed ethnically mixed marriages, examining if a conscious intention to assimilation can be pointed out in the case of mixed marriages in Hungary. They also intended to examine the disproportion in mixed marriages as an important variable, with the help of which the hidden characteristics of the ethnic relations of the social structure can be revealed.

The basic statements of the paper are as follow:

1. In Hungary, in the case of all ethnic groups except for Gipsies, the proportion of mixed marriages is higher than among ethnic Hungarians living in Romania, Slovakia or Serbia.

2. In Hungary the proportion of mixed marriages is mainly influenced by the spatial distribution of the given minority, principally by their weighted proportion in settlements. Besides, age structure and the distribution by sex emerged among the main explanatory variables.

3. Regarding the impact of the mentioned factors, there are no statistically significant differences among the ethnic minority groups living in Hungary, and differences induced by social norms have no important role. Only the Gipsy population can be considered as an exception, as in their case both social classification and the cultural pattern of the given minority result in a high proportion of homogeneous marriages.

4. Those mixed marriages where one member of the couple is Hungarian are the dominant type, but not exclusively. The proportion of mixed marriages among the members of other minority groups is much higher than one may expect on the basis of their proportion in the population of the given settlement.

5. Assimilation between generations is significant, even in the case of homogeneous marriages in minority groups, but – compared to the former proportion – a lower level of dissimilation can also be pointed out of an extent differing by minority groups.

6. Although there is a connection between the proportion of spouses belonging to a minority group and living in homogeneous marriages and the ethnic structure of the given settlement, a significant percentage of those spouses were born somewhere else, not in the given settlement. It is clear that a considerable ethnic propor-

tion in a given settlement as an element of ethnic identity indirectly reacts upon the proportion of mixed marriages.

7. In those settlements where the proportion of minority group members who were born abroad is significant, their separation can also be observed with respect to ethnically homogeneous marriages.

MELLÉKLETEK

*1. melléklet: A nemzetiségek súlyozott települési aránya megyénként
The weighted proportion of ethnic minority groups in settlements by the
counties of Hungary*

	Bol- gár	Ci- gány	Gö- rög	Hor- vát	Len- gyel	Né- met	Ör- mény	Ro- mán	Ru- szin	Szerb	Szlo- vák	Szlo- vén	Uk- rán
Buda- pest	0,05	1,32	0,11	0,05	0,07	0,53	0,03	0,10	0,03	0,10	0,09	0,02	0,08
Bács- Kiskun	0,02	2,59	0,02	6,10	0,05	12,78	0,01	0,07	0,03	1,18	2,51	0,05	0,08
Bara- nya	0,07	12,87	0,06	21,38	0,11	16,56	0,06	0,14	0,10	0,27	0,06	0,07	0,11
Békés	0,02	3,47	0,01	0,03	0,03	5,57	0,02	29,47	0,03	2,37	12,14	0,14	0,07
Bor- sod- Abaúj- Zemp- lén	0,03	18,32	0,06	0,03	2,72	18,73	0,09	0,09	6,71	0,05	16,68	0,10	0,09
Csong- rád	0,02	2,16	0,03	0,06	0,04	0,18	0,01	2,85	0,01	1,13	1,62	0,02	0,06
Fejér	0,02	4,71	19,42	0,04	0,07	3,54	0,02	0,13	0,03	0,07	0,28	0,04	0,08
Győr- Moson- Sopron	0,02	1,05	0,02	26,53	0,07	1,59	0,00	0,06	0,02	0,04	0,06	0,07	0,08
Hajdú- Bihar	0,01	6,08	0,01	0,01	0,03	0,13	0,01	16,54	0,07	0,01	0,02	0,01	0,06
Heves	0,01	13,22	0,06	0,02	0,07	0,12	0,04	6,32	0,02	0,03	3,12	0,03	0,08
Jász- Nagy- kun- Szol- nok	0,01	8,39	0,02	0,01	0,04	0,10	0,00	0,09	0,02	0,01	0,04	0,02	0,06
Komá- rom- Eszter- gom	0,11	1,65	0,04	0,03	0,10	14,45	0,03	0,14	0,04	0,04	21,77	0,11	0,07
Nógrád	0,07	11,39	0,02	0,19	0,07	24,25	0,03	0,16	0,11	0,16	20,77	0,26	0,08
Pest	0,33	3,37	0,07	0,50	0,07	8,62	0,03	0,14	0,06	12,76	22,34	0,07	0,10
So- moggy	0,03	10,31	0,03	17,03	0,07	1,76	0,01	0,24	0,07	0,33	0,07	0,48	0,12
Sza- bolcs- Szat- már-	0,04	11,43	0,04	0,02	0,03	20,13	0,02	0,08	0,03	0,01	0,07	0,02	0,16
Bereg	0,09	4,48	0,02	0,07	0,04	6,84	0,03	0,12	0,03	1,24	0,19	0,06	0,13
Tolna	0,01	2,18	0,05	39,17	0,16	8,90	0,08	0,23	0,18	0,05	0,15	39,38	0,11
Vas	0,02	1,81	0,05	0,07	0,08	6,09	0,02	0,28	0,05	0,03	0,19	0,03	0,12
Vesz- prém	0,02	6,54	0,02	43,12	0,07	0,60	0,04	0,10	0,06	0,05	0,07	0,06	0,19
Zala	0,02	6,54	0,02	43,12	0,07	0,60	0,04	0,10	0,06	0,05	0,07	0,06	0,19
Ma- gyar- ország	0,09	10,18	2,59	24,48	0,24	9,73	0,03	13,63	1,06	3,50	14,61	22,08	0,10

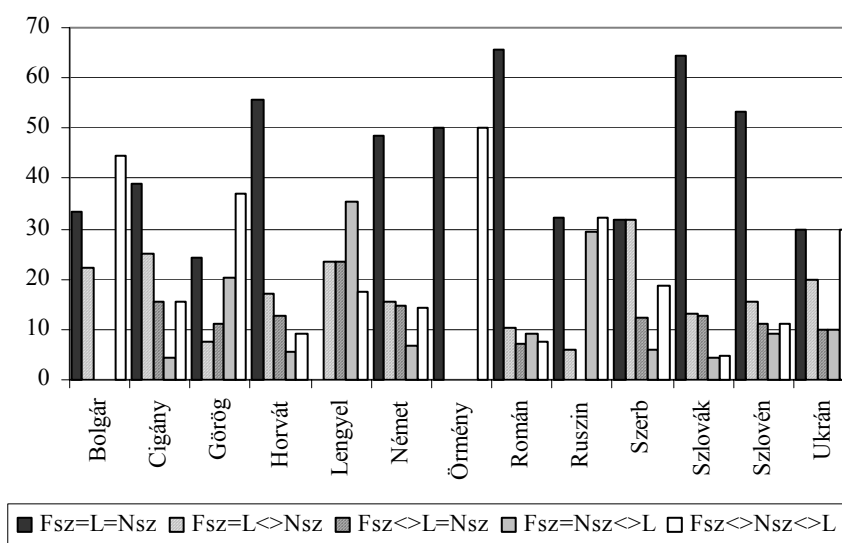
2. melléklet: Az adott nemzetiségű férj feleségének nemzetisége (%)
Ethnicity of the wife of a husband belonging to a given ethnic group (%)

Feleség Férj	Csak azonos	Azonos és magyar	Csak magyar	Egyéb	Nem választott	Azonos is	Magyar is
	1	2	3	4	5	1+2	2+3
Bolgár	16,2	10,2	68,8	2,3	2,5	26,4	78,9
Cigány	58,5	25,0	14,8	0,3	1,4	83,5	39,8
Görög	22,1	13,5	59,2	2,7	2,5	35,6	72,7
Horvát	33,0	14,3	48,4	2,7	1,7	47,2	62,7
Lengyel	10,9	6,8	76,2	4,2	1,8	17,7	83,0
Német	23,7	19,8	52,8	1,4	2,2	43,5	72,7
Örmény	17,6	4,1	63,5	8,8	5,9	21,8	67,6
Román	29,0	17,9	49,2	2,1	1,9	46,9	67,1
Ruszin	23,2	12,3	55,9	6,8	1,8	35,5	68,2
Szerb	27,5	4,2	60,8	5,5	2,1	31,7	65,0
Szlovák	13,6	32,8	50,4	1,5	1,7	46,4	83,2
Szlovén	19,1	20,5	56,6	2,6	1,2	39,7	77,1
Ukrán	13,8	4,6	78,2	2,8	0,6	18,4	82,7

3. melléklet: Az adott nemzetiségű feleség férjének nemzetisége (%)
Ethnicity of the husband of a wife belonging to a given ethnic group (%)

Férj Feleség	Csak azonos	Azonos és magyar	Csak magyar	Egyéb	Nem választott	Azonos is	Magyar is
	1	2	3	4	5	1+2	2+3
Bolgár	19,5	13,2	58,8	4,1	4,4	32,7	72,0
Cigány	59,7	25,2	13,5	0,3	1,3	84,9	38,7
Görög	26,3	16,5	49,6	3,2	4,4	42,8	66,1
Horvát	36,3	14,6	44,0	3,3	1,9	50,9	58,6
Lengyel	4,8	3,9	84,7	3,4	3,2	8,7	88,6
Német	27,8	22,2	46,2	1,1	2,6	50,1	68,4
Örmény	27,2	5,3	55,3	7,9	4,4	32,5	60,5
Román	27,0	17,0	50,7	3,0	2,4	44,0	67,6
Ruszin	12,7	7,1	71,1	6,8	2,3	19,7	78,2
Szerb	37,5	6,5	44,7	8,1	3,2	44,0	51,2
Szlovák	13,7	31,6	50,7	1,9	2,1	45,3	82,3
Szlovén	18,5	17,0	59,9	2,9	1,7	35,5	76,9
Ukrán	8,4	2,9	84,4	2,4	1,9	11,3	87,3

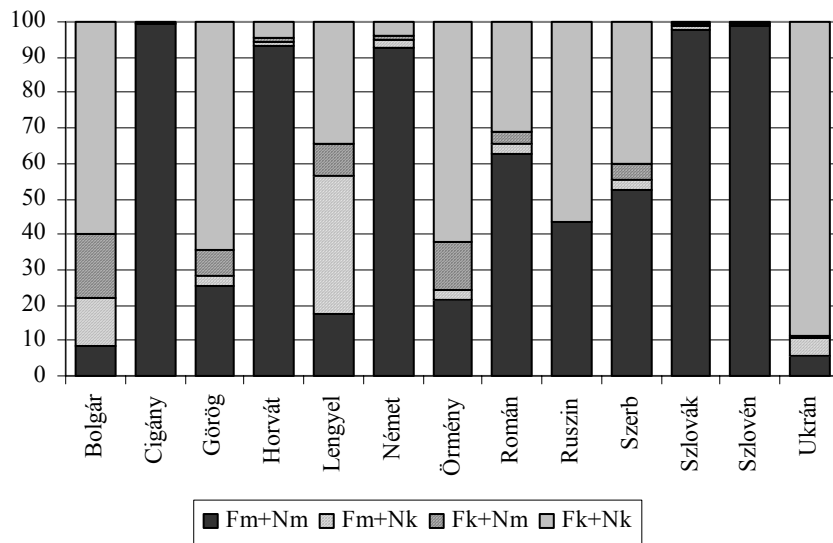
4. melléklet: Nemzetiség szerint homogén, Magyarországon született házaspárok migrációs kombinációk szerinti megoszlása
 Distribution of couples born in Hungary and living in ethnically homogeneous marriages by combinations of migration

Jelmagyarázat: A házastársak migrációs kombinációi.

Kód/jelölő	Leírás
Fsz=L=Nsz	A férj és a feleség is a lakóhelyen született
Fsz=L\diamondNsz	Csak a férj született a lakóhelyen
Fsz\diamondL=Nsz	Csak a feleség született a lakóhelyen
Fsz=Nsz\diamondL	A férj és a feleség is azonos helyen, de nem a lakóhelyen született
Fsz\diamondNsz\diamondL	A férj és a feleség nem azonos helyen és nem is a lakóhelyen született

5. melléklet: A Magyarországon és külföldön született házastársak aránya a nemzetiség tekintetében homogén házaspárok között
Proportion of spouses born in Hungary and abroad among ethnically homogeneous couples by ethnic group

Jelmagyarázat: A házastársak születési helye.

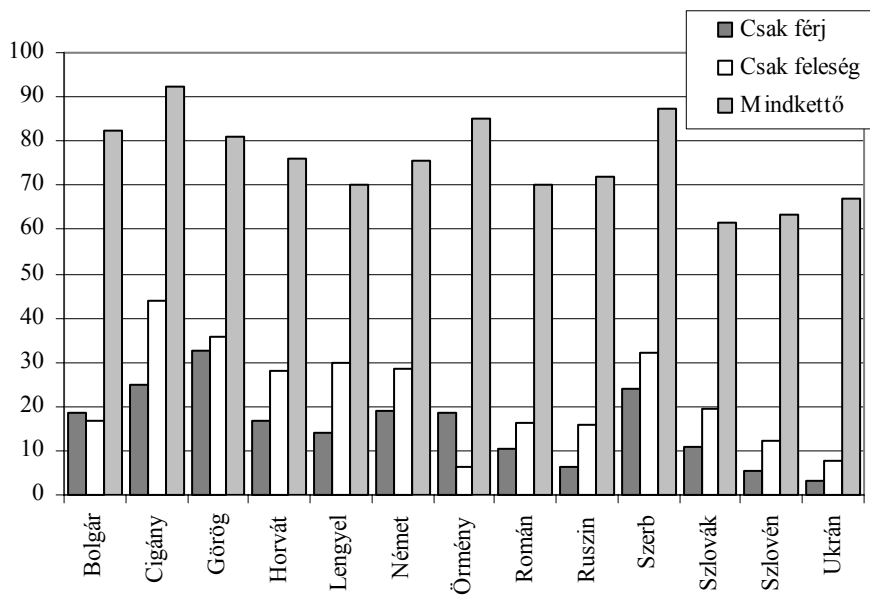
Kód/jelölő	Leírás
Fm+Nm	A férj és a feleség is Magyarországon született
Fm+Nk	A férj Magyarországon, a feleség külföldön született
Fk+Nm	A feleség Magyarországon, a férj külföldön született
Fk+Nk	A férj és a feleség is külföldön született

6. melléklet: A gyerekek nemzetisége azokban a családokban, amelyekben legalább az egyik házastárs nemzetiségű kötődésű (abszolút számban)
The ethnicity of children in those families where at least one of the spouses belongs to a minority group (absolute numbers)

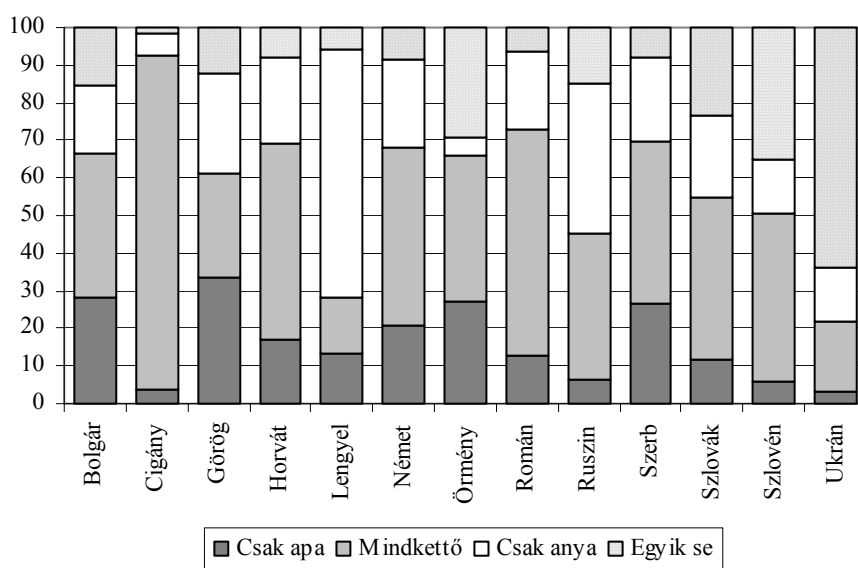
	Csak magyar	Csak adott kisebbség	Magyar és adott kisebbség	Egyéb	Nem nyilatkozott	Ismeretlen	Összesen
Bolgár	409	63	113	18	36	3	642
Cigány	16168	49441	20539	27	3049	182	89406
Görög	436	131	234	11	64	3	879
Horvát	3719	1402	966	55	303	13	6458
Lengyel	1250	155	384	20	111	6	1926
Német	14765	4204	5134	79	1505	113	25800
Örmény	163	43	30	4	28	7	275
Román	2187	565	388	52	218	13	3423
Ruszin	408	63	59	15	32	1	578
Szerb	690	401	165	30	114	10	1410
Szlovák	4731	542	1309	62	321	30	6995
Szlovén	1007	124	174	11	44	4	1364
Ukrán	2067	175	104	10	93	11	2460

7. melléklet: Az adott nemzetiségű gyerekek aránya azon házaspároknál, ahol csak a férj, csak a feleség, illetve mindkettő adott nemzetiségűnek vagy annak is mondta magát

Proportions of children of a given ethnicity in those families where only the husband or the wife or both of them identified themselves as members of the given ethnic group

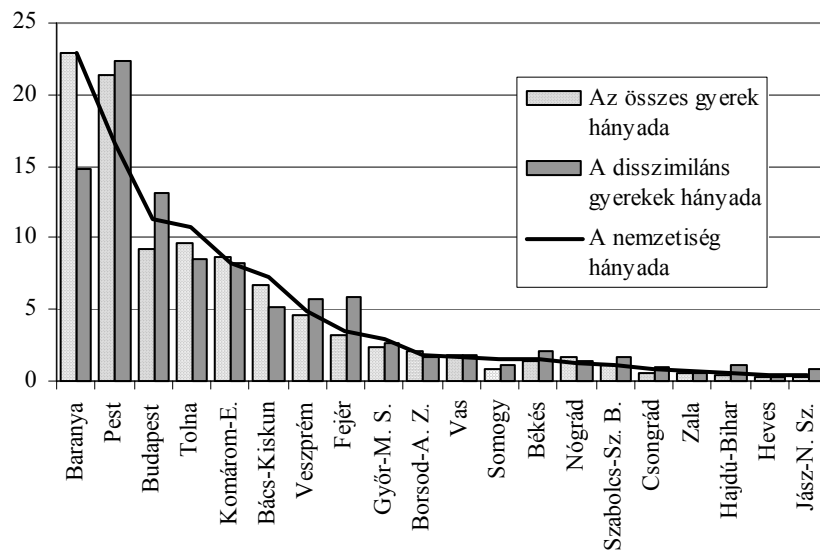

8. melléklet: Az adott nemzetiségű gyerekek azonos nemzetiségű szüleinek aránya
Proportion of parents with identical ethnicity as the given ethnicity of their children

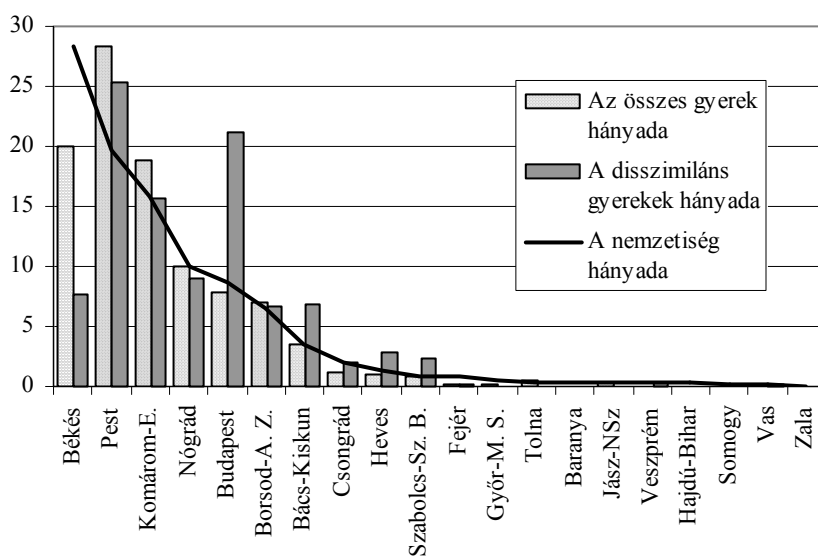

9. melléklet: A német nemzetiségű népesség, az összes német nemzetiségű gyerekek és a nem német nemzetiségű házaspárok német nemzetiségű gyerekeinek megyék közötti megoszlása

Distribution of ethnic German population, all children with German ethnicity, and the children with German ethnicity of non-German couples, by counties

10. melléklet: A szlovák nemzetiségű népesség, az összes szlovák nemzetiségű gyerek és a nem szlovák nemzetiségű házaspárok szlovák nemzetiségű gyerekeinek megyék közötti megoszlása
 Distribution of ethnic Slovakian population, all children with Slovakian ethnicity, and the children with Slovakian ethnicity of non-Slovakian couples, by counties

KÖZLEMÉNYEK

GYERMEKVÁLLALÁSI TERVEK – MUNKAERŐ-PIACI HELYZET

BOGNÁR VIRÁG

Tanulmányomban azzal foglalkozom, hogy milyen összefüggések mutatkoznak a magyarországi fiatal párok gyermekvállalási tervei és munkaerő-piaci helyzete között. Az utóbbi években végrehajtott statisztikai felmérések során kiderült, hogy a párok döntő része szeretne legalább két gyermeket, de családterveik megvalósítása sok esetben megghiúsul (KSH NKI 2002).¹ Ugyanakkor – hasonlóan a fejlett nyugat-európai országokban tapasztalhoz – nálunk is megjelent az akaratlagos gyermektelenség (2002-ben a 25 év alattiak körében 15%-osra volt tehető, miközben az 1990-es évtized elején még alig néhány százalékot tett ki). Demográfusok elképzelhetőnek tartják, hogy – legalábbis részben – a gyermekvállalás halasztásáról van szó, mint ahogy számos gazdaságilag és társadalmilag fejlett országban ez a helyzet (Kamarás 2005). Az USA-ban végzett, a '90-es évekre vonatkozó kutatások a jobb munkaerő-piaci pozícióban lévő, magasabb iskolai végzettségű párok esetében igazolják ezt a feltételezést: tervezett gyermekeik, bár a korábbi generációkhoz viszonyítva később, de világra jönnek, ám a kedvezőtlenebb társadalmi helyzetűek körében inkább elmarad az élettársi kapcsolatok házasságra váltása és a szülővé válás (Schoen – Cheng 2006). Magyarországi elemzések szerint nem egyszerűen halasztásról van szó: a jövőben egyaránt számolni kell a gyermektelenség arányának és a második gyermeket nem vállalók hányadának emelkedésével. Az átalakulóban lévő hazai termékenységi magatartást csak összetett modellekkel tudjuk magyarázni, melyekben szerepet kap a párkapcsolat típusa, a nemenként eltérő munkaerő-piaci motívumok, a családtámogatási rendszer, a társadalmi helyzet szerint különböző magatartásminták és a szubjektív tényezők (Spéder – Kapitány 2007).

A jelenség megítélését alapvetően befolyásolja, hogy a gyermekvállalási tervek *párkapcsolati döntéseknek* tekintjük-e. Ha igen, a vizsgálatnak nemcsak a *nők*re, hanem a *férfiak*ra is ki kell terjednie. Ezenkívül lényeges lehet az is, hogy külön vizsgáljuk azokat az összefüggéseket, amelyek a *tervezett*, illetve a *nem tervezett* szülést befolyásolják. Elképzelhető ugyanis, hogy a két esetben mások a kölcsönhatások. Ehelyütt ennek az összefüggés-láncolatnak az egyik elemét vesszük közelebből szemügyre: a gyermekvállalás tervezésének és a leendő szülők munkaerő-piaci helyzetének kapcsolatát, rögzítve, hogy e tervek később megvalósult és elmaradt születés egyaránt követheti.

¹ A szakemberek az '50-es, '60-as évek óta veszik számba a gyermekvállalási szándékokat kérdőíves felmérésekben, és kezdetben a gyermekvállalás direkt előrejelzésére használták. Későbbi követéses vizsgálatok megállapították, hogy a fejlett gazdasági-társadalmi rendszerű országokban a valós termékenység mindig a szándékolt alatt maradt, a fejlődő országokban pedig fordítva. A szakirodalomban máig vitatott, hogy a gyermekvállalási intencióknak van-e közvetlen vagy közvetett hatása a megvalósult születéseket tekintve (vö. Spéder – Kapitány 2007. 49–50.).

A demográfiai szakirodalom szerint a gazdaságilag-társadalmilag fejlett országokban a *nem kívánt gyermekszületek* száma alacsony (kvázi elhanyagolható), 10% körüli (Philipov et al. 2005). Újabban ettől gyökeresen különböző adatokat is megadnak a családkutatók: az USA-ban a terhességek közel feléről állítják, hogy nem tervezettek voltak, de Nyugat-Európára nézve ilyen arányokat nem tartanak valószínűnek a szakemberek. Ugyanakkor a házasság és a gyermekvállalás közötti kapcsolat meggyengült, az egyének egyre nagyobb valószínűséggel sorozatos párkapcsolatok alanyai. Ez utóbbi okból a nők valószínűleg nem egész életpályájukat szem előtt tartva terveznek gyermekeket, hanem az *adott párkapcsolatban* gondolkodnak. Kvalitatív kutatások ebben a vonatkozásban is megerősítik a párkapcsolati kontextus növekvő jelentőségét (Wilson – Koo 2006).

Magyarországon a házas terhes nők körében végzett reprezentatív követéses felmérés szerint az élveszületések 81%-a tervezett, ám ez az adat retrospektív kérdezés eredménye, és valószínűleg felülbecsli a szándékokat (Kamarás 2006). Az Életünk fordulópontjai című, a KSH NKI által végzett, a felnőtt népességre nézve reprezentatív követéses felvétel adatai szerint az első és a második kérdés közötti periódusban megszületett *első* gyermekeknek mindössze 58%-a volt szándékolt és jött világra az előre tervezett időben (prospektív kérdezésre alapozott adat). Időközben azonban a szándékok változhattak, ezért a tervezett születések valós aránya valószínűleg ennél magasabb, és a két idézett mérték között helyezkedik el (Spéder – Kapitány 2007. 59.). A fentiek alapján indokoltnak tekinthető, hogy a gyermekvállalási terveket és a megvalósult születéseket, valamint az ezekkel kapcsolatos összefüggéseket külön-külön vizsgáljuk.

A legtöbb korábbi kutatás a partnerek döntéseinek vizsgálata helyett azokkal a társadalmi és gazdasági tényezőkkel foglalkozott, melyek a *nők* gyermekvállalási szándékait befolyásolhatják (beleértve a tervezést, a terhességet, valamint a gyermekszületeket) (pl. Blossfeld – Huinink 1991; Upchurch – McCarthy 1990). Ezt a megoldást az adatgyűjtésben mutatkozó előnyök mellett két tényezőcsoport is indokolhatja: (1) a partnerválasztás (partnerszelekció) logikájára alapozva feltételezik, hogy olyan férfiak és nők alkotnak szülőpárt, akiknek az iskolai, vallási stb. szempontok szerinti homogámiából adódóan az életstílusról, a gyermekvállalásról hasonló elképzeléseik vannak (a homogámia meghatározását lásd lejjebb) (Kalmijn 1991), így elegendő a nők elképzeléseinek vizsgálata; (2) a gyermekvállalásra vonatkozó döntés elsősorban a nőkre tartozik, így az ezzel kapcsolatos megfontolásokat az ő körükben érdemes kutatni (Corijn et al. 1996). A *partnerek* közötti konszenzus kialakításának folyamatát és a szülővé válást *elméleti modell*be foglalták (Beckman et al. 1983), ám a konkrét kutatásokban korlátozott maradt a partnerhatások elemzése (Corijn et al. 1996). Az utóbbi években ebben változás történt, egyre több, partnereket elemző tanulmány születik. Az alábbiakban áttekintünk ezek közül néhányat, először általános megközelítéseiket tekintve, majd témájukra összpontosítva.

A *(házas)párok jellegzetességeit* középpontba állító társadalomtudományi kutatások aspektusai közül az elmúlt évtizedekben megkülönböztetett figyelmet kapott a párkapcsolat homogám, illetve heterogám jellege. Homogámnak tekintjük az azonos társadalmi csoporton, osztályon, rétegen, vallási felekezeten, etnikumon, képzettségi kategórián belül kötött házasságot, heterogámnak azt az esetet, amikor a párok eltérő társadalmi jellemzőkkel rendelkező csoportokból származnak. Újabban különféle szempontokból is több figyelem vetül a párkapcsolati homogámiára. Jelentős a súlya a párkapcsolati jellemzők vizsgálatának a családon belüli erőszak és a szexuális viselkedés (pl. serdülő-

kori terhesség, AIDS) tanulmányozásában. A társadalomtudományi irányultságú családkutatásokban sok figyelmet szentelnek a párok munkaidővel, háztartási teendőkkel, gyermekneveléssel kapcsolatos döntéseinek, a férfi–női szerepek átalakulásának. (pl. Kirkpatrick Johnson 2005; Bianchi et al. 2006; D’Souza et al. 2006; Manning – Brown 2006; Winslow-Bowe 2006). Az újabb munkák a korábbiaktól abban különböznek, hogy nem elsősorban a társadalom nyitottságának/zártságának klasszikus kérdéskörét vizsgálják a párkapcsolati homogámia segítségével (például a házaspárok összetételét iskolai végzettségi csoportok szerint), inkább folyamatában igyekeznek megragadni az egyéni, párkapcsolati viselkedést különféle értelmezésekkel.

A nemzetközi társadalomtudományi kutatások tükrében a párkapcsolati homogámia az utóbbi időszakban erősödni látszik. A férfi- és a női szerepek a párkapcsolatban és a munkaerőpiacon közeledtek egymáshoz, úgy tűnik, hogy a szerepmegosztást felváltja az egalitáriánus párkapcsolati minta. Az átalakulás folyamata azonban még korántsem zárult le. A férfiak háztartási és gyermekgondozási tevékenységeiben az elmúlt évtizedekben lezajlott változások azt jelzik, hogy az egalitáriánus modell teret nyert Nyugat-Európában és az USA-ban. Mindazonáltal ez a fejlemény csak a párok egy részénél következett be, a férfiak részvétele korlátozott mértékű (Sweeney 2002; Gershuny et al. 2005; Bygren – Duvander 2006).

A homogámia, illetve heterogámia több megjelenési formájával foglalkoznak a kutatók: a párok nézetei, társadalmi-gazdasági jellemzői, iskolázottsága egyaránt felmerül a gyermekvállalást *befolyásoló tényező*ként. A párkapcsolati homogámia/heterogámia és az első gyermek születésének időzítése közötti kapcsolatot vizsgálja egy tanulmány holland és flamand adatokon. Míg Flandriában inkább a *nők kompetenciájába tartozik* a gyermekszületés időzítéséről hozott döntés, Hollandiában *egalitáriánus döntési minták* érhetőek tetten (Corijn et al. 1996). USA-beli adatok szerint a nőket leíró tényezőcsoport, valamint a munkaerő-piaci változók szerinti homogámia/heterogámia nem befolyásolta az élettársi kapcsolatok házassággá alakulását, ebben kizárólag a *férfi társadalmi-gazdasági jellemzői* (kereset, iskolai végzettség, teljes munkaidős állás) voltak fontosak.²

A gyermekvállalást illetően nőtt a *páros döntések* súlya. USA-beli és svédországi eredmények egyaránt azt igazolják, hogy ennek vizsgálata során nem elég csak a nők jellemzőit számba venni, a döntéseknek a férfiak is részesei, beleértve az esetleges nézeteltéréseknek következményeit is. Az eredmények értelmezése szempontjából ugyanakkor lényeges lehet, hogy a párok demográfiai, munkaerő-piaci viselkedése nem feltétlenül kötődik gender- (társadalmi nemre vonatkozó) ideológiákhoz (egalitáriánus versus patriarchális) (Thomson – Hoem 1998).

Bár a gyermekvállalásban egyre érdemibb szerepet kapnak párkapcsolati jellemzők, a férfiak munkaerő-piaci helyzete mint döntési változó erősödni látszik. A tényleges gyermekszületés és a partnerek munkaerő-piaci jellemzői közötti összefüggéseket vizsgálta Angliára és Franciaországra vonatkozóan egy tanulmány. A kereset hatását a foglalkozási pozícióval mérték. Ez az első gyermek születésére nem volt befolyással, a *második gyermek megszületése* azonban korrelált a *férfi munkaerő-piaci helyzetével*, és ez a kapcsolat a ’90-es évek folyamán szorosabbá vált (Ekert-Jaffé et al. 2002). Az USA-beli kutatók egy része a férfiaknak a nőkhez viszonyítva gyengülő kereseti pozí-

² Nem zárható ki az a lehetőség, hogy a nők bizonyos társadalmi jellemzők szerinti kiválasztása már az élettársi kapcsolat létrejöttékor lezajlik (Smock – Manning 1997).

ciójában látja a házasságkötési arányszámok csökkenésének fő okát, ami a szülői szerep vállalásával kapcsolatos fejleményekkel is összefügghet (Schoen – Cheng 2006).

A magyarországi (népszámlálási adatokon végzett) kutatások szerint az utóbbi évtized során erősödött a párkapcsolatok munkaerő-piaci helyzet szerint értelmezett homogámiaja. A jelenség a fiatalok körében erősebb az élettársi kapcsolatokban, mint az esetükben amúgy is az átlagosnál ritkábban előforduló házasságokban. Különösen karakteres a homogámia a fiatal, kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetben lévő élettársi kapcsolataiban. Strukturális háttére lehet e szerint annak, hogy a kedvezőtlenebb társadalmi helyzetben lévő rétegekben csökken a házasságkötések száma (Bukodi 2005). Más kutatók értelmezése szerint a szülővé válás magyar gyakorlata az alábbi modellel írható le: munkaerő-piaci diszkriminációjuk túlzott aggodalmat, frusztrációt kelt a nők körében, és elsősorban ez az oka a késleltetett, elmaradó gyermekvállalásnak (Pongrácz 2002). A nők első és a második gyermekükre vonatkozó tervét rövid (2 éven belül) és hosszabb (2 éven túl) távon egyedül a karrierjükkel kapcsolatos preferenciák (a munka fontosabb-e a gyermekvállalásnál) befolyásolják számottevően (Philipov et al. 2005). Spéder és Kapitány kutatása szerint az individuális jellemzők közül a párkapcsolati státusnak és a gazdasági aktivitásnak mindkét nem esetében meghatározó szerepe van, a szubjektív tényezőknek (pl. életkori normák) pedig a nők körében van jelentősége (Spéder – Kapitány 2006).

Egy másik, részletesebb elemzés differenciáltabb modelleket alkalmazott mind a szándékokra, mind a tényleges születekre vonatkozóan. A gyermekvállalási szándékok tényezőinek vizsgálata során a Fishbein és Ajzen által kialakított szociálpszichológiai modell részleges tesztelésére került sor. A gondolatmenet eredeti változata szerint az adott cselekvésre vonatkozó attitűdök és szubjektív normák a szándékokon keresztül befolyásolják a cselekvést (a tervezett viselkedés elmélete – theory of planned behavior). Az attitűdök szintjén mind a nők, mind a férfiak a nők kereseti, munkaerő-piaci pozíciójában látnak esetleges, gyermekvállalást gátló körülményt. Az eredmények szerint azok terveznek gyermeket viszonylag rövid időtávon (3 éven) belül, akik kevésbé tartanak az esetleges hátrányoktól. Mind ideacionális, mind anyagi tényezők lényegesek lehetnek, különösen az első gyermek utáni további gyermek tervezése során. Különösen a magasabb paritású gyermek vállalása esetén lehet az egyének szándékainak megfogalmazásakor fontos a felmerülő anyagi hátrányok számbavétele és a nők munkavállalási esélyének mérlegelése (Spéder – Kapitány 2007. 85–104.).

Tanulmányunkban a két fenti magyarországi kutatáshoz hasonló témát vizsgálunk, de *párkapcsolati kontextusban* és a *tervezett szülővé válás* és a *párok munkaerő-piaci jellemzőinek összefüggésére* szűkítve. Az elemzés célja annak tesztelése, hogy a párok munkaerő-piaci helyzete összefüggést mutat-e a gyermekvállalási tervekkel az első és a második gyermek esetében: a 2 éven belüli, azon túli tervezésével, illetve a szülővé válásra vonatkozó tervek hiányával. Függő változóként tehát a párok gyermekvállalási tervei szerepelnek, a magyarázó változók pedig a párok tagjainak munkaerő-piaci helyzetét képezik le. Többféle hipotézist állítottunk fel: egyrészt tanulmányoztuk a *párok* gyermekvállalási terveinek, ezen belül a *házaspárok* és az *élettársi kapcsolatban élők* szülővé válási terveinek és munkaerő-piaci helyzetüknek az összefüggéseit. Ezen belül külön-külön modellt alkalmazva foglalkoztunk az összes lehetséges esettel: amikor a párokon belül csak a férfi- vagy csak a női fél munkaerő-piaci helyzete függ össze a pár gyermekvállalási terveivel, vagy mindkettő összefügg, de egymással nem, vagy épp ellenkezőleg, egymással is összefüggenek stb. Az alkalmazott modellek lehetővé teszik

a három változó által alkotott lehetséges összefüggésrendszerek minden változatának áttekintését, és a lehető legtakarékosabb (legkevesebb interakciót tartalmazó) modell kiválasztását, amely kielégítő módon illeszkedik az összes figyelembe vett változó által meghatározott rendszerre. Másképp fogalmazva, az elemzés során azt a modellt kerestük, amely szerint a függő változó és a magyarázó változók kapcsolata a legerősebb.

A fentiekben taglalt modellekkel nemcsak a párokra vonatkoztatott terveket vizsgáltuk, hanem a párokon belül a *nők*, illetve a *férfiak* gyermekvállalási tervei és a párok tagjainak munkaerő-piaci helyzete közötti összefüggést is. Az előzetes számítások során teszteltük azt a tézist is, hogy az iskolai végzettség, illetve a munkaerő-piaci helyzet szerinti homogámia összefüggés mutat a gyermekvállalás tervezésével.

Az alkalmazott módszer a loglineáris elemzés, melynek lényege a következőkben foglalható össze (Rudas 1982). Az eljárás olyan esetekben ajánlott, amikor több kategoriális (diszkrét) változó összefüggésrendszere segítségével írunk le egy problémát. Ugyanakkor arra törekszünk, hogy kevés, de jól értelmezhető paramétert használjunk. A loglineáris reprezentáció a kontingenciatáblában szereplő valószínűségek paraméteres előállítására. A jelölések bonyolultsága miatt célszerűbb összefoglaló leírást adni. Eszerint az eredeti kontingenciatáblázatban álló valószínűségek logaritmusait állítjuk elő összeg formájában. Az összegben szereplő tagokat nevezzük paramétereknek. Minden paraméternek minden cellára vonatkozóan van egy-egy értéke, minden cella előállításakor a paramétereknek az illető cellára vonatkozó értékét kell felhasználni. Valamennyi paraméter összege pontosan megadja a táblázatot. A loglineáris elemzés lényege azoknak a paramétereknek a megkeresése, amelyek értéke nulla (a megfelelő változócsoporthoz igaz az ún. általánosított függetlenség), és az ezek után fennmaradó többi paraméter jelentésének értelmezése. Különböző statisztikákat használhatunk annak vizsgálatára, hogy az empirikus (mintabeli) eloszlás alapján milyen állítások tehetők az elméleti eloszlás loglineáris paramétereire – és a fentiek alapján a teljes populációra vonatkozó eloszlás szerkezetére, a szereplő változók kapcsolatára nézve.

Akkor mondjuk, hogy egy változócsoporthoz tagjai között interakció van, ha az eloszlás loglineáris reprezentációjához szükség van az ezekre a változókra együttesen vonatkozó paraméterre. Ha például, mint a jelen esetben, három változót vizsgálunk, és ezeket az ábécé nagybetűivel jelöljük (A, B, C), akkor a lehetséges interakciókat AB, AC, BC, ABC felírással rögzítjük. Ha az adott problémát három változóval szeretnénk leírni, akkor 18-féle modellt írhatunk fel, melyek az egyes változók és változócsoporthoz különböző függő viszonyait képezik le. Elvileg elképzelhető, hogy ezek közül végül elég az egyik változót figyelembe venni, ezért lehetséges olyan modell is, amely például csak az 'A' változót tartalmazza (1. táblázat).

1. Három változó lehetséges interakcióit tartalmazó modellek
Models containing the possible interactions of three variables

Sorszám	Modell
1.	A
2.	B
3.	C
4.	A, B
5.	A, C
6.	B, C
7.	A, B, C
8.	AB
9.	AC
10.	BC
11.	AB, C
12.	AC, B
13.	CB, A
14.	AB, BC
15.	AC, BC
16.	AB, AC
17.	AB, AC, BC
18.	ABC

A különböző modellek segítségével más-más becült táblázatot állíthatunk elő. A becült táblázatnak az a tulajdonsága, hogy a modellben kijelölt marginálisai megegyeznek az empirikusan megfigyelt táblázat megfelelő marginálisáival, és loglineáris reprezentációja a vizsgált modell. Az illeszkedésvizsgálat során kontrolláljuk, hogy milyen mértékben különbözik a becült táblázat a megfigyelt táblázattól, mi annak a valószínűsége, hogy pusztán a mintavételből adódó véletlen ingadozások ekkora vagy nagyobb eltérést okozzanak. Ha ezt a valószínűséget túl kicsinek tartjuk, elvetjük azt a nullhipotézist, hogy a vizsgált modell érvényes az elméleti eloszlásra. A hipotézis tesztelésére a χ^2 -statisztikát használtuk. A teljes loglineáris (3 változó esetén a fenti jelölésekkel az 'ABC') modell, melyet teljes vagy telített modellnek is nevezünk, tökéletesen illeszkedik a megfigyelt táblázathoz ($p = 1,00$). Az 'AB,C' modell például azt jelenti, hogy az A és B változó nem független egymástól, de a C változótól mindkettő független. Az elfogadható modellek ($p > 0,05$) közötti további válogatás során olyanokat keresünk, amelyekben minél kevesebb és (hierarchikus modelleket használva) minél alacsonyabb rendű interakciók vannak, mert ez jelenti azt, hogy egy összetett jelenséget egyszerűbb tényezőkre bontottunk.

Tanulmányunk adatbázisául a KSH NKI Életünk fordulópontjai című panelfelvétele szolgált, közelebbről ennek 1. hulláma, melyre a 2001/2002. év fordulóján került sor. Az interjúk elutasításának és meghíúsulásának lehetőségével számolva előzetesen torzított, régióként, településnagyság- és életkori kategóriáinként rétegzett, többlépcsős véletlen mintáról van szó. A mintavételi egység a személy, az alapsokaság az 1926. január 1. és 1983. december 31. között született magyar állampolgárok köre, vagyis a 2001. december 31-én 18–75 éves lakosság, a betöltött életkor szerint. A mintakiválasztás és a kérdéses során a felvétel készítői ügyeltek arra, hogy ne csak a lehetséges meg-

hiúsulásokat, hanem a válaszmegtagadásokat is figyelembe vegyék – település és életkori csoportok szerint. A felvétel megbízhatóságát szolgálta továbbá az a törekvés, hogy a nehezen megközelíthető csoportok (pl. a roma lakosság, egyes fővárosi kerületek lakosai) is arányuknak megfelelően kerüljenek a mintába. Külön gondot fordítottak arra, hogy címkövetéssel elérjék a nem bejelentett lakcímükön lakó fiatal, mobil rétegeket. Az összes megkeresett cím 67,9%-át kitevő 16 394 sikeres interjút tartalmazó nyers adatbázist súlyozás segítségével illesztették a 2001. február 1. eszmei időponttal végrehajtott népszámláláshoz: nem, életkor, településtípus, iskolai végzettség és családi állapot szerint. A népszámlálás alapján figyelembe vették a megkötött házasságok számát és a gyermekszámot is (Kapitány 2003). Az általunk vizsgált adatbázis az egész adatállományon belüli alminta, amely csak a párok jellemzőit tartalmazza.³

Valamennyi mintaalanyhoz köthető egy párkapcsolat. Az ideális az lenne, ha a párokról gyűjtött információ kiegészítő kérdőívekből származna, amit maguk az érintettek töltenének ki. Esetünkben ez nem így van, a megkérdezett adott válaszokat a párját érintő életkori, munkaerő-piaci, iskolai végzettségi jellemzőkről is. Mivel azonban viszonylag egyértelműnek tekinthető ismérvekről van szó, ez a megoldás is megfelelő. Az viszont hiányosságnak tekinthető, hogy a gyermekek számát csak az interjúalany saját magára vonatkoztatott információja alapján vizsgáltuk, a pár másik tagjáról nem rendelkezünk ezzel az információval.

A termékenység elemzése során a demográfiai szakirodalom különbséget tesz aszerint, hogy hányadik gyermek születéséről van szó, és szintén fontos tényező az érintett nők életkora. Az *első gyermek* tervezését illetően azokat a párkapcsolatokat vizsgáltuk, amelyeknek női tagja 35 évesnél fiatalabb (az első gyermek vállalása az ezredfordulóra vonatkozó termékenységi adatok szerint eddig az életkorig döntő többségében lezajlott) és a pár kérdezett tagjának nincs gyermeke. Összesen 728 ilyen párkapcsolatot találtunk. Ezen belül azon esetek száma, amikor az interjúalany válaszolt az időzítést tudakoló kérdésre, 449 volt. Végül ezzel az almintával dolgoztunk. A *második gyermek* tervezését vizsgálva pedig azokat a párkapcsolatokat választottuk ki, amelyeknek női tagja fiatalabb volt 40 évnél, és a megkérdezettnek már volt egy gyermeke. Az 1046 ilyen párkapcsolaton belül 720 esetben rendelkezünk információval az időzítésről. A

³ Valamelyest csökkentheti azonban az eredmények érvényességét, hogy a kérdőív összeállítói etikai-kulturális okokból eltekintettek annak tisztázásától, hogy az élettársi és a házassági kapcsolatok heteroszexuális természetűek-e. A férfi és a női homoszexuális párok jelenléte tulajdonképpen azon egyének számát növeli a mintában, akik nem vagy nagyon kis arányban kívánnak gyermeket, legalábbis a jelenlegi párkapcsolatukban, tekintettel a jelenlegi társadalmi, orvosi és pénzügyi következményekre. A homoszexuális kapcsolatok tehát a párkapcsolati homogámia egyik szélsőséges esetének tekinthetők, a nemek szerinti homogámianak. Ezen kapcsolatok aránya azonban csekélyre tehető a mintában.

Az egy háztartásban élő homoszexuális párok élettársi kapcsolatai kiszűrhetők lettek volna (27 párkapcsolat), de további női és férfi homoszexuális élettársi kapcsolatok maradhattak még a mintában. Emiatt, valamint a reprezentativitás okán, és mert elvileg a homoszexuális kapcsolatban élőknek is lehetnek szülővé válási terveik és a mintában szereplők közül néhánynak volt is, az eredeti mintánál maradtunk. Technikai okokból a mintában szereplő férfi homoszexuális kérdezettek férfiként szerepelnek, de párjuk nőként, a leszbikusok esetében pedig fordítva. A felvétel valószínűleg alulbecsli ezen párkapcsolatok előfordulási gyakoriságát. Nagyobb mintabeli gyakoriság és pontosabb mérés esetén volnának külön vizsgálhatók e párok.

728 versus 449 pár, illetve az 1046 versus 720 pár almintái a figyelembe vett változók, valamint a párok tagjainak, ezen belül a megkérdezettek nemenkénti átlagéletkorai szerint nem különböznek szignifikánsan egymástól. A gyermektelen és az egygyermekes párokon belül a párok megfelelő nemű tagjainak és az interjúalanyok nemenkénti átlagéletkora közötti eltérés sem volt szignifikáns. (Az átlagéletkorok összevetéséhez használt módszer az egyes alminták esetén a variancianalízis volt, az egyéb diszkrét változók összevetésekor pedig a χ^2 -próba) (2., 3., 4., 5. táblázat).

2. A 35 évnél fiatalabb nők párkapcsolatai, ahol a pár megkérdezett tagjának nincs gyermeke

The partnerships of women below the age of 35 where the responding member of the couple has no child

Nem	Összesen			Ebből: a megkérdezettnek van adata a gyermekvállalás időzítéséről		
	átlagéletkor	szórás	esetszám	átlagéletkor	szórás	esetszám
	év			év		

Párok adatai

Férfi	30,52	8,79	728	30,25	8,76	449
Nő	25,49	4,00	728	25,41	4,05	449

Megkérdezettek adatai

Férfi	28,06	4,64	344	27,60	4,30	197
Nő	25,34	3,85	384	25,36	3,93	252

3. A 40 évnél fiatalabb nők párkapcsolatai, ahol a pár megkérdezett tagjának egy gyermeke van

The partnerships of women below the age of 40 where the responding member of the couple has one child

Nem	Összesen			Ebből: a megkérdezettnek van adata a gyermekvállalás időzítéséről		
	átlagéletkor	szórás	esetszám	átlagéletkor	szórás	esetszám
	év			év		

Párok adatai

Férfi	32,84	7,84	1046	32,86	7,98	720
Nő	29,36	5,06	1046	29,68	5,23	720

Megkérdezettek adatai

Férfi	32,84	6,81	537	32,73	6,45	360
Nő	29,15	4,70	509	29,29	4,88	360

A szülővé válásra vonatkozó tervek leképezéséhez két kérdés mutatkozott alkalmazásnak. Az első: „Szeretné, ha a (meglévőkhöz kívül) születne még gyermeke?” A válaszlehetőségek a következők voltak: (a) igen, (b) igen, jelenleg (is) terhes, (d) nem szeretne, (e) nem lehet több gyermeke. Az (a) és (b) választ adókat gyermekvállalást tervezőknek, míg a (d) és (e) választ adókat gyermekvállalást nem tervezőknek tekintettük. A gyermekvállalás időzítését a betöltött életkor és a gyermekvállalás tervezett életkorának különbségével képeztük. Az utóbbira vonatkozó kérdés így hangzott: „Hány éves korában szeretné, hogy a (következő) gyermeke megszülessen?”. A válaszlehetőség életkori években volt megadva. Ezt követően a párok gyermekvállalási terveit egy háromértékű változóval mértük (akar gyermeket 2 éven belül; akar gyermeket, de 2 éven túl; nem akar gyermeket). A két évnél szűkebb időtávra szóló terveket rövid, a jelen helyzetet is érintő, az annál távolabbi időhorizontra szóló terveket hosszú távú elképzeléseként tételeztük. A megkülönböztetés jelentőségét támasztja alá a szándékokra és a realizálásukra irányuló elemzés. Ennek eredménye szerint egyértelműen elkülönülnek a rövid és a hosszú távra tervezők későbbi valós gyermekvállalásai: az előbbieknél nagyobb valószínűséggel születnek meg, mint az utóbbiak (Spéder – Kapitány 2007. 51–55.).

A munkaerő-piaci helyzetet két változóval mértük. Az egyik a foglalkoztatás tényét rögzítette (dolgozik/nem dolgozik), a másik a munkavállalás formáját azonosította, és részben alkalmas volt a kereseti különbségek durva leképezésére (állami alkalmazott; önálló, társas vállalkozás tagja; egyéb foglalkoztatási formában dolgozó; nem dolgozik). Az előzetes vizsgálatok alapján kiderült, hogy létezik iskolai végzettség és foglalkozási réteg szerinti homogámia is, de az első és a második gyermek tervezésétől ezek a párkapcsolati jellemzők függetlenek, kapcsolat közöttük valószínűleg csak a magasabb gyermekszámot tekintve mutatható ki (KSH NKI 2002).

4. 35 évesnél fiatalabb nők párkapcsolatai, ahol a pár megkérdezett tagjának
nincs gyermeke
The partnerships of women below the age of 35 where the responding member of the
couple has no child

Változó megnevezése	Összesen			Ebből: a megkérdezett- nek van adata a gyer- mekvállalás időzítéséről	
	gyakoriság	százalék	százalék	gyakoriság	százalék

PÁROKRA VONATKOZÓ ADATOK

Párkapcsolati forma					
Házasság	344	47,2	47,2	212	47,2
Élettársi kapcsolat	385	52,8	52,8	237	52,8
Összesen	728	100,0	100,0	449	100,0
Első gyermeket szeretne					
Igen, 2 éven belül	161	22,1	35,9	161	35,9
Igen, 2 éven túl	243	33,4	54,1	243	54,1
Nem	45	6,2	10,0	45	10,0
Összesen	449	61,7	100,0	449	100,0
Hiányzó adat (missing)	279	38,3			
Mindösszesen	728	100,0			
Nők munkavállalása					
Dolgozik	558	76,7	76,7	343	76,4
Nem dolgozik	170	23,3	23,3	106	23,6
Összesen	728	100,0	100,0	449	100,0
Férfiak munkavállalása					
Dolgozik	636	87,3	87,3	392	87,3
Nem dolgozik	92	12,7	12,7	57	12,7
Összesen	728	100,0	100,0	449	100,0
Nők munkavállalási formája					
Állami alkalmazott	478	65,7	65,7	294	65,6
Önálló, társas vállalkozás tagja	43	5,8	5,8	26	5,9
Egyéb foglalkoztatási forma	37	5,1	5,1	22	5,0
Nem dolgozik	170	23,3	23,3	106	23,6
Összesen	728	100,0	100,0	449	100,0
Férfiak munkavállalási formája					
Állami alkalmazott	475	65,3	65,3	298	66,3
Önálló, társas vállalkozás tagja	98	13,4	13,4	62	13,8
Egyéb foglalkoztatási forma	63	8,7	8,7	33	7,3
Nem dolgozik	92	12,7	12,7	57	12,7
Összesen	728	100,0	100,0	449	100,0

PÁROKON BELÜL: Férfi

Első gyermeket szeretne					
Igen, 2 éven belül	71	20,7	36,1	71	36,1
Igen, 2 éven túl	105	30,5	53,0	105	53,0
Nem	22	6,3	10,9	22	10,9
Összesen	197	57,4	100,0	197	100,0
Hiányzó adat (missing)	146	42,6			
Mindösszesen	344	100,0			

Változó megnevezése	Összesen			Ebből: a megkérdezettek van adata a gyermekvállalás időzítéséről	
	gyakoriság	százalék	százalék	gyakoriság	százalék

folytatás

PÁROKON BELÜL: Nők

Első gyermeket szeretne					
Igen, 2 éven belül	90	23,4	35,7	90	35,7
Igen, 2 éven túl	138	36,0	54,9	138	54,9
Nem	23	6,1	9,3	23	9,3
Összesen	252	65,5	100,0	252	100,0
Hiányzó adat (missing)	133	34,5			
Mindösszesen	384	100,0			

5. 40 évnél fiatalabb nők párkapcsolatai, ahol a pár megkérdezett tagjának egy gyermeke van
The partnerships of women below the age of 40 where the responding member of the couple has one child

Változó megnevezése	Összesen			Ebből: a megkérdezettek van adata a gyermekvállalás Időzítéséről		
	gyakoriság	százalék	százalék	gyakoriság	százalék	Százalék

PÁROKRA VONATKOZÓ ADATOK

Párkapcsolati forma					
Házasság	839	80,3	80,3	578	80,3
Élettársi kapcsolat	206	19,7	19,7	141	19,7
Összesen	1046	100,0	100,0	720	100,0
Első gyermeket szeretne					
Igen, 2 éven belül	163	15,5	22,6	163	22,6
Igen, 2 éven túl	235	22,5	32,7	235	32,7
Nem	322	30,8	44,7	322	44,7
Összesen	720	68,8	100,0	720	100,0
Hiányzó adat (missing)	326	31,2			
Mindösszesen	1046	100,0			
Nők munkavállalása					
Dolgozik	545	52,1	52,2	394	54,7
Nem dolgozik	498	47,7	47,8	325	45,2
Összesen	1043	99,8	100,0	719	99,9
Hiányzó adat (missing)	2	0,2		1	0,1
Mindösszesen	1046	100,0		720	100,0
Férfiak munkavállalása					
Dolgozik	933	89,2	89,2	638	88,6
Nem dolgozik	113	10,8	10,8	82	11,4
Összesen	1046	100,0	100,0	720	100,0

folytatás

Változó megnevezése	Összesen			Ebből: a megkérdezettnek van adata a gyermekvállalás időzítéséről		
	gyakoriság	százalék	százalék	gyakoriság	százalék	százalék
Nők munkavállalási formája						
Állami alkalmazott	460	44,0	44,3	333	46,3	46,5
Önálló, társas vállalkozás tagja	36	3,4	3,4	26	3,7	3,7
Egyéb foglalkoztatási forma	45	4,3	4,3	33	4,5	4,5
Nem dolgozik	498	47,7	47,9	325	45,2	45,3
Összesen	1040	99,4	100,0	717	99,7	100,0
Hiányzó adat (missing)	6	0,6		2	0,3	
Mindösszesen	1046	100,0		720	100,0	
Férfiak munkavállalási formája						
Állami alkalmazott	694	66,3	66,4	480	66,7	
Önálló, társas vállalkozás tagja	160	15,3	15,3	106	14,7	
Egyéb foglalkoztatási forma	78	7,4	7,4	52	7,2	
Nem dolgozik	113	10,8	10,8	82	11,4	
Összesen	1045	99,9	100,0	720	100,0	
Hiányzó adat (missing)	1	0,1				
Mindösszesen	1046	100,0				
PÁROKON BELÜL: Férfi						
Első gyermeket szeretne						
Igen, 2 éven belül	85	15,7	23,5	85	23,5	
Igen, 2 éven túl	112	20,9	31,1	112	31,1	
Nem	163	30,4	45,4	163	45,4	
Összesen	360	67,1	100,0	360	100,0	
Hiányzó adat (missing)	177	32,9				
Mindösszesen	537	100,0				
PÁROKON BELÜL: Nő						
Első gyermeket szeretne						
Igen, 2 éven belül	78	15,3	21,7	78	21,7	
Igen, 2 éven túl	123	24,2	34,3	123	34,3	
Nem	158	31,1	44,0	158	44,0	
Összesen	360	70,7	100,0	360	100,0	
Hiányzó adat (missing)	149	29,3				
Mindösszesen	509	100,0				

A feltáró elemzések során először kétváltozós függetlenségvizsgálatokat végeztünk χ^2 -próbával a változók közötti kapcsolatok kimutatására, majd loglineáris modelleket illesztettünk (GENLOG paranccsal) az SPSS 9.0 program segítségével. A loglineáris elemzés arra volt alkalmas, hogy megkeressük azt a modellt, amely a lehető legkevesebb interakciót tartalmazza, mégis kielégítően illeszkedik a három változó (a szülővé válási tervek és a párok munkaerő-piaci jellemzői) által meghatározott eloszlásra (a p értéke 0,05-nél nagyobb). (Az általunk előnyben részesített kapcsolati modelleket a táblázatokban árnyékkoltuk). A korábbi vizsgálatok szerint az első és a második gyermek

vállalásának körülményei valószínűleg különbözőek, és mások a hatások az élettársi kapcsolatokban és a házasságokban, ezért ezeket az eseteket külön almintákon vizsgáltuk.

Az eredményeket közlő táblázatokban terjedelmi és áttekinthetőségi okok miatt nem adjuk meg az összes lehetséges loglineáris modell adatait. Első lépésben kiválasztottuk azokat, melyek nem térnek el túl nagy mértékben a megfigyelt táblázattól ($p > 0,05$), második lépésben pedig azokat, amelyek a lehető legkevesebb számú és tagú interakciót tartalmaznak. A közölt táblázatok a második lépés szelekciója előtti állapotot mutatják, azzal kiegészítve, hogy az egyes almintákon ugyanazon modelleket is bemutatjuk.

Először azokat az eredményeket közöljük, amikor a függő változó szintjén nem választottuk szét a férfiak és a nők gyermekvállalási terveit, hanem az elsődleges interjúalany nemétől függetlenül a párra vonatkozó tervnek tekintettük a közlését. Ezekben az esetekben az derült ki, hogy a párok munkaerő-piaci jellemzői minden esetben összefüggést mutatnak a gyermekvállalási tervekkel, a foglalkoztatás tényére és a foglalkoztatási formára egyaránt. A szülővé válási tervet azonban az első gyermek esetében csak a férfi munkaerő-piaci jellemzői befolyásolják döntően ('AB, BC' modell), a második gyermek esetében pedig a nő munkaerő-piaci pozíciója ('AB, AC' modell) (6. táblázat).

Ha a férfinak nincs munkája, akkor a pár nem tervez első gyermeket sem. A nő munkaerő-piaci pozíciója a második gyermek vállalása esetén játszik szerepet: azok a párok, amelynek nőtagja nem dolgozik, az átlagosnál nagyobb eséllyel tervezik a második gyermeket 2 éven túl. Viszont ha a nő dolgozik, az átlagot meghaladó mértékű a második gyermek tervének elutasítása. A nő foglalkoztatási formája olyan módon áll kapcsolatban a gyermekvállalással, hogy az átlagosnál jóval kisebb arányban szándékoznak egyáltalán második gyermeket szülni az állami alkalmazott és az egyéb foglalkoztatási formában dolgozó nők, illetve az átlagosnál inkább tervezik ezt 2 éven belül az önálló és társas vállalkozóként dolgozók, míg a nem dolgozók 2 éven túl szeretnék a második gyermeküket világra hozni. (A foglalkoztatási formát magukban foglaló modelleket csak a megkérdezettek szándékaira vonatkoztatva közöljük, és eltekintettünk a részletes becsült táblázatok bemutatásától, melyek a szerzőnél megtekinthetők.)

A házasság és az élettársi kapcsolat ebben az összefüggésben is megkülönböztetendő: az utóbbiban mind az első, mind a második gyermek tudatos időzítése független az egyébként munkaerő-piaci helyzet szerint homogám párok e jellemzőitől ('AB, C' modell). A fent taglalt modellek valójában a házasságban élők helyzetét írják le (7. táblázat).

6. *Első gyermek vállalása a 18–35 éves nők párkapcsolataiban
(esélyhányados)**
*First childbearing in the partnerships of women aged 18–35
(odd ratios)*

Függő változó = a párok szülővé válásának időzítése (C)

Független változók: a nő gazdasági aktivitása (A), a férfi gazdasági aktivitása (B)

Modell	Khi ²	df	p
<i>Összesen</i>			
AB, C	15,7428	6	0,0152
AB, BC	2,9994	4	0,5579
AB, AC	15,3600	4	0,0040
AB, BC, AC	0,9326	2	0,6273

*Második gyermek vállalása a 18-40 éves nők párkapcsolataiban
(esélyhányados)**
*Second childbearing in the partnerships of women aged 18–40
(odd ratios)*

Függő változó = a párok szülővé válásának időzítése (C)

Független változók: a nő gazdasági aktivitása (A), a férfi gazdasági aktivitása (B)

Modell	Khi ²	df	p
<i>Összesen</i>			
AB, C	48,4717	6	0,0000
AB, BC	46,6482	4	0,0000
AB, AC	4,3640	4	0,3590
AB, AC, BC	0,4822	2	0,7858

* Ezek a modellek az összes megkérdezett válaszait tartalmazzák, függetlenül attól, hogy a fő interjúalany férfi vagy nő volt, de a párjáról rendelkezésre állt az életkor adata is.

7. Első gyermek vállalása a 18–35 éves nők párkapcsolataiban
(esélyhányados)*

First childbearing in the partnerships of women aged 18–35 by the type of the partnership (cohabitation, marriage) – odd ratios

Függő változó = a párok szülővé válásának időzítése (C)

Független változók: a nő gazdasági aktivitása (A), a férfi gazdasági aktivitása (B)

Modell	Khi ²	df	p
<i>Élettársi kapcsolat</i>			
AB, C	9,4975	6	0,1475
AB, BC	3,1083	4	0,5399
AB, AC	7,7556	4	0,1010
AB, BC, AC	2,9387	2	0,2301
<i>Házasság</i>			
AB, C	19,1886	6	0,0039
AB, BC	7,0842	4	0,1315
AB, AC	17,0393	4	0,0019
AB, BC, AC	1,5282	2	0,4658

Második gyermek vállalása a 18–40 éves nők párkapcsolataiban
(esélyhányados)*

Second childbearing of women aged 18–40 by the type of the partnership (cohabitation, marriage) – odd ratios

Függő változó = a párok szülővé válásának időzítése (C)

Független változók: a nő gazdasági aktivitása (A), a férfi gazdasági aktivitása (B)

Modell	Khi ²	df	p
<i>Élettársi kapcsolat</i>			
AB, C	8,1919	6	0,2244
AB, BC	5,9313	4	0,2043
AB, AC	6,4250	4	0,1696
AB, AC, BC	3,1878	2	0,2031
<i>Házasság</i>			
AB, C	58,6263	6	0,0000
AB, BC	55,1595	4	0,0000
AB, AC	5,8889	4	0,2068
AB, AC, BC	1,1670	2	0,5579

*Ezek a modellek az összes megkérdezett válaszait tartalmazzák, függetlenül attól, hogy a fő interjúalany férfi vagy nő volt, de a párjáról rendelkezésre állt az életkor adata is.

A férfi- és a női interjúalanyok szülővé válásának időzítését külön-külön vizsgálva további lényeges részletekre derült fény. Az első gyermek esetében a nők időzítési tervei függetlenek a pár foglalkozási jellemzőitől, bár a munkaerő-piaci homogámia itt is érvényesül ('AB, C' modell). A férfiak időzítési terveit viszont döntően befolyásolta a munkaerő-piaci pozíció ('AB, AC' modell), és azon belül is a foglalkoztatottság ténye. A második gyermek esetében a foglalkoztatotti státus szerepe elhanyagolható maradt, inkább annak formája szerint indokolt mind a nők ('AB, AC' modell), mind a férfiak időzítési terveit tekintve a női munkavállalás döntő szerepét feltételezni ('AB, BC' modell). Az elemszámok nem tették lehetővé, hogy a függő változót nemek és párkapcsolat szerint további almintákra bontsuk (8. és 9. táblázat).

*8. Első gyermek vállalása a 18–35 éves nők párkapcsolataiban
(esélyhányados)*
First childbearing in the partnerships of women aged 18–35
(odd ratios)*

Függő változó = a **nő** szülővé válásának időzítése (C)

Független változók: a nő gazdasági aktivitása (A), a férfi gazdasági aktivitása (B)

Modell	Khi ²	df	p
AB, C	8,9290	6	0,1776
BC, A	12,7244	5	0,0261
AC, B	17,6785	5	0,0034
AB, BC	2,7658	4	0,5978
AB, AC	7,7199	4	0,1024
AB, AC, BC	0,2295	2	0,8916

* Csak a női interjúalanyok saját és párjukra vonatkozó válaszai.

*Első gyermek vállalása a 18–35 éves nők párkapcsolataiban
(esélyhányados)**
First childbearing in the partnerships of women aged 18–35
(odd ratios)*

Függő változó = a **férfi** szülővé válásának időzítése (C)

Független változók: a férfi gazdasági aktivitása (A), a nő gazdasági aktivitása (B)

Modell	Khi ²	df	p
AB, C	14,4070	6	0,0299
AB, AC	6,5376	4	0,1624
AB, BC	14,2439	4	0,0066
AB, BC, AC	5,2754	2	0,0715

** Csak a férfi interjúalanyok saját és párjukra vonatkozó válaszai.

9. Második gyermek vállalása a 18–40 éves nők párkapcsolataiban
(esélyhányados)*
Second childbearing in the partnerships of women aged 18–40
(odd ratios)

Függő változó = a **nő** szülővé válásának időzítése (C)

Független változók: a nő foglalkoztatási formája (A), a férfi foglalkoztatási formája (B)

Modell	Khi ²	df	p
AB, BC	47,6214	24	0,0028
AB, AC	30,0587	24	0,1828
AB, AC, BC	24,3369	18	0,1443

* Csak a női interjúalanyok saját és párjukra vonatkozó válaszai.

Második gyermek vállalása a 18–40 éves nők párkapcsolataiban
(esélyhányados)**
Second childbearing in the partnerships of women aged 18–40
(odd ratios)

Függő változó = a **férfi** szülővé válásának időzítése (C)

Független változók: a férfi foglalkoztatási formája (A), a nő foglalkoztatási formája (B)

Modell	Khi ²	df	p
AB, AC	65,6815	24	0,0000
AB, BC	34,9701	24	0,6880
AB, AC, BC	19,9482	18	0,3357

** Csak a férfi interjúalanyok saját és a párjukra vonatkozó válaszai.

A kapott eredmények szerint tehát elfogadhatjuk azt a hipotézisünket, hogy az első és a második gyermek időzítésének tervét másképp befolyásolja a párok tagjainak munkaerő-piaci helyzete. Tisztázódott továbbá, hogy az első gyermek tervezésekor a nők és a férfiak körében más hatás érvényesül: az előbbieket esetében az időzítés független a saját és a párjuk munkaerő-piaci helyzetétől, az utóbbiakat illetően pedig a saját gazdasági aktivitás a döntő, főképp, ha házastársi viszonyról van szó. A második gyermek esetében is főképp a házasság befolyásolja a munkaerő-piaci helyzetet, de csak a nőkre vonatkozóan. Itt nem a foglalkoztatottság ténye, hanem a foglalkoztatási formához köthető finomabb különbségek számítanak. Az élettársi kapcsolatok és a házasság közötti különbség – más kutatások következtetéseihez hasonlóan – ebben a relációban is úgy értelmezhető, hogy az előbbieket bizonyos értelemben nagyobb függetlenséggel járnak, és ezért hiányzik esetükben a gyermekvállalási tervek és a párok munkaerő-piaci helyzete közötti összefüggés. Míg az első gyermekről gondolkodva a fiatal pár férfitagja számára a gazdasági aktivitás ténye a döntő, a második gyermeket tervezve a dolgozó

nők egy része munkaerő-piaci pozíciójának megőrzését tarthatja fontosnak, illetve akadályozó tényező lehet az alacsonyabb kereseti lehetőség is.

A probléma eddigi értelmezéseire visszanyúlva megállapítható, hogy a strukturális kényszerek nem minden esetben hatnak (például az első gyermek vállalását tekintve a nők körében nem lényegesek). Feltételezhető továbbá, hogy nemcsak a munkahelyi diszkrimináció jelenthet gondot a nők számára, hanem a kereset nagysága és talán az időbeosztás rugalmassága is, de ez csak a második gyermek tervezését befolyásolhatja döntően.

További kutatásokban érdemes azt is vizsgálni, hogy miként befolyásolja a második és a harmadik gyermekek tervezését a párok munkaerő-piaci helyzete, megjegyezve, hogy az itt feltárt összefüggések is változhattak az elmúlt években. Fontosnak tűnik a nők munkaerő-piaci helyzete és a gyermekvállalás kapcsolatának részletesebb feltárása különböző társadalmi környezetekben. Egy ilyen munka a párok konszenzusteremtése, nézeteltérései és a gyermekvállalási tervek összefüggésére is kiterjedhetne.

IRODALOM

- Beckman, L. – Aizenberg, R. – Forsythe, A. – Day, T. (1983): A Theoretical Analysis of Antecedents of Young Couples' Fertility Decisions and Outcomes. *Demography*, 20. 519–533.
- Bianchi, S.M. – Raley, S.B. – Mattingly, M.J. (2006): How Dual are Dual-Income Couples? Documenting Change From 1970 to 2001. *Journal of Marriage and Family*, 68 (February). 11–28.
- Blossfeld, H. P. – Huinink, J. (1991): Human capital investments or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. *American Journal of Sociology*, 97. 143–168.
- Bukodi, E. (2005): Partnerszelekció a házassági kapcsolatokban és az élettársi kapcsolatokban. *Demográfia*, 48/2–3. 218–253.
- Bygren, M. – Duvander, A.Z. (2006): Parent's Workplace Situation and Father's Parental Leave Use. *Journal of Marriage and Family*, 68. (May). 363–372.
- Corijn, M. – Liefbroer, A.C. – de Jong Gierveld, J. (1996): It Takes Two to Tango, Doesn't It? The Influence of Couple Characteristics on the Timing of the Birth of the First Child. *Journal of Marriage and Family*, 58. (February). 117–126.
- D'Souza, R.M. – Strazdins, L. – Clements, M.S. – Korda, R.J. – Broom, D.H. (2006): Unsociable work? Nonstandard Work Schedules, Family Relationships, and Children's Well-Being. *Journal of Marriage and Family*, 68. (May). 394–410.
- Ekert-Jaffé, O. – Joshi, H. – Lynch, K. – Mougin, R. – Rendall, M. – Shapiro, D. (2002): Fertility, Timing of Births and Socio-economic Status in France and Britain: Social Policies and Occupational Polarization. *Population (English Edition, 2002)* 57/3. 475–507.
- Gershuny J. – Bittman, M. – Brice, J. (2005): Exit, Voice and Suffering? Adaptation to Changing, Employment Patterns. *Journal of Marriage and Family*, 67. (August). 656–665.
- Kalmijn, M. (1991): Shifting boundaries: Trends in religious and educational homogamy. *American Sociological Review*, 56. 786–800.
- Kirkpatrick Johnson, M. (2005): Family Roles and Work Values: Processes of Selection and Change. *Journal of Marriage and Family*, 67. (May). 352–369.

- Kamarás, F. (2005): Családalapítás és gyermekvállalás Európában. Kérdések és kérdőjelek. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről 2005*. TÁRKI – ICSSZEM, Budapest, 87–101.
- Kamarás, F. (2006): Kívánt és nem kívánt terhességek, gyermekek. *Demográfia*, 49/2–3. 150–172.
- Manning, W.D. – Brown, S. (2006): Children's Economic Well-Being in Married and Cohabiting Parent Families. *Journal of Marriage and Family*, 68. (May). 345–362.
- Kapitány, B. (szerk.) (2003): *Módszertan és dokumentáció. Az „Életünk fordulópontjai” című demográfiai követéses vizsgálat első hullámának adatfeldvételének ismertetése*. KSH NKI, Budapest.
- Philipov, D. – Spéder, Zs. – Billari, F. C. (2005): *Now or Later? Fertility Intentions in Bulgaria and Hungary and the Impact of Anomie and Social Capital*. Vienna Institute of Demography Working Papers, 2005/8. Vienna.
- Pongrácz, Tné. (2002): Az első gyermek vállalásának társadalmi-demográfiai aspektusai. *Demográfia*, 45/4. 438–448.
- Rudas, T. (1982): *Kontingencia táblák elemzése*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Schoen, R. Y. – Cheng, H. A. (2006): Partner Choice and Differential Retreat from Marriage. *Journal of Marriage and Family*, 68. (February). 1–10.
- Smock, P.J. – Manning, W.D. (1997): Cohabiting Partner's Economic Circumstances and Marriage. *Demography*, 34/3. 331–341.
- Spéder, Zs. (szerk.) (2002): *Demográfiai folyamatok és társadalmi környezet. Gyorsjelentés*. KSH NKI, Budapest 2002.
- Spéder, Zs. – Kapitány, B. (2006): Szülővé válás az ezredforduló után: a strukturális körülmények és a tudati tényezők szerepe az első gyermek vállalásakor. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest, 183–203.
- Spéder, Zs. – Kapitány, B. (2007): *Gyermekek: vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések*. KSH NKI, Budapest.
- Sweeney, M.M. (2002): Two Decades of Family Change: The Shifting Economic Foundations of Marriage. *American Sociological Review*, 67/1. 32–147.
- Thomson, E. – Hoem, J.M. (1998): Couple Childbearing Plans and Births in Sweden. *Demography*, 35. (August). 315–322.
- Upchurch, D.M. – McCarthy, J. (1990): The timing of a first birth and high school completion. *American Sociological Review*, 55. 224–234.
- Wilson, E.K. – Koo, H.P. (2006): The Relationship Context: Its Effects on Low-Income Women's Desire for a Baby. *Journal of Marriage and Family*, 68. (December). 1326–1340.
- Winslow-Bowe, S. (2006): The Persistence of Wive's Income Advantage. *Journal of Marriage and Family*, 68. (November). 824–842.

Tárgyszavak:

Termékenység
Panelvizsgálat
Demográfiai és gazdasági összefüggések

**DESIRED CHILDREN IN THE LIGHT OF THE LABOUR MARKET STATUS
OF PARTNERSHIP MEMBERS***Abstract*

The paper examines the relationship between the childbearing intentions of couples and the labour market status of both partners. Data comes from the 1st wave of the panel survey “Turning Points of the Life Course”, carried out by HCSO Demographic Research Institute. We have only one member of the couple who responded to the survey questions: we use information about the childbearing plans of the respondent and the couple (as depending variables) and some characteristics of the respondent as well as the partner (age, labour market status). The analysis is carried out on different sub-samples where we have information about timing plans: (1) the intentions of the first childbearing among couples where the female partner is younger than 35 and the responding member of the couple is childless, (N=449); and (2) the intentions of the second childbearing among couples where the female partner is younger than 40 and the responding member of the couple has one child (N=720). Selection effects due to missing data problems are discussed. The statistical method used in the analysis is loglinear analysis. Different models concerning the interactions between variables are compared, and the most parsimonious model is searched for. Couples living in marriage and in cohabitation are compared as sub-samples, as well as the intentions of the couples, together with the intentions of female and male respondents. According to the results, the hypothesis can be maintained that the timing plans of the first and second childbearing are differently related to the labour market status of the partners. In the case of the intentions concerning the first childbearing, the timing is independent from the labour market status of the female member of the couple. Whereas the planning of the first child is not independent from the labour market position of male partners; this is rather the case in marital relationships. As for the second childbearing, the labour market status of females (again rather in marriages) influences the childbearing plans of the couples and those of males and females.

**A NÉPESEDÉSPOLITIKAI, SZOCIÁLPOLITIKAI,
GYERMEKVÉDELMI ÉRTÉKEK, CÉLOK, ESZKÖZÖK
VÁLTOZÁSA A MAGYAR CSALÁDTÁMOGATÁSI RENDSZERBEN A
RENDSZERVÁLTÁSTÓL NAPJAINKIG**

GYARMATI ANDREA

A családpolitikai beavatkozások (értékek, célok, eszközök, hatások) a rendszerváltástól napjainkig kormányzati ciklusonként változtak. A tanulmány ezt a folyamatot szándékozik bemutatni és értékelni. Ennek során számos definíciós és logikai probléma merült fel, ezért megpróbáltuk a használt fogalmakat egységes cselekvéseméleti keretben értelmezni. A fogalomhasználat ezért eltér a megszokottól, így a műfaj is: a politológiát (politikai intézkedések, jogszabályok), a szociológiát (módszertan, elmélet) és a szociálpolitikát (értékek, eszközök, hatások) próbálja ötvözni.

Kutatási kérdés, módszertan

Az alábbi kérdésekre kerestünk választ:

- Mi befolyásolja a döntéshozókat inkább: a gazdasági feltételek vagy a vallott, kinyilvánított értékek?
- A vallott értékek honnan eredeztethetők, összeállnak-e egységes értékrendszerrel?
- Elkülöníthető-e a cél-, illetve az eszközracionális cselekvés az egyes intézkedéseknél?
- Melyik kormányzati családpolitikai stratégia sikeres, azaz valósítja meg szándékát, illetve melyik nem, és vajon miért?

Az empirikus tesztelés módszerül döntően a dokumentumelemzést alkalmaztuk. A rendszerváltás utáni kormányprogramokat, jogszabályokat, törvényvitákat, módosító indítványokat, hatáselemzéseket gyűjtöttük össze és elemeztük.

Elméleti keret

A dolgozat elméleti keretét a Max Weber-i tudományelmélet, cselekvésemélet és módszertan szolgál (Weber 1998 [1917]). Ennek értelmében az értékaxiómák tudományosan nem bizonyíthatók, mindössze tudatosíthatók, levezethetők a következményeik, eszközeik és mellékhatásaik, melyek új *értékaxiómákhoz* vezethetnek. Az értékek helyességéről tehát Weber szerint nincs értelme vitázni (önmagukban nem összehasonlíthatók), a kutató mindössze annyit állíthat biztosan, hogy a cselekvés, intézkedés *helyes*,

ha X intézkedés valóban eszköze Y eredmény elérésének. Ugyanakkor az *értékek* belehelyezhetők egy nagyobb kontextusba – jelen esetben a gazdasági-társadalmi helyzet kontextusába –, így megállapítható róluk az, hogy adott érték adott gazdasági-társadalmi kontextusban sikeres cselekvéshez vezet-e vagy sem, másrészt megállapítható, hogy az érték mentén történt-e a célkijelölés és eszközválasztás (értékrationális cselekvés¹), avagy inkább a célok mentén jelölődtek ki az eszközök és az értékek (célracionális cselekvés²). Meglátásunk szerint ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy „A változások (...) mögött (...) az egyes időszakok eltérő makrogazdasági feltételei (...) másrészt különböző ideológiai nézetek, eltérő társadalompolitikai szándékok, illetve aktuálpolitikai esetlegességei álltak” (Ignits – Kapitány 2006. 383.). Jelen tanulmányban – bár csak hipotézisként – megfogalmazható, hogy az értékválasztás (kulturális változók halmaza) sokkal inkább befolyásolja a döntéshozatalt, azaz az eszközválasztást, mint a kemény vagy strukturális változók.

A *hatások* elemzésénél sem lehet eltekinteni az adott társadalmi-gazdasági kontextustól. Mivel azonban egy ilyen alapos elemzés többszörösen túlhaladná dolgozatunk kereteit, az egyes hatások bemutatása a szakirodalomban fellelhető – helyenként empirikusan tesztelt, helyenként pusztán erős hipotézisként megfogalmazódó – effektusok bemutatására korlátozódik.

Fogalmi keretek

Ahhoz, hogy az egymást követő kormányok családpolitikai intézkedéseinek érték-, cél-, eszköz- és (mellék)hatásrendszerét értékelni tudjuk, tisztázni kell néhány közpolitikai alapfogalmat, illetve ezek egymáshoz való viszonyát. Az első maga a közpolitika: „A közpolitika a politika azon területe, mely egyrészt a politika tartalmát (a megvalósítandó közcélakat), másrészt a politikai döntéshozatalt (a közcélok kiválasztását, a megvalósításra irányuló stratégia meghatározását) foglalja magában (...) A szakpolitikák vagy kötőjel-politikák a közpolitika családjához tartoznak (...) (Domszky 2004). Ezek a közpolitikák hatásaikban, eszközeikben gyakran átfedik egymást, ugyanakkor különböző társadalompolitikai prioritásként (cél- és eszközrendszerként) is értelmezhetők és különíthetők el (azaz nem pusztán tematikus egységet alkotnak).

A fogalmak egymáshoz való viszonya azonban ennél bonyolultabb. Az egyértelmű, hogy a legátfogóbb kategória a társadalompolitika: ... „a társadalompolitikát úgy definiálhatjuk, mint egy intézményrendszert, melynek célja alapvetően az azokkal a kockázatokkal szembeni védelem, amelyek a társadalmi újratermelés alapjául szolgáló emberi erőforrást fenyegetik. Pozitív megfogalmazásban a társadalompolitika célja a humántőke fejlesztése.” (Czibere 2006. 63.) A társadalompolitika ezen meghatározása ugyanakkor közel áll a társadalmi biztonság fogalmához is (ILO 1984). A társadalompolitikán belül fogalmazhatók meg a különböző prioritást képviselő közpolitikák. Ezek közül

¹ A weberi terminológia szerint értékrationális az a cselekvés, amelyet etikai, vallásos vagy bármilyen néven nevezendő ön-értékbe vetett hit határoz meg, a sikertől függetlenül (Weber 1987).

² Célracionális a cselekvés, ha a cselekvő a külvilág tárgyaitól, más emberektől elvár valamilyen viselkedést, és ezt a várakozást racionálisan kiválasztott és mérleget (egyéni) céljainak sikeres eléréséhez eszköznek vagy feltételnek használja (Weber 1987).

azonban a családpolitika több szempontból is kilóg. „A családpolitikát az különíti el más társadalmpolitikai eszközrendszerektől, hogy míg azokban a jövedelmi kockázat elkerülendő és negatív tartalmú, addig a gyermekvállalás szándékolt és pozitív tartalmú.” (Czibere 2006. 64.) Másrészt – mint ahogy az alábbiakban kifejtjük – a családpolitika önmagában nem cél- és eszközrendszer, hanem sokkal inkább végeredménye és hatása más közpolitikáknak. Könnyen belátható ugyanis, hogy a családok életének befolyásolása nem lehet önmagában álló kormányzati törekvés. A célok és a hozzájuk kapcsolódó eszközök tehát más közpolitikákból kerülnek a családpolitikába.

A döntések, intézkedések a családpolitikát általában 4–5 társadalmi cél szolgálatába állíthatják, így *népesedéspolitikai, szociálpolitikai* (beleértve a *gyermekvédelmet* is), *foglalkoztatáspolitikai, esélyegyenlőségi* és általános *társadalmpolitikai* célokat kitűző intézkedéseket, programokat különíthetünk el. Természetesen egy-egy ciklusra jellemző, hogy a családpolitikán belül melyik közpolitikai célrendszer van túlsúlyban, illetve hogy ehhez milyen politikai értékrend fogalmazódik meg.³ A bevezetett intézkedések hatása pedig jól mutatja, hogy a célhoz megfelelő eszközt választott-e az adott kormányzat (vagy mellékhatások jelentkeztek – esetleg ezek a mellékhatások szándékoltak), azaz hogy weberi értelemben helyesnek, sikeresnek értékelhető-e az adott családpolitika.

Az egyetlen fogalom tehát a közpolitikákon belül, amely legkevésbé jelöl prioritást, célrendszert, az maga a *családpolitika*, mely „... legtágabb értelmében a gyermekes családok életét valamilyen módon érintő, befolyásoló *szabályozásokat és ellátásokat* foglalja magában. Ekképpen a családpolitika célja és eszközrendszere igen változatos lehet, hatóköre kiterjedhet a szigorú értelemben vett szociálpolitikán kívüli területekre is, mint például az adórendszerre, az egészségpolitikára, a lakáspolitikára vagy akár a média szabályozására. Statisztikai értelemben (...) két jelentősebb kört különböztethetünk meg: (1) a háztartásoknak a gyermekek felneveléséhez nyújtott pénzügyi segítséget és (2) a gyermekeket segítő, védő társadalmi szolgáltatásokat. (...) Az előbbiek közé tartozik a gyermek születéséhez kötődő jövedelem-fenntartó támogatás, a szülési segély, a gyermekgondozási díj, a családi vagy gyermekpótlék, az eltartott gyermekek utáni kiegészítés és egyéb pénzbeli ellátási forma. A természetbeni juttatások közé a bölcsődei-óvodai ellátás, az elhelyezés, az otthoni segítségnyújtás és egyéb juttatások tartoznak.” (Gábos 2004) A „statisztikai értelemben vett családpolitika” kifejezés helyett jelen dolgozatban a *családtámogatási rendszer* kifejezést szerepeltetjük, mivel tárgyunkat az ellátási rendszer (azon belül is főként a pénzbeli ellátások) változásának bemutatására szűkítettük.⁴

A családpolitika célja lehet:

- (1) a *termékenységnövelés*, illetve a jóléti intézmények negatív termékenységi hatásainak korrekciója, magán a jóléti rendszeren belül (a gyermek közjószág, de felnevelésének költségei a családot sújtják) – ez esetben *népesedéspolitikai* célról beszélhetünk: „A népesedéspolitika a társadalom, az állam vagy bármilyen nagyobb emberi közösség azon törekvése, hogy a népe-

³ Az ideológiával szemben azért használják az értékrend fogalmát, mert a különböző pártok által képviselt értékek nem sorolhatók be egységes ideológiai rendszerekbe.

⁴ Az ellátások elnevezése, funkciója jelentős változásokon ment keresztül a különböző ciklusok során, ezt a mellékletben szereplő táblázatban igyekeztünk összefoglalóan bemutatni.

sedési folyamatokat és struktúrákat a társadalmi, nemzeti, közösségi igények szerint befolyásolja. Ez történhet részben direkt, közvetlen népesedési célzatú jogszabályok vagy intézkedések keretében. Azaz pl. olyan törvények, joggyakorlat, jogintézmények kialakításával, amelyek a házasságkötést, a válást, a termékenységet vagy a vándorlásokat közvetlenül befolyásolják. Másrészt tágabb értelemben a népesedési politika körébe beletartozik minden olyan gazdasági, társadalmi, kulturális stb. jogszabály vagy intézkedés, amelynek a népesedés egyes folyamataira hatása lehet. Ilyen pl. a jövedelmi adórendszer, a szociálpolitika, ezen belül a családpolitika, az oktatáspolitikai, az egészségpolitika stb.” (Miltényi 2006. 244.) A definíció – mellyel a demográfusok jó része ma már nem ért egyet – a társadalom igényeit helyezi az egyéni vágyak és igények elé, ami ellentétes az egyéni szabadságjogokkal, ezért pontosabb úgy meghatározni a népesedéspolitikát, mint ami eszköze lehet annak, hogy az egyéni gyermekvállalási tervek realizálódhassanak;⁵

- (2) *a jövedelmek társadalmilag igazságos elosztása* (szolidaritás a gyermekes családokkal, a gyermekszegénység csökkentése) szociálpolitikai cél. A szociálpolitika strukturális-dinamikus közelítésben:

- történelmileg kialakult intézményrendszer,
- olyan szükségleteket elégít ki, melyek piaci kapcsolatok révén nem lehetségesek,
- a redistribúció eszközeivel működik,
- azokat a szükségleteket elégíti ki, melyek a hatalom politikai-ideológiai elkötelezettségéből következnek, vagy amelyeket a társadalmi konfliktusok a hatalomra rákényszerítenek, vagy ami a hatalom érdekeit szolgálja.

Összefoglalóan a szociálpolitika tehát az állam és az állampolgárok közötti viszony egyik intézményesülése (Zombori 1997). Vagy ha a célja szempontjából közelítjük meg, a „... *szociálpolitika* a társadalmi-gazdasági működés hátrányos következményeit, az esetleges kialakuló társadalmi feszültségeket kívánja utólagosan korrigálni” (Horváth – Dr. Lázár – Wass 2004). Ebbe a célrendszerbe tartozik a

- (3) *gyermekvédelmi politika* (azon belül is elsősorban a gyermekjólét területe) is. De míg a „szociálpolitika döntően az egyéni és a családi szükségletek ki-elégítése terén, (...) a gyermekvédelmi politika (...) a gyermekekre irányuló szülői gondoskodással kapcsolatban fogalmaz meg és hoz létre közösségi cselekvéseket.” (Szöllösi 2000);
- (4) *a nők foglalkoztatóságának javítása* – pl. a munka és a gyermekvállalás támasztotta igények összehangolását segítő napközbeni ellátások fejlesztésével, illetve a munkavállalás ellen ösztönző jogszabályi korlátok lebontásával – *foglalkoztatáspolitikai célt* szolgál;

⁵ A gyermekvállalással foglalkozó legtöbb kutatás rámutat arra, hogy a magyar népesség gyermekcentrikus, közel 90%-uk a gyermekes létet preferálja, szemben pl. a volt Kelet-Németországgal, ahol ugyanilyen arányban a gyermek nélküli életet tartja ideálisnak. Vö. pl. Pongrácz – S. Molnár 1997.

- (5) a nők és férfiak gyermekgondozásban, -nevelésben jelentkező eltérő terheit kiegyenlítő családtámogató rendszer *esélyegyenlőségi* célokat szolgál.

Összefoglalva tehát: a családpolitika (szűk értelemben családtámogató rendszer) elsősorban szabályozás és ellátás (pénzbeli, természetbeni), melyet legalább ötféle közpolitikai cél szolgálatába állíthatunk (a népesedéspolitikától az esélyegyenlőségig).

A családpolitikai ellátások mint a fenti célok szolgálatába állítható eszközök lehetséges hatásait az 1. táblázatban foglaltuk össze.

1. A jelenlegi rendszerben használt főbb családtámogató eszközök és hatásaik a közpolitikai célok szolgálatában⁶

The main types of family benefits of the present system and their social impacts

<i>Családtámogató eszköz</i>	<i>Az eszköz hatása</i>	<i>Melyik közpolitikára jellemző eszköz?</i>
Alanyi jogú családi pótlék	Szegénység csökkentése, hat a 2. és 3. gyerek megszületésére	Szociálpolitikai, népesedéspolitikai
Munkaviszonyhoz kötött ellátások (tes, gyed)	Termékenység növelése, szülés előtti foglalkoztatás növelése, de a szülés utánira negatívan hat	Népesedéspolitikai, foglalkoztatáspolitikai
Segélyezés, jövedelemtől függő ellátások (rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény)	Társadalmi egyenlőtlenség csökkentése	Szociálpolitikai
Adókedvezmények	Termékenységnövelő a kedvezményt érvényesíteni tudók számára, munkavállalásra ösztönöz	Népesedéspolitikai, foglalkoztatáspolitikai
Gyermekgondozási támogatások (gyet, gyes)	Kezdetben növelte a befejezett termékenységet, ma inkább segít és a munkavállalás ellen ösztönöz	Népesedéspolitikai, szociálpolitikai
Részmunkaidős foglalkoztatás, munkaidő-kedvezmény	Növelheti a termékenységet, növeli a foglalkoztatást, csökkenti a gyermekszegénységet	Népesedés-és foglalkoztatáspolitikai, gyermekvédelmi, esélyegyenlőségi
Természetbeni ellátások: gyermekek napközbeni ellátása	Növeli a foglalkoztatást, valószínűleg a termékenységet is (a munka és a család támasztotta igények összehangolását segíti), A gyermekszegénység csökkentése, A gyermek fejlődésének támogatása (hátrányos helyzet csökkentése)	Népesedés-foglalkoztatáspolitikai, Gyermekvédelmi, esélyegyenlőségi

⁶ Feltételezett hatások, főként Gábos (2005) alapján.

A családtámogatási rendszer a rendszerváltás előtti utolsó években

A szakemberek véleménye szerint a magyar családtámogatási rendszer⁷ a rendszerváltás előtt érte el fejlődésének csúcspontját, hiszen „...működött a gyese, a gyed rendszerre, maximális kiterjedését érte el a családi pótlék” (Gábos 2005. 90.), másrészt megállapítható, hogy „a magyar családtámogatási rendszer 1990-ben európai viszonylatban az élen állt mind a GDP-hez viszonyított arányát, mind pedig a szociális kiadásokon belül elfoglalt helyét tekintve” (Gábos – Tóth 2001. 125.).

Az anyasági ellátások biztosított jogviszonyhoz kötődtek (anyasági segély, tes, gyed, gyese), míg a családi pótlék 1990-ben alanyi jogú lett. Az ellátások célja annak demonstrálása, hogy az állam a társadalombiztosítási juttatásokon keresztül következő nőt-, család- és gyermekvédelmi politikát folytat. Ennek elemei a következők:

- (1) Anyasági segély: jogosultsági feltétele a legalább egyszeri orvosi vizsgálaton való részvétel, minimálisan 180 nap biztosított viszony. Egyszeri juttatásként volt igénybe vehető.
- (2) Terhességi-gyermekágyi segély (tes): a szülést megelőzően 180 nap biztosított viszony megléte kellett az igényléshez, az összege ez esetben a napi átlagkereset 65%-a, 270 napos biztosított viszonytól teljes összege. A szülési szabadság idejére járt (24 hét).
- (3) Gyermekgondozási díj (gyed): a gyermek két éves koráig annak a biztosítottnak járt, aki terhességi-gyermekágyi segélyben részesült, vagy ennek hiányában rendelkezett a terhességi-gyermekágyi segélyhez szükséges jogosultsági feltételekkel. A gyermek 1 éves koráig csak az anya (egyedülálló apa) volt jogosult rá. Összege a napi átlagkereset minimálisan 65, maximálisan 75%-a lehetett (a biztosított napok számától függően: 180 vagy 270 nap).
- (4) Gyermekgondozási segély (gyese): a gyed megszűnése után, a gyermek 3 éves koráig (tartósan beteg gyermek esetén 10 éves koráig) járt. Fix összege nőtt a gyerekek számának növekedésével. Az ellátás biztosított viszonyhoz kötődött.
- (5) Családi pótlék: célja a gyermeknevelés költségeihez való állami hozzájárulás, alanyi jogon járt, a gyermek 20 éves koráig, ha még akkor is tanul, illetve ha fogyatékos. Differenciálás gyermekszám és a nevelők száma alapján volt (egyedülállónak magasabb összegű családi pótlék járt). A költségvetés finanszírozta.
- (6) Családi adókedvezmény: az adó alapjául szolgáló jövedelem csökkenthető volt gyermekenként 1000 Ft-tal (legalább 3, illetve egyedülállóknál 2 gyermek esetén, vagy súlyosan fogyatékos gyermek nevelésénél. A kedvezmény a gyermek 14 éves koráig járt.

⁷ 1975. évi II. tv. a társadalombiztosításról; a társadalombiztosításról szóló 1975. évi II. törvény módosításáról (1990. jan. 1-jétől lép hatályba); 1990. évi XXV. törvény a családi pótlékről; 88/1989. (VII. 31.) MT rendelet (gyese); 1987. évi VI. tv., illetve 1989. évi XLV. tv. (adó).

Hatások, értékelés:

- az eszközök pozitív hatással voltak a termékenységre (főként a gyed és a családi pótlék, de a gyed is növelte a befejezett termékenységet: „Összességében úgy véljük, hogy a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején megmutatózó termékenységnövekedési szakaszokban – más tényezők mellett – nem önmagában a gyed vagy a családi pótlék változása, hanem a családpolitika egészének ekkori állapota járt termékenységnövelő hatással.” (Gábos 2005);
- nem hatott negatívan a gyermekszületés előtti és utáni munkavégzésre (az anyasági ellátások biztosított jogviszonyhoz kötődtek, a mainál nagyobb mértékű volt a bölcsődei férőhelyek száma);
- a családi pótlék szociálpolitikai célzottsága meglehetősen jó volt (ennek az oka az, hogy szegénység és a gyermekszám növekedése statisztikailag korrelál, azaz a több családi pótlék a szegényebb, nagycsaládos háztartásokhoz kerül);
- európai és világviszonylatban is az egyik legbőkezűbb családtámogatási rendszer volt.

Az Antall-kormány szociális piacgazdasága⁸ (1990–1994)

Az Antall-kormány első és legfontosabb feladata a rendszerváltás végrehajtása volt, mind a politikában, mind a gazdaságban. A kormányprogram elválasztotta egymástól a család- és a szociálpolitikát. A szociális piacgazdaság kereteinek megteremtésére törekedett, kiemelt állami feladatként értelmezve, hogy tompítsa a piacgazdaság társadalomra gyakorolt negatív hatásait.

A családpolitika stratégiaileg fontos, hiszen a program szerint a hátrányos helyzetűek legfőbb támasza a család. Deklarált célja a népesség fogyásának megállítása (az ezredfordulóra), a hatékony magzat- és gyermekvédelem. Kulcsszó az *egészséges család*, a család stabilitásának, egészséges működésének biztosítása, az ifjúság egészséges életvezetésre nevelése. Mindez mint kormányzati érték jelenik meg – egyfajta válaszként a társadalmi anomíára. Ezért alkotnak törvényt a magzatvédelemről (szigorítják az abortuszt), vezetnek be a várandóssági pótlékot (az anyasági segély helyett, a családi pótlék visszafelé való meghosszabbításaként, mivel a terhesség 4. hónapjától járt, összege azonos volt a családi pótlékkal), illetve az 1993-as szociális törvénnyel együtt a gyetet (elismerve a hivatásos anyaság intézményét). A gyermeket vállaló nőket – a konzervatív családideál jegyében – elsősorban anyaként, a család „integrátora”-ként szeretnék látni. A kormány szempontjából pozitív mellékhatásként jelentkezik, hogy egy ilyen családmodell és támogatási rendszer egyrészt megfelel a magyar családok gyermekcentrikus mentalitásának (ebből következően népszerűsítő hatása), ugyanakkor reagál a munkanélküliség problémájára is, hiszen hosszú időre kivonja a nőket a munkaerőpiacról („munka helyett segély” elvén). A költségvetési kiadásokat pedig mérsékli azáltal, hogy megszűnik a bölcsődék állami normatívája.

⁸ A Nemzeti Megújulás Programja.

A korábbi támogatások közül továbbra is járt – biztosított jogviszonyhoz kötötten – a gyés, a gyed, a terhességi-gyermekágyi segély és a családi adókedvezmény,⁹ illetve alanyi jogon a családi pótlék. Az ellátásokban mindössze annyi változás történt, hogy a gyest és a gyedet 1992-től a társadalombiztosítás helyett az állami költségvetés finanszírozta. Fontos kiemelni, hogy a gyest illetően a népjóléti miniszter széles jogkörrel gyakorolhatott méltányosságot (pl. akkor is megítélhette, ha a szülő nem rendelkezett a szükséges biztosított idővel).

1993-ban a szociális törvény megszületésével bevezették a gyermekgondozási támogatást (gyet), mely ekkor még biztosított viszonyhoz kötötten és jövedelemfüggően járt a három vagy több kiskorút nevelő szülőnek, a legkisebb gyermek maximum 8 éves koráig, összege azonos volt az öregségi nyugdíj minimumával. A családi pótlék összegét évente emelték, hogy tompítsák az inflációnak a családi fogyasztásra gyakorolt hatását. (Ma már szinte elképzelhetetlen lenne, hogy a családi pótlék emelését pl. a benzinárak növekedésével magyarázza a kormány.¹⁰)

Az ellátások rendszere tehát érdemben nem változott, de reálértékük csökkent. Fontos pozitívum, hogy a szociális törvénnyel létrehoztak egy szociális ellátórendszert, illetve elindult ennek demokratizálása is (Lakner 2005. 10.).

Ellenzéki kifogások:

- a rendszer a gazdaság állapotához és más európai államok gyakorlatához képest túl bőkezű,
- nem eléggé hatásos a speciális élethelyzetű csoportok esetében,
- a népjóléti miniszternek túl széles méltányossági jogkört biztosítanak a jogszabályok,
- nem igazságos, hogy a családi pótlék alanyi jogon jár: olyanok is kapnak támogatást, akik nincsenek rászorulva,
- a gyermekből élésre ösztönöz. Ehhez illusztrációként érdemes idézni egy módosító indítványt, melyet éppen ennek megakadályozására nyújtottak be. Ez arra irányult, hogy ne járjon családi pótlék a 4. és minden további gyerek után, mert (1) az ellátottak köre az alanyi jogúsággal 120 ezerrel nőtt, melynek a költségvetési hatása: 1990: 50,3 millió, 1991: 80,8 millió, amely már elviselhetetlen terheket ró a költségvetésre; (2) elsődlegesen nem az állam feladata a gyermek eltartása, hanem a szülőé; (3) a valóban rászorulók támogatására így a jövőben nem áll majd rendelkezésre elegendő forrás; (4) olyan negatív folyamatokat indított el, hogy sokan a 4. gyerek után már csak a családi pótlékből élnek. Ilyen nagycsaládok kialakulása nem kívánatos, hisz nagyon sokba kerül segíyezni őket.¹¹ Később a szakirodalomban a „gyermekből élés” kifejezést felváltotta a „stratégiai gyermek” koncepciója, a hipotézis helyességét empirikusan bizonyítani azonban nem sikerült,

⁹ 1991. évi XC tv. a magánszemélyek jövedelemadójáról: a családi pótlékre jogosult magánszemély összjövedelméből gyermekenként havi 1300 forint levonható.

¹⁰ 1990. évi XCII. tv. indoklása: a benzináremelés továbbgyűrűző hatásának a gyermekes családoknál történő részleges ellentételezésére a családi pótlék gyermekenkénti összege 1990. november 1-jétől egységesen száz forinttal emelkedik.

¹¹ 1402. 977-es módosító javaslat. Forrás: az Országgyűlési Könyvtár irományai.

- elavult képet közvetít a nők szerepéről,
- elavult képet közvetít a családok szerkezetéről: a vérszerinti szülőt favorizálja a nevelőszülővel szemben, „egészséges család”-ról beszél, de nem tudjuk meg, milyen az,
- nem képes a termékenységcsökkenés megállítására.

Hatások:

- a foglalkoztatásra gyakorolt hatása egyértelműen negatív: leginkább a középosztálybeli gyeddes nőket vonta ki a munkaerőpiacról (többen vettek igénybe gyedet, mint gyest¹²). Ugyanakkor a gyedet igénybe vevők száma a ciklus alatt folyamatosan csökkent, a gyest igénybe vevők száma viszont nőtt, mivel ez utóbbi ellátásért méltányossági alapon, biztosított viszony nélkül is lehetett folyamodni. Egyre többen léptek be tehát úgy a rendszerbe, hogy előzőleg nem volt munkaviszonyuk, így a gyes segély-funkciót kezdett betölteni;
- a népesség fogyása nem állt meg: „a termékenységi mutatók 1992-től csökkenésnek indultak...” (Gábos 2000. 106.). Ugyanakkor ez a tény nem értékelhető a kormány családtámogatási rendszerének kudarcaként. Sokkal inkább arról van szó, hogy a politika első ízben szembesült saját tehetetlenségével: le kellett (volna) vonni azt a következtetést, hogy a családtámogatási rendszer egyes elemeinek átalakítása önmagában kevés a termékenységi arányszámok érzékelhető javításához;
- a költségvetést rendkívül megterhelték ezek a jóléti ellátások (a családtámogatásra fordított kiadások GDP-hez viszonyított aránya 1991-ben érte el a maximumát, 4,36%-ot, 1994-ben pedig 3,85% volt (Gábos 2000. 104.);
- a családtámogatási rendszer szegénységcsökkentő hatása egyenletesnek bizonyult: „ebben az időszakban a családi pótlék az ellátás összegében bekövetkező reálérték-csökkenés mellett is képes volt minden évben a gyermekes családok közel azonos arányát a szegénységi küszöb felett tartani” (Gábos 2000).

A Horn-kormány és a gazdasági stabilizáció (1994–1998)

A kormányprogram elsődlegesen a gazdaság stabilizálását tűzte ki célul (a pénzügyminiszter szerint a gazdaság problémáinak okát az állami elosztás terjedelmében, szerkezetében és működési módjában kell keresni). Ennek rendelte alá a család- és szociálpolitikát, azonban egyes ellátások megnyirbálása tisztán „népnevelő” célzatú (Lakner 2005) volt (pl. csökkent a családi pótlékra jogosultak köre, de nőtt az adminisztrációs költség). Az eredeti szándék szerint a családi pótlék és a gyermeknevelési támogatások igénylésének feltételeként megmaradt volna a biztosított viszony, és ehhez jövedelemkorlát és vagyoni kritérium is járult (10 millió Ft-os jövedelemhatár, illetve 2 millió Ft-os autó), kizárták volna a kétkeresős családokat, a gyed megszüntetését a tes jogosultsági idejének 1 évnyi időtartamával kívánták kompenzálni, illetve mindezt nagyon gyorsan szándékoztak bevezetni (1995. június 1.). Ha az eredeti javas-

¹² Gyedet igénybe vevők száma 155 ezerről 129 ezerre csökkent, a gyest igénybe vevők száma pedig 98 ezerről 118 ezerre nőtt a ciklus végére (Czibere 2006. 69.).

lat marad, a családok mintegy 20%-a esett volna ki a családi támogatások rendszeréből, havonta mintegy 2 milliárd Ft-ot megtakarítva a költségvetésnek (Tóth 1996). Ezt a javaslatot azonban az Alkotmánybíróság részben megsemmisítette, részben nem engedte 1995. június 1-jével hatályba lépni. Az indoklás szerint a javaslat nem adott elég időt a családoknak a változáshoz való alkalmazkodáshoz, kiszámíthatatlanná téve a gyermeket vállalók helyzetét, illetve számításba veendő, hogy a családpolitika népesedéspolitikai célokat is szolgál. Ezek után született meg az 1996. évi XXII. tv. az egyes szociális ellátásokkal kapcsolatos törvények módosításáról, amely már kevésbé volt rigorózus a jogosultsági feltételek meghatározását illetően, de még így is a rendszerváltás utáni Magyarország legszigorúbb családtámogatási rendszerét hozta létre.

Változások a támogatási rendszerben:

- (1) Anyasági támogatás: a korábbi várandóssági pótlékot váltotta fel. Minden szülő nőnek járt, egyösszegű kifizetésként. Összege azonos volt az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének 150%-ával.
- (2) Terhességi-gyermekágyi segély: a napi átlagkereset 70%-a, ha a szülő nő a szülést megelőző két éven belül legalább 270 napon át biztosított volt. Ennél rövidebb, de legalább 180 napos biztosítási idő esetén a terhességi-gyermekágyi segély a napi átlagkereset 60%-a. A jogosultság időtartama nem változott.
- (3) Gyed: 1999-től a lehetősége is megszűnt, azaz akik 1996 áprilisában jogosultak voltak, 1999-ig továbbra is élhettek vele, de újonnan nem lehetett igényelni.
- (4) Gyes: alanyi jogú, de jövedelemtől függő ellátása vált (jövedelmi határ egyedülálló esetén havi nettó 23 400, egyéb esetben nettó 19 500 Ft). Folyósításának időtartama szolgálati időnek minősült. Nem volt kombinálható más pénzbeli ellátással, illetve nem járt, ha a szülő a gyermekek napközbeni ellátását vette igénybe. A gyermekgondozási segély havi összege – függetlenül a gyermekek számától – azonos volt az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegével. A gyermekgondozási segélyben részesülő személy az ellátás után 6% nyugdíjjárulék fizetésére volt kötelezett.
- (5) Gyet: alanyi jogú, de jövedelemtől függő ellátás lett.
- (6) Családi pótlék: az eredeti tervvel szemben alanyi jogú maradt. A jövedelemhatár havi nettó 19 500 Ft-ra változott az eredeti nettó 17 000 (majd bruttó 25 000) Ft-ról – ez viszonylag magasnak mondható.¹³ Nevelőszülő is jogosulttá vált, függetlenül attól, hogy megfelelt-e a jövedelmi, vagyoni feltételeknek, továbbá az állami nevelteknek is járt az ellátás. A három- és több gyermekes családot, valamint a három- és több gyermekes egyedülállót a jövedelmi- és vagyoni feltételektől függetlenül megillette, az együtt élő

¹³ A gyermektelen háztartásokban az egy főre jutó havi nettó jövedelem 1996-ban 20 551, az egygyermekesek körében 17 426, a kétgyermekeseknél 14 830, a három- vagy több gyermekeseknél 11 374 Ft volt. A gyermeket nevelő családok 40%-a a három alsó jövedelmi tízedbe tartozott. A legelső tízedbe tartozó háztartások átlagos nagysága 4,2 fő. Lásd: Jelentés a gyermekek és ifjúság helyzetéről (letölthető: <http://www.parlament.hu/iromany/04183ir.htm>.)

egygyermekes szülőknek a gyermek 6. életévének betöltését követően abban az esetben járt a családi pótlék, ha legalább az egyik szülő nem folytatótt keresőfoglalkozást, vagy a gyermek tartósan beteg, illetőleg testi vagy értelmi fogyatékos volt.

(7) Adókedvezmény: megszűnt.

(8) A gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. tv. két¹⁴ segélytípust vezetett be az olyan a családok számára, amelyek létfenntartási gondokkal küzdenek. Az első a rendszeres gyermekvédelmi támogatás, mely jövedelemtől függő ellátás (a családban az egy főre eső jövedelem nem haladhatja meg a mindenkori öregségi nyugdíj minimumát), havi összege azonos az öregségi nyugdíj minimumának 20%-ával. A második a rendkívüli gyermekvédelmi támogatás, melyet szintén az önkormányzat ítél meg, ez alkalmankénti segítség a családoknak.

A második csomagnak megfelelően készült el a kormányprogram, mely célként jelölte meg a rászorultak segítségét (mivel a korábbi rendszer úgymond „méltánytalan” volt), a „hatékony és igazságos” szociálpolitikát. Valójában a családpolitikát egyfelől az állami költségvetés kiadási tételeként, másfelől a jövedelmek újraelosztásának csatornájaként értelmezték. Így két célt tűztek ki: a költségsökkentést (a családi pótlék és a gyed vitte el a legtöbb pénzt a költségvetésből /Gábor 2000. 108./) és a célzottság javítását (a rászorultak segítségét).

A kormányprogramból arra a következtetésre juthatunk, hogy rászorult rétegnek tekintették elsősorban az olyan többgyermekes családokat, melyekben az anyák biztosított viszonytal nem rendelkeztek, másodsorban a fogyatékos gyermeket nevelőket. Az új rendszerrel a biztosított viszonytal rendelkezők vesztek a legtöbbet, hiszen ha a gyermek születése előtt kellően magas volt a jövedelmük, sem gyest, sem családi pótlékot nem kaphattak a tes lejárta után (a munkavállalás és a bölcsődék igénybevétele sem volt valós alternatíva számukra). A támogatási rendszert egységesítették, azonos jövedelmi jogosultsági feltételeket szabtak meg a családi pótlék, a gyes és a gyet esetén. Ennek érdekében hozzányúltak a szociális törvényhez, a családi pótlékot szabályozó törvényhez, a tb-törvényhez és az sja-törvényhez. A népesedéspolitikai célok eltűntek, a gyermekek érdeke kiesett, az anyák helyzetének javítása sem jelent meg célként. Ez a rendszer nem ösztönzött a szülés előtti vagy a gyermek melletti munkavállalásra, de azt is lehetetlenné tette, hogy a gyes időtartama alatt megfelelő szinten éljen a család, tehát nem pótolta kieső jövedelmet, pusztán csak segítéyzett. A gyermekvédelmi törvény megszületése (az új pénzbeli ellátások bevezetése) ugyanakkor mindenképp pozitívként értelmezhető.

Ellenzéki (FKGP, Fidesz, MDNP, KDNP) módosító javaslatok, kifogások:

- a családi pótlék szabályozása nem garantálja, hogy az összegét valóban a gyermek érdekében használják fel (az indítvány szerint fel lehetne használni eszközként a tanköteles korú gyermekek iskoláztatásának ösztönzésére),
- a népesedéspolitikai célokra költségvetési prioritásokra hivatkozva sem szabad eltűnniük a rendszerből,

¹⁴ Valójában négyet, de a gyermektartási díj megelőlegezése és az otthonteremtési támogatás túl speciális ellátás ahhoz, hogy itt figyelembe vehessük.

- a családi pótlék összegét kötni kellene az öregségi nyugdíj minimumához, hogy elkerülhető legyen a reálérték-csökkenés.
- a gyed időtartama számíson szolgálati időnek, még az arra nem jogosultaknál is (ez bekerült a jogszabályba – *a szerző megjegyzése*),
- a gyed megszüntetése társadalmilag igazságtalan (méltánytalan helyzetbe hozza a korábban dolgozó nőket), ezért a tesre jogosultak kapjanak magasabb összegű gyest,
- a várandóssági pótlékot indokolt megtartani (a magzat jogán jár, megszüntetése ellentétes a magzati élet védelméről szóló törvénnyel),
- célszerű lenne, ha a törvény pozitív diszkriminációt valósítana meg a három- vagy több gyermekes szülőkkel szemben, és ennek megfelelően a gyetet nem kötné jövedelmi korláthoz,
- a családi pótlék járjon alanyi jogon,
- a törvény bevezetését túl szoros határidővel tervezték, így a családok kényszerhelyzetbe kerülnek a már megfogant gyermekek esetében.

A módosító indítványok indoklásában a népesedéspolitikai célok mint érték jelentek meg. Ugyanakkor felmerült, hogy törvényjavaslat a családok döntési szabadságát (válalnak-e gyermeket az új feltételek között) korlátozza (gyermekvállalás = nyomorvállalás). Igazságtalanságon és méltánytalanságon az ellenzék és a kormány egészen mást értett, így nem csoda, hogy elbeszéltek egymás mellett. A kormány retorikája szerint méltánytalan az a családtámogatás, amely mindenkit egyformán kezel, ezért a szükségletek szerint kell a forrásokat elosztani, míg az ellenzék oldaláról a társadalmi teljesítményt figyelmen kívül hagyó családpolitika számított méltánytalanak – azaz, aki többet fizet be a közösbe, az szerintük többet is vehessen ki. Az értékek közötti választás nem az elemző dolga, de nézzük, megfeleltek-e a kormány által választott eszközök az általa választott céloknak és értékeknek.

Az intézkedések közvetlen és közvetett hatásai (Gábos – Tóth 2001. 130–131.):

- a családtámogatásokra fordított kiadások csökkentek (1994-ben a GDP 2,4%-át tette ki, míg 1997-ben már csak 1,9%-át),
- a családok 9, a gyermekek 7%-a került ki a rendszerből,
- javult a célzottság, de olyanok is igénybe vették, akik nem voltak jogosultak,
- az ellátásokból kimaradók sokkal kedvezőtlenebb helyzetbe kerültek, mint a bentmaradók,
- mivel a gyermekszegénység mértéke nagyban függ a jóléti transzferektől (azon belül is főként a családtámogatásoktól), nem meglepő, hogy a rendszerváltás óta a Horn-kormány idején nőtt a legnagyobb mértékben a gyermekszegénység.¹⁵ Különösen a gyed megszüntetése hatott károsan,
- nőttek az adminisztrációs költségek, miáltal jelentősen csökkent a tervezett költségvetési megtakarítás mértéke,
- negatívan hatott a termékenység alakulására,
- a rászorultsági elv nevében hozott intézkedések közül több éppen a legrosszabb helyzetben élőket érintette a legsúlyosabban (pl. szja-módosítás, segélyezéssel kapcsolatos problémák: stigmatizáció, információhiány, adminisztratív költsé-

¹⁵ Vö. pl. Darvas – Tausz 2006.

gek), azaz a szociálpolitika elsősorban költségvetési szempontok szerint változott,

- a szociális ellátások reálértéke csökkent (romlott a segélyek színvonala),
- „a jövedelemtesztelés, a jövedelmi sávok alkalmazása és az ellátási mérték csökkenése klasszikus csapdahelyzetet idézett elő” (Czibere 2006. 75.),
- a korábban biztosnak hitt támogatások elmaradása folytán kiszámíthatatlanná, bizonytalanná vált a családok anyagi helyzete.

„A polgári jövő programja a család szolgálatában áll”¹⁶ – Az Orbán-kormány család-támogatási rendszere (1998–2002)

A kormány családpolitikájának célja a családi élet biztonságának újrateremtése, a gyermekvállalás feltételeinek javítása, az ország népességfogyásának megállítása. A kormány családpolitikája bevallottan nem szegénypolitika, „a gyermekvállalás nem alacsonyodhat gazdasági kérdéssé”, a juttatások „nem könyöradományok”, ennek megfelelően a gyermekvállalás, a családfenntartás költségeihez való hozzájárulást alanyi jogon biztosítja – a szociális segélyezés egyes formáit csak ezek kiegészítéseként használja.

A célcsoport deklarálta nem csak (elsősorban nem) a rászorultak, hanem az „önmagukért tenni akaró, helyzetükön önerejüket is használva változtatni akaró polgárok”, illetve családok. Újra előkerül kormányzati célként az anyák otthon végzett munkájának elismerése – ezt jól illusztrálja a gyet kiemelése a szociális törvényből és beépítése a családtámogatási törvénybe. Ugyanakkor az uniós irányelvekkel összhangban célként megjelenik a részmunkaidős foglalkoztatás fejlesztése is, mint a gyermekvállalás és munka támasztotta követelmények összeegyeztetésének egyik módja. A kormány visszaállítja a gyedet (költségvetési finanszírozással), melynek elsődleges célja a termékenység növelése azoknál a családoknál, „ahol a gyermekvállalás miatt jelentősebb jövedelemkieséssel kell számolni”.¹⁷ Szintén visszaállítják a családi adókedvezményt (a támogatási rendszer második legfontosabb eleme lett – a ciklus végére az összes családi támogatások összegének 25%-át tette ki /Mózer 2001. 2. tábla/). Eltörölték viszont a családi pótlékot és a gyes jövedelemkorlátját, és a törvény elismeri, hogy ezek az ellátások a megélhetés alapját, a jövedelem pótlását szolgálják a gyermekéről gondoskodó, vele otthon maradó szülőnek.

A rendszerváltás óta a polgári kormány volt az első és egyetlen, mely egységes törvényt alkotott a családok támogatásáról (1998. évi LXXXIV. tv. a családok támogatásáról).

A rendszer régi-új elemei:

- (1) Nevelési ellátások: ide tartozik a családi pótlék és az iskoláztatási támogatás, mindkettő alanyi jogon jár. Az elkülönítést a kormány azzal indokolta, hogy ily módon ösztönözhető a szülők a tanköteles korú gyermekek iskoláztatására. Összege a családtípus, a gyermekek száma és egészségi állapota

¹⁶ Az új évezred küszöbén. Kormányprogram a polgári Magyarországért 1998–2002.

¹⁷ Idézet az 1998. évi LXXXIV. tv. indoklásából.

- szerint változatlanul differenciált. Új elem, hogy mértékének megállapításánál a gyermekszámba azok a nagykorú fiatalok is beszámítottak, akiket felsőfokú tanulmányaik idejére a szülei tartottak el.
- (2) Gyermekgondozási támogatások: gyes, gyet. Szintén jövedelemtől független, alanyi jogon járó ellátások. Időtartamuk szolgálati időnek számított, a támogatások összege az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegével lett azonos. Gyes mellett a gyermek 1,5 éves kora után a szülő maximum napi 4 órában munkát vállalhat. Apróbb változás a gyetjogosultság előfeltételeiben, hogy egységesen a legkisebb gyermek 8 éves koráig vált igényelhetővé, a korábbi *legfeljebb* nyolccal szemben.
 - (3) Az anyasági támogatás a szüléshez kapcsolódó egyszeri támogatás, amelynek összege az öregségi nyugdíj legkisebb összegének 150%-a. A jogosultság feltétele, hogy a szülő nő legalább négy, koraszülés esetén legalább egy alkalommal részt vegyen a terhesgondozáson. Egyetlen apróbb feltételbeli változás, hogy az ellátást a szülést követő 60 napon belül lehetett igényelni, szemben a korábbi 30 nappal.
 - (4) Adókedvezmények:¹⁸ aki családi pótlékot kapott, az igénybe vehette a családi adókedvezményt (a különbség annyi, hogy adókedvezmény már a fogantatás 91. napjától járt), mely az összevont adóalap adóját csökkentette, eltartottanként és havonta fix összeggel (1700 és 2600 Ft között).
 - (5) Biztosított viszonyhoz kötött ellátások: tes, gyed. A tes feltételeiben nincs változás (180 nap biztosított viszony a szülést megelőző 2 évben). A gyed¹⁹ a tes lejártá után, a gyermek 2 éves koráig járó ellátás, a korábbi naptári napi átlagkereset 70%-a, de maximálisan a minimálbér kétszerese. Bármelyik szülő igényelhetette. A gyed adó- és nyugdíjjáruék-köteles ellátás, annyiban mégis speciális, hogy bár tb-ellátásnak számít, fedezetét a központi költségvetés megtéríti az Egészségbiztosítási Alapnak (ez jelenleg is így van).
 - (6) Segélyszerű ellátás: 2001. január 1-jétől a korábbi rendszeres gyermekvédelmi támogatást²⁰ kiegészítő családi pótléknak nevezték. Ezzel kívánta a kormány azokat a rászorulókat kompenzálni, akik alacsony jövedelmük miatt nem vehették igénybe a családi adókedvezményt. Összege az öregségi nyugdíj minimumának 20%-a, később fix összegű lett.
 - (7) Esélyegyenlőséget szolgáló szabályozás a munka törvénykönyve azon 2002-es módosítása, mely szerint az apát a gyermek születésekor 5 nap munkaidő-kedvezmény illeti meg, és erre távolléti díj jár.

Ellenzéki módosító indítványok:

Sok – főleg MSZP-s – javaslat született a családi pótlék emelésére, vagy összegszerűen, vagy az inflációhoz, illetve a minimálbérhez igazítva. Az SZDSZ a családi pótlék két részre bontását kifogásolta, azzal érvelve, hogy az a gyermek ellátását szolgálja, függetlenül attól, hogy jár-e iskolába vagy sem. Bár nem az eredeti formájában, de

¹⁸ 1998. évi LXV. tv. A személyi jövedelemadóról szóló 1995. évi CXVII. tv. módosítása.

¹⁹ 1999. évi XCVII. törvény a gyermekgondozási díj bevezetésével összefüggő törvény-módosításokról.

²⁰ 1997. évi XXXI. tv. a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról.

bevezetésre került a pártnak a kiegészítő családi pótlék intézményére vonatkozó javaslat. Ez azoknak járt, akik szja-kedvezményt az alacsony jövedelmük miatt nem tudtak érvényesíteni. A gyedre, gyésre vonatkozó indítványok az ellátások összegét szintén a minimálbérhez kívánták közelíteni, és szorgalmazták a jogosultsági idő meghosszabbítását (a gyed esetében is 3 évre), az alábbi indokkal: „Ez a gyermek és a szülő számára egyaránt kedvezőbb megoldás, amely egyébként a családtámogatások egységesítése irányába mutat. Alaposan feltehető (sic!), hogy a gyermek kétéves kora után jelentősen megnő az e korosztályt befogadó intézmények iránti igény, és amelyek kielégítése további jelentős fejlesztéseket igényelne. A javaslat mellett szól továbbá az is, hogy a gyermek kétéves kora után a szülőnek döntenie kell arról, hogy vagy bölcsődébe adja gyermekét, vagy a gyednél alacsonyabb szintű gyest igényel.”²¹

A kormány – a fentiekkel szemben – támogatta azokat a javaslatokat, amelyek valamilyen speciális élethelyzetből adódó nehézség megoldását célozták: pl. egyedülállónak számítson az is, akinek a férje sorkatona, vagy fogyatékos gyermek után addig járjon a magasabb összegű családi pótlék, míg a betegsége orvosilag igazolható, illetve hogy örökbefogadó szülő is legyen jogosult anyasági támogatásra. Támogatták továbbá, hogy a gyes és a gyed után befizetendő járulékokból a költségvetés vállaljon át (pl. az egészségügyi hozzájárulást).

Hatások:

- jóval kisebb mértékben, mint az előző ciklus alatt, de nőtt a gyermekszegénység, mivel nem nőtt a családi pótlék összege – a vásárlóértéke a harmadára csökkent –, az adókedvezményt pedig (a háztartások 17%-át kitevő) szegényebb családok nem tudták igénybe venni (Gábos – Tóth 2001),
- a gyermekvállalási kedv növekedett – elsősorban a társadalom felsőbb jövedelmi sávjában (ez megfelelt a kormányprogramban foglalt célnak),
- a rész munkaidős foglalkoztatás elterjesztése megmaradt a retorika szintjén,
- a családi pótlék kettébontása nem ösztönözte az elvárt mértékben a tanköteles korúak iskoláztatását.²²

„Jóléti rendszerváltás”²³ – A Medgyessy-kormány családpolitikája (2002–2004)

A Medgyessy-kormány a „jóléti rendszerváltás” programját hirdette meg, a „gazdaság növekvő teljesítményére” alapozva. Ennek első lépése volt az ún. 100 napos program, mely az elemzők szerint tisztán politikai célzatú, népszerűség-növelő intézkedéscsomag volt – némileg a Bokros-csomag miatti lelkiismeret-furdalástól vezetettve.

²¹ A T/1280/14 módosítás benyújtója Szabó Sándorné, Dr. Kökény Mihály és Dr. Schvarcz Tibor.

²² Ugyanakkor erre vonatkozóan nem áll rendelkezésre adat. Mindössze az ellenzéki felszólalások utalnak rá, illetve logikailag kikövetkeztethető, hiszen semmilyen törvényi szankciója nem volt, ha a szülő távol tartotta a gyermekét az iskolától (nem lehetett megvonni a családi pótlékot).

²³ „Cselekedni most és mindenkiért!” A nemzeti közép, a demokratikus koalíció kormányának programja.

Alapelve a (társadalmi) modernizáció, célcsoportja ennek megfelelően a teljes népesség. Nem a szegénység enyhítésére, nem az esélyteremtésre irányult, hanem *általános jóléti, társadalompolitikai célokat* fogalmazott meg. A program hangsúlyozza, hogy a család intézményének védelme komplex eszközrendszerrel igényel: „a jövedelempolitikától, foglalkoztatáspolitikától, lakáspolitikától, oktatáspolitikától kezdve a társadalmi életnek szinte minden területén jelentkeznek feladatok.”

Ugyanakkor a kormányt köthette a JIM²⁴ 2003-as aláírása és az ennek megfelelő Nemzeti Cselekvési Terv²⁵ prioritásai, melyek a következők voltak: a női foglalkoztatás elősegítése, a családi élet és a munkahely igényeinek jobb összeegyeztetése a jövőbe történő beruházásként – azaz a tágra értelmezett gyermek jól-lét biztosítása. Mindezek érdekében pedig megvalósítandó a családi pénzbeli és természetbeni ellátások növelése, a gyermekjóléti alapellátások fejlesztése, az óvodai-bölcsődei férőhelyek számának a növelése, család- és gyermek támogatási garanciák kidolgozása, a rászoruló gyerekeknek ingyenes tankönyv és étkeztetés.

A 2002-es jogszabály-módosítás inkább csak pontosítás, hangsúlyeltolódás, a megelőző kormány intézkedéseinek „korrekciója”. Ennek fontosabb eleme a családi pótlék egységének visszaállítása, azaz az iskoláztatási támogatás megszüntetése, a családi pótlék összegének 20%-os emelése, a 13. havi családi pótlék bevezetése, ikerszülések esetén kedvezőbb, dupla mértékű gyesösszeg és -időtartam, az anyasági támogatás összegének felemelése az öregségi nyugdíj minimumának 150%-áról 225%-ára, valamint az esélyegyenlőség jegyében a nagyszülő is jogosultságot kapott a gyesre. Ezek az intézkedések jelentősen növelték a költségvetési kiadásokat (40 Mrd Ft), népszerűség-növelő hatásúak voltak, ugyanakkor a rendszert nem igazították a vallott értékekhez. Csehák Judit miniszteri expozéja azonban a korrekciókon túl új célkitűzéseket is megfogalmazott:

– *a gyermekszegénység csökkentése* – ennek egyetlen eszközeként a családi pótlékot alkalmazza a kormány;

– bár sokan felismerték *a negatív újraelosztás felszámolásának*, de legalábbis *mérséklésének* (Mózer 2001) a szükségességét, erre irányuló érintő intézkedések nem születtek;

– *a gyermekgondozás munkaként való elismerése*: „A gyermekek gondozására, nevelésére fordított munka társadalmi megbecsülésének növelése több mint indokolt. Ezért határozott törekvésünk, hogy a következő években megteremtjük annak feltételeit, hogy a gyerekneveléssel kapcsolatos háztartási többletmunkákat egyenjogúsítsuk a munkahelyen végzett tevékenységekkel, valódi esélyt akarunk ezzel kínálni a gyermeket vállaló anyáknak, a kicsiket gondozó szülőknek vagy rokonoknak, hogy önfeladás és a szegénység veszélye nélkül vállalhassák gyermekeiket.” Később ez a célkitűzés nyomtalanul eltűnt – nem követte jogszabály-módosítás, ugyanakkor jól mutatja a jobb- és baloldali retorika érintkezését.

A program eredményességének kritériuma a miniszter szerint a következő: „Akkor válhat igazán sikeressé családpolitikánk, ha a jelenleginél jóval többen vállalnak gyereket, illetve ha a gyermekvállalás nem jelenti többé a szegénység kockázatát.” Ez szintén a jobb- és baloldali retorika egymásba csúszásának példája.

²⁴ Joint Inclusion Memorandum = Társadalmi befogadásról szóló közös memorandum.

²⁵ Nemzeti cselekvési terv a társadalmi összetartozásért, 2004–2006. Bp. ICSSZEM–NCSSZI, 2005.

Ellenzéki kifogások, módosító javaslatok:

- legsúlyosabb ellenérv, hogy a rendszer jelenlegi állapotában növeli a segélyektől, támogatásoktól való függőséget,
- a gyesről, gyedről munkába visszatérők segítése nem elégséges,
- a rászorultak sem kapnak elég támogatást, hiszen a kiegészítő családi pótlék nem növekszik megfelelő mértékben,
- egyetértenek a családi pótlék emelésével és a 13. havi ellátás bevezetésével, bár összecszerűen keveslik,
- a törvény módosítása a támogatási rendszer további fejlesztésére is lehetőséget teremt, ezért javasolják, hogy a gyed igénybevétele a jelenlegi két évről három évre emelkedjen,
- javaslatot nyújtottak be annak érdekében, hogy az apák gyermekük születéséhez kapcsolódóan tíz nap fizetett gyermekgondozási szabadságot kapjanak, aminek költségét az állam átvállalja a munkáltatótól,
- javasolják megemelni a gyes és a gyed összegét,
- összehangolt, konszenzusos, hosszú távú szabályozást tartanak szükségesnek a gyermekvállalás ösztönzéséhez,
- olyan rendszert igényelnek, amelyik hozzájárul a születésszám emeléséhez és a gyermekszegénység csökkentéséhez is (a gyermekvállalás legyen társadalmi beruházás). Ennek érdekében született egy gyermekbarát társadalmi környezet kialakítását célzó módosító javaslat (új ellátásként bevezette volna a házasságkötési támogatást, a kismamák utazási kedvezményét, emelte volna a gyed összegét. Eszerint az ellenzéki javaslat családpolitikájának célcsoportja továbbra is a magas státusú fővárosi családok),
- javasolják a családi transzfer állam általi szabályozását (a gyermekek adójából lehessen a nagyszülők nyugdíját kiegészíteni).

E rövid időszakról összefoglalóan annyit állapíthatunk meg, hogy sem értékeit, sem intézkedéseit tekintve nem jelentek meg új elemek a családtámogatási rendszerben. Mindössze néhány, de annál indulatosabb kritika fogalmazódott meg az előző ciklus „perverz újraelosztásáról”. Ezek alapján a Medgyessy-kormány családpolitikáját *korrekciós családpolitikának* is nevezhetjük, mely nem volt elég bátor a felismert összefüggésekből következő döntések meghozatalához.

8 lépés a 100 lépésből – az első Gyurcsány-kormány családpolitikája (2004–2006)

2004-től, a ciklus második felében Gyurcsány Ferenc alakít kormányt. A Lendületben az ország! címet viselő kormányprogram része az ún. 100 lépés program, melyből 8 lépés érintette az „igazságos családtámogatási rendszer” megteremtését.

A csomagban két konkrét célkitűzés szerepelt:

- (1) A gyesről, gyedről, gyetről munkába visszatérők esélyeinek javítása: „A családos fiatalok helyzetét könnyíti, hogy 50 százalékos járulékkedvezményt kapnak azok a munkáltatók is, akik gyesről, gyedről visszatérő édesanyákat foglalkoztatnak. Nekik nyújt segítséget az is, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak után a munkáltatónak már az idén [értsd: 2004] nem a

teljes, hanem csak az időarányos tételes egészségügyi hozzájárulást kell megfizetnie.”

- (2) Az adókedvezmények csökkentése: „Indokolatlan, hogy olyanok részesüljenek adókedvezményekben, akik erre nem szorulnak rá. Ezért korlátozzuk annak a lehetőségét, hogy a személyi jövedelemadó fizetését csökkentő számos adókedvezmény a legmagasabb jövedelműek számára is lehetőséget adjon közterhek mérséklésére. A jövőben évi 6 millió forint jövedelem felett – a 3 vagy több gyermeket nevelők és a fogyatékkal élők támogatását célzó kedvezmény kivételével – nem lesz lehetőség ezek igénybevételére. Ezzel komoly lépéseket teszünk a méltányosabb és igazságosabb közteherviselés felé.”

A megszületett törvénymódosítások²⁶ részben lefedik a két fenti célkitűzést, részben továbblépnek azokon.

Elemei a következők:

- a családi pótlék közel duplájára emelése,
- a családi adókedvezmény megszűnik az 1 és 2 gyermeket nevelők számára, a 3 (vagy több) gyermeket nevelők esetében 6 millió Ft-os éves jövedelemhatárig megmarad teljes összeggel, a fölött csökken a visszaigényelhető összeg,
- a rendszeres gyermekvédelmi támogatás beépül a családi pótlék összegébe, funkcióját a rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény veszi át (ez étkeztetési, iskoláztatási stb. kedvezményeket jelent azoknak a rászorulóknak, akiknek a családjában az egy főre jutó havi jövedelem nem haladja meg a minimálbér összegét: hatósági bizonyítványt állít ki róla a helyi önkormányzat jegyzője),
- a gyēs mellett az anya a gyermek 1 éves korától teljes idejű munkát vállalhat, a gyēs összege a munkát vállaló nők esetén is adómentes, bár az adóalapba beszámít,
- a rendszeres szociális segély megállapítása során a családot mint fogyasztási egységet (minden családtagot más-más szorzóval) tekintik: „Ez azt jelenti, hogy a jogosultság elbírálása nem az egy főre, hanem a fogyasztási egységre vetített jövedelem alapján történik, és a támogatási összeg is e szerint kerül megállapításra. A segély nem fix összegű, hanem a jogosultsági jövedelemhatárig (ez a nyugdíjminimum 90%-a) egészíti ki a család tényleges jövedelmét. Ennek megfelelően a segély összege a legszegényebb családok esetében a legnagyobb, és a jövedelemhatárhoz közelítve csökken.”²⁷

A miniszteri expozé – uniós elvárásokhoz igazodva – a fentiekén kívül célként megfogalmazza a napközbeni ellátás, azon belül is a családi napközik támogatását.

²⁶ 2005. évi CXXXVI. tv. a családtámogatás módosításáról, ill. a 2005. évi CLXX. tv. A szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. tv. módosításáról.

²⁷ A 2005. évi CLXX. tv. A szociális igazgatásról és szociális ellátásokról szóló 1993. évi III. tv. módosításáról indoklása.

Ellenzéki kifogások:

A konzervatív értékrend szerint az államnak, a családoknak, a nőknek és a gyermekeknek egyaránt jobb, ha az anya minél hosszabb ideig otthon neveli a gyermekeket (egy módosító javaslat szerint a gyés és a gyed időtartama legyen 5 év, illetve a gyés összegét emelje meg a kormány), mert a népességszám növekedése társadalmi érdek. Szociálpolitikai célként fontosnak tartják a családi segélyezést, tágabban: a család egysegként való kezelését (beleértve pl. az adózási rendszert is), hozzátéve, hogy a segélyezési rendszernek munkavállalásra kell ösztönöznie. A gyermekszegénység kérdése az ellenzék felfogása szerint nehezen értelmezhető, a családok szegénységével fonódik össze. Megoldási javaslatként egyrészt a családi adózás bevezetését, másrészt a gyés összegének megemelését támogatják.

A baloldali kormány érték- és fogalmi rendjének átrendeződése bizonyos kettősséget eredményezett a családtámogatási rendszer funkcióit illetően: egyfelől a Hornkormány működésétől kezdve – eszközeit, céljait tekintve – lassan átcsúszik a szociálpolitikába („Tehát mindenképpen azt gondolom, hogy a szegénység kezelésének eszköze a családpolitika”²⁸), másfelől világossá vált, hogy a családtámogatás nem lehet pusztán segélyezés, hiszen össztársadalmi, népesedéspolitikai célokat is szolgál („minden gyermek egyformán fontos”). Többek között ez utóbbi célt ismerik el a családi pótlék jelentős emelésével, a szociálpolitikai értelmezés pedig jól megmutatkozik a szociális törvény 2005-ös módosításában is, melynek fontos új eleme lett a családi (azaz fogyasztási egységekre megállapított) segély, ami – a kormány szándékai szerint – az alanyi jogon járó, univerzális családi pótlék után fennmaradó egyenlőtlenségeket küszöböli ki.

„Nagyon súlyos filozófiai kérdés, hogy hogyan tekintsen a kormány egyszerre úgy a gyerekekre, hogy nem tesz közöttük különbséget, minden gyermek egyformán fontos neki, és ezzel párhuzamosan hogyan próbáljon több segítséget adni a legszegényebb körülmények között élő gyerekeknek. Miniszter asszonnyal együtt úgy gondoljuk, hogy ennek megoldása szervesen összefügg a szociális ellátórendszerrel, és azzal a gondolat-tal, azzal a törekvéssel, hogy a szociális segélyrendszert kell úgy átalakítanunk a lehető legközelebbi jövőben, hogy annak legyen gyerek lába is, hogy abban a rendszerben legyen figyelembe véve, hogy gyerek is él abban a családban vagy nem, hogy megpróbáljuk majd a segélyezési rendszert fogyasztási egységekben gondolkodva újrafogalmazni, újragondolni.”²⁹

A 100 lépés program családpolitikai elemeinek feltételezett hatásai:

- elsősorban a szegényebb háztartásoknak, azon belül is a gyermekes családoknak kedveztek (bár a támogatások egynegyede így is a társadalom leggazdagabb egyharmadának jut),
- egy mikroszimulációs hatásvizsgálat szerint (Benedek – Scharle 2006) valamennyi jövedelmi tizedben nagyobb mértékben nőtt a gyermekesek jövedelme, mint a gyermekteleneké,

²⁸ A törvényjavaslat vitájában az ICSSZEM részéről felszólaló Hermányi Pálné, szakmai tanácsadó Göncz Kinga minisztersége idején.

²⁹ Részlet a törvény parlamenti vitájából, Béki Gabriella, SZDSZ.

- a sokgyermekesek jobban jártak (a gyermekszám alapján differenciált támogatások elérik a szegényeket, még akkor is, ha a jogosultság nem függ a jövedelemtől),
- az adó- és támogatási rendszert érintő elemek elsősorban a legszegényebb gyermekes és a leggazdagabb háztartásoknak kedvezőek (Benedek – Scharle 2006),
- a gyēs melletti munkavállalás (az adóból befolyó összegeknek köszönhetően) költségvetési szempontból várhatóan nullszaldóssá teszik az ellátást, és megfelel az uniós elvárásoknak is, amennyiben munkavállalásra ösztönöz, ugyanakkor ezzel a módosítással a gyēs végképp elvesztette eredeti funkcióját és pusztán segéllyé vált,
- a rendszeres gyermekvédelmi támogatásnak a családi pótlékba való beépítése nem fékezi a munkavállalást, mivel attól függetlenül jár, hogy dolgoznak-e a szülők vagy sem,
- a családi segélyezés ebben a formájában ellene hat a munkavállalásnak (egy családból többen is jogosultak lehettek a felvételére, adott esetben magasabb jövedelemre lehetett ilyen módon szert tenni, mint munkavállalással).

„Küzdelem a gyermekszegénység ellen”:³⁰ a második Gyurcsány-kormány családpolitikája (2006–)

A kormányprogram ide vonatkozó része a Medgyessy-kormányéhoz áll közel, sok elemét (jóléti fordulat, szolidáris társadalom, biztonságot nyújtó család- és gyermek támogatás stb.) változtatás nélkül veszi át. Stratégiai területként emeli ki a gyermekszegénység csökkentését, melyet 25 éves távlatban szeretne megvalósítani, a családpolitika így gyermekpolitikává alakul át. A gyermekszegénységet leginkább csökkentő eszköznek a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményt, a gyermekjóléti szolgálatok megújítását, illetve a szülők foglalkoztatásának segítését tartják. Emellett az anya és a gyermek esélyét egyaránt növelő eszközként kap hangsúlyt a napközbeni kisgyermekellátás fejlesztése – ennek szélesebb körű, gazdaságosabb (= integrált) megszervezésére javaslatok is születnek.³¹ Ebben a konstrukcióban a családpolitika egyetlen célcsoportra koncentrál, a szegény gyermekekre. A kormányprogram ugyan nem indokolja meg, hogy számára miért csak a szegény gyermekek számítanak támogatásra méltónak, de a különböző ellenérdekek közötti konszenzusteremtés szempontjából politikailag meglehetősen jó választásnak tűnik. Nézőpont kérdése, illetve az idő dönti majd el, hogy az ágazatok közötti együttműködést ösztönző, egyben feltételező program ily módon a probléma integrált kezelését segíti elő, vagy inkább felelősségáthárítás, a terület gazda nélkül maradásának irányába hat.

A szociális törvény 2006-os módosítása³² kapcsán 2007. január 1-jétől életbe lépő változások:

- a gyēs és a rendszeres szociális segély a továbbiakban együtt nem folyósítható,

³⁰ Lendületben az ország! A Köztársaság kormányának programja a szabad és igazságos Magyarországért. 2004–2006.

³¹ Legyen jobb a gyermekeknek! 2007–2035 nemzeti stratégia.

³² 2006. évi CXVII. törvény az egyes szociális tárgyú törvények módosításáról.

- a rendszeres szociális segély egy része a továbbiakban természetbeni ellátásként is adható,
- a családi pótlék összegét emelik az inflációval (6,5%),
- bevezetik azt a szabályt, hogy a családi segély csak egy bizonyos összegig egészíti ki a család jövedelmét (egy családban egy személynek jár csak rendszeres szociális segély, így a munkavállalás ellen való ösztönzés mint nemkívánatos mellékhatás megszűnik).

2007 júniusától életbe lépő változások:

- a munkáltatónál működő családtámogatási kifizetőhelyek megszűnnek,
- az infláció mértékével (4,5%) emelik a családi pótlékot,
- 5%-kal emelik a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosító jövedelemhatárt.

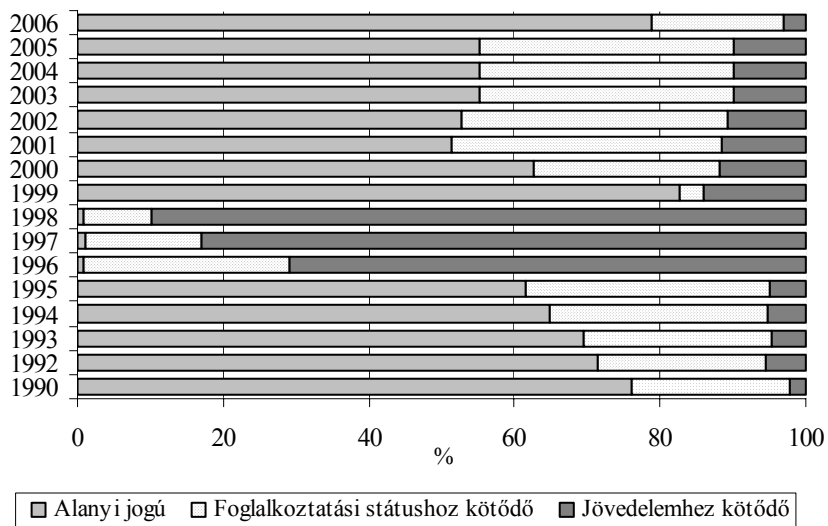
A családtámogatási törvény a szociális törvény módosulásakor változik (ez utóbbi pedig a költségvetési törvény függvénye). Ez a tény is jól jelzi, hogy a kormány szerint a családpolitika a szociálpolitika része, így elsősorban segélyezési funkciót tölt be.

Ellenzéki, illetve SZDSZ-es kifogások:

- a rendszer nem kezeli felnőtteként a családokat (a segély egy része természetbeni ellátásként adható, azaz a kormány fél pénzt adni a szegény családok kezébe),
- válásra ösztönöz (ha elválnak a házaspárok, mindketten jogosultak lehetnek rendszeres szociális segélyre),
- elvi kérdésként fogalmazódott meg, hogy a méltányossági vagy a rászorultsági elven osztott támogatás csökkenti-e jobban a szegénységet (az ellenzék szerint az utóbbi),
- a segély csökkentése helyett a minimálbért kellene inkább növelni,
- a kormány tevékenysége „reormanarchia”, miközben stabilnak és kiszámíthatónak kellene lennie,
- a módosító javaslatok kapkodva születnek és elvtelenül: ... „nyíltan állást kellene foglalni a tekintetben is, hogy valóban a felzárkóztatás, társadalmunk egysegésítése-e a cél, vagy csupán a liberálisok és a Gyurcsány Ferenc által önökre erőszakolt nézet, hogy a társadalmi béke érdekében elégséges csupán a modern gazdaság számára nem használható embertömeg, az alsó egyharmad segélyezése.”³³ Az ellenzék által képviselt értékhármás a méltányosság, a szociális kohézió és a foglalkoztatottság növelése.

A hatások még kevésbé érzékelhetők, ugyanakkor az jól látszik, hogy a rendszerben 2002 óta nagyobb változások nem történtek. Az alanyi jogú juttatások aránya a legmagasabb, ezt követik (csökkenő tendencia mellett) a biztosított viszonyhoz kötődő ellátások, végül a rászorultsági ellátások (I. ábra). Retorika szintjén a rászorultság elve kap hangsúlyt, de az intézkedések csak apróbb, a célzottságot növelő módosításokra szorítkoznak.

³³ Frakciók vezérszónokainak beszédei egyes szociális tárgyú törvények módosításáról szóló T/1305. törvényjavaslatról, Borsos József.

Forrás: Ignits – Kapitány (2006) alapján.

I. Az alanyi jogú, a munkaviszonyhoz és a jövedelemhez kötött ellátások arányának változása

Changes in the proportion of benefits received by right of citizenship, employment or paid in the ratio of income

Összefoglalás

A pénzügyi ellátások túlsúlya a rendszerváltás óta lényegesen nem változott, azaz egyetlen kormány sem aknázza ki a családokat segítő szolgáltatások fejlesztésében rejlő lehetőségeket (sőt, a bölcsődék esetében kifejezetten leépülés figyelhető meg: ciklusoktól függetlenül egyenletesen csökken az intézmények, a férőhelyek és a beíratott gyermekek száma). Sajnos a mai napig elkerülte a kutatók figyelmét is ennek a területnek (a szolgáltatások eszköz- és hatásrendszerének) a vizsgálata. A gyermekszegénység csökkentése és női foglalkoztatás növelése szempontjából is különösen érdekes lenne a gyermekek napközbeni ellátásának elemzése.

Ugyanígy csak az utóbbi idők fejleménye a családpolitikai ellátásoknak a foglalkoztatáspolitikai szempontjából való értékelése. Célként jelent meg, hogy a segély jellegű ellátások ne ösztönözzenek a munkavállalás ellen, azonban kevés az ezt érvényesítő gyakorlati kezdeményezés és az eredmény.

A nőknek és a férfiaknak a gyermekgondozás terén kívánatos esélyegyenlőségét eddig szintén nem jelenítette meg hangsúlyos célként egyetlen kormány sem.

A családpolitikai ellátások fejlesztése, változtatása egyre kevésbé irányul a termékenység növelésére (ez egyébként ma már egyetlen európai országban sem kizárólagos célja a családpolitikának), mivel annak egyetlen útját tudja mindkét politikai oldal el-

képzeln, nevezetesen a támogatási összegek jelentős emelését, ami viszont a gazdaság jelenlegi állapotában nem keresztülvihető. Ehelyett a támogatott célcsoport szűkítése figyelhető meg, újabban már csak a statisztikailag nehezen megfogható (vö. Spéder – Monostori 2001), ám annál több szakembert egységbe tömörítő gyermekszegénységre koncentrálva.

A szociálpolitika és a családpolitika pénzügyi forrása az adó és a társadalombiztosítási járulékok. A segélyek, támogatások finanszírozásánál megfigyelhető az a trend, hogy a szocializmusban a kifizetések főleg tb-alapúak (de ez jellemző az Esping-Andersen konzervatív jóléti állam eszméjére is), azonban fokozatosan előtérbe került az adó-, azaz a költségvetési finanszírozás. Ebből az következik, hogy a gazdaság mindenkori állapota szabja meg a családtámogatási ellátások színvonalát. A szakemberek és politikusok is értetlenkedve és bosszúsággal fogadják az ebből eredő jelenséget, hogy tudniillik a szociális törvény a költségvetési törvénnyel együtt változik, azaz legalább évente egyszer. A szociális törvény – bevezetése óta – több mint negyvenszer módosult, időnként maga után vonva a családtámogatási rendszert is, amely pedig stabilitást igényelne.

A tanulmány központjában a jobb- és baloldali kormányok érték-, cél- és eszközválasztásának különbsége és hasonlósága áll. Erre vonatkozóan a következő megállapításokat tehetjük. A jobboldali kormányok nyíltan és konzekvensen vállalták a népesedéspolitikai célokat és a konzervatív családmódellet (és rendelték alá ennek a cél- és eszközrendszerüket, azaz nagyrészt értékrationálisak az intézkedések). Ezzel szemben a baloldali kormányok inkább a gazdasági kényszerekhez és racionalizációs célokhoz igazították az értékválasztásukat (célrationális intézkedések).

A különböző ciklusok családpolitikájáról mérleget vonva, a célok–eszközök–értékek–hatások–mellékhatások elemzése alapján két ciklus családpolitikája nevezhető konzekvensnek és működőképesnek: egyrészt a Horn-kormány rászorultságelvű, másrészt az Orbán-kormány középosztályt célzó családpolitikája. Hogy miért épp ez a kettő válhatott működőképesse, még további, kontextuális elemzést igényelne.

A retorika szintjén azonban – mint ahogy azt fentebb láttuk – megfigyelhető a jobb- és baloldali érvrendszer keveredése: helyenként ugyanaz a cél jelenik meg mindkét félnél, csak más értékcontextusban. (Ilyen pl. a gyés és a gyed időtartamának meghosszabbítására, összegének növelésére irányuló szándék. Mindkét oldalon megvan ugyanis a maga előfeltevése: egyfelől, ha az anyák otthon maradnak, az növeli a termékenységet³⁴ (jobboldali érték), másfelől, a költségvetésnek nagyobb teher bölcsődéket, családi napköziket finanszírozni, mint segíyezni (baloldali retorika). Hogy a két ellátás ilyen irányú átalakítása valójában mégsem következett be, az valószínűleg csak az uniós irányelvekre, esetleg egy hallgatóságos konszenzusra vezethető vissza. Kérdés, hogy ez az uniós nyomás, mely feltehetőleg a rendszerstabilitást is elősegíti, mikor és milyen contextusban (ill. melyik oldalon) jelenik majd meg nyíltan felvállalt értékent, azaz kérdés, hogy melyik oldal ismeri fel először, hogy a családpolitika nem pusztán szegénységcsökkentő költségvetési kiadás és hogy a cél- és hatásrendszere jóval tágabb a termékenységnövelésnél.

Legvégül, a könnyebb áttekinthetőség kedvéért, a 2. táblázatban igyekeztük összefoglalóan bemutatni az egymást követő ciklusokat jellemző értékeket, célokat, eszközöket és hatásokat.

³⁴ Ezt az előfeltevést nemzetközi tapasztalatok cáfolják.

2. A családtámogatási rendszerek érték-cél-eszköz-hatás mérlege
Balance of family benefit systems according to their values, goals, means and impacts

<i>Ciklus</i>	<i>Érték, prioritás</i>	<i>Célrendszer</i>	<i>Fontosabb eszközök</i>	<i>Hatások, mellékhatások</i>
1. Antall-kormány	konzervatív, patriarchális családmódel kialakítása	népesedéspolitikai	a családi pótlék emelése, gyet, az anyasági ellátások biztosított viszonyhoz kötétek	nem nőtt a termékenység[N1], a középosztály esetében a munkavállalás ellen ösztönöz, szegénységcsökkentő hatása egyenletes, jelentős költségvetési kiadás
2. Horn-kormány	csak a rászorultak segítése	szociálpolitikai	jövedelemtől függő ellátások	csökkentek a költségvetési kiadások (bár nem jelentősen), a termékenység jelentősen visszaesett, a szociálpolitikát a költségvetési helyzet alakította (maradék), nem a rászoruló szükseglei
3. Orbán-kormány	a középosztályba tartozó munkavállaló családok segítése	népesedéspolitikai	alanyi jogú ellátások: leghangsúlyosabb elem a családi adókedvezmény	nőtt a jövedelem-egyenlőtlenség, nőtt a gyermekszegénység, a középosztályban nőtt a gyermekvállalási kedv
4.a Medgyessy-kormány	általános jóléti célok	társadalmpolitikai	a családi pótlék emelése	a költségvetési kiadások növekedése, a népszerűség növelése, a társadalmi egyenlőtlenség tovább nőtt
4.b. Gyurcsány-kormány	a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése	társadalmpolitikai, szociálpolitikai, foglalkoztatáspolitikai	a családi pótlék emelése, az adókedvezmény csökkentése, családi segélyezés, a gyes melletti munkavállalás ösztönzése	leginkább a legszegényebb és a leggazdagabb gyermekes háztartások jövedelme nőtt, a családi segély a munka ellen ösztönöz
5. Gyurcsány-kormány	a gyermekszegénység csökkentése	szociálpolitikai	a segély jellegű gyermektámogatási ellátások összehangolása	?

IRODALOM

- Bálint Mónika – Köllő János (2007): Gyermeknevelési támogatások. In Fazekas Károly – Cseres-Gergely Zsombor – Scharle Ágota (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör, 2007*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány, Budapest, 54–74. <http://www.econ.core.hu/kiadvany/mt.html>
- Benedek Dóra – Scharle Ágota (2006): A 100 lépés családtámogatást érintő elemeinek hatása a gyermekes családok jövedelmére. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2006*. TÁRKI, Budapest, 250–266.
- Czibere Károly (2006): Szociálpolitika. In Szabó Máté (szerk.): *Szaxpolitikák a rendszerváltás utáni Magyarországon, 1990–2006*. Rejtjel kiadó, Budapest, 62–104.
- Darvas Ágnes – Tausz Katalin (2006): *Gyermekszegénység*. Demos, Budapest. www.demos.hu
- Domszky András (2004): *Gyermekvédelmi szakellátás. Segédanyag a szociális szakvizsgálóhoz*. NCSSZI, Budapest.
- Gábos András (2004): Egy egységes családpolitika kialakulásának esélye az Európai Unióban. *Esély*, 15/5. 3–31.
- Gábos András (2000): Családok helyzete és családtámogatások a kilencvenes években. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2000*. TÁRKI, Budapest, 99–122.
- Gábos András (2005): A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai. Doktori disszertáció. http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/gabos_andras.pdf
- Gábos András – Tóth István György (2001): A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai. In Cseh-Szombathy László – Tóth Pál Péter (szerk.): *Népesedés és népesedéspolitika*. Századvég Kiadó, Budapest. vagy <http://www.e3.hu/scripta/szazadveg/19/gabtort.htm>
- Horváth Izidorné – Lazáry Györgyné – Vass Péter (2004): *Szociális alapismeretek*. NCSSZI, Budapest.
- Ignits Györgyi – Kapitány Balázs (2006): A családtámogatások alakulása: célok és eszközök. *Demográfia*, 49/4. 383–401.
- ILO (1984): International Labour Organisation: Into the Twenty-First Century: The Development of Social Security. International Labour Organisation, Geneva.
- Lakner Zoltán (2005): A megszakítottság folyamatossága. Változó prioritások a rendszerváltás utáni magyar szociálpolitikában. <http://www.szmm.gov.hu/main.php?folderID=1390&articleID=4978&ctag=articlelist&iid=1>
- Miltényi Károly (2006): Népesedéspolitika és népesedélmélet. In Kollega Tarsoly István (főszerk.): *Magyarország a XX. században. II. kötet*. Babits Kiadó, Szekszárd, 243–253.
- Mózer Péter (2001): Perverz újraelosztás. A Fidesz családpolitikája (1998–2002) www.jadat.hu
- Pongrácz Tiborné – S. Molnár Edit (1997): A gyermekvállalási magatartás alakulása. In Lévai Katalin, Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások*. TÁRKI, Budapest, 86–107.
- Spéder Zsolt (2001): Szegénységi standardok, gyermekspecifikus depriváció, jóléti diszparitások. In Spéder Zsolt – Monostori Judit: *Mozaikok a gyermekszegénységről*. (KSH NKI Kutatási Jelentések 69.), KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, Budapest, 9–33.

- Szöllősi Gábor (2000): A gyermekjóléti szolgáltatás előzményei, közpolitikai kapcsolatai és funkciói. *Család, Gyermek, Ifjúság*, 2000/4. 17–23.
- Tóth István György (1996): Államháztartási reform és szociálpolitika. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Ríport*. TÁRKI, Budapest, 198–237.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Weber, Max 1998 [1917]: A szociológiai és közgazdasági tudományok „értékmentességének” értelme. In Weber, Max: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris, 70–126.
- Zombori Gyula (1997): *A szociálpolitika alapfogalmai*, Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.

Tárgyszavak:

Családpolitika
Népesedéspolitika
Szociálpolitika

**CHANGES OF THE VALUES, AIMS AND MEANS OF POPULATION
POLICY, SOCIAL POLICY AND CHILD WELFARE IN THE HUNGARIAN
FAMILY SUPPORT SYSTEM SINCE THE POLITICAL TRANSITION**

Abstract

This study describes changes in the Hungarian family support system after the political transition of 1989–1990. The approach comes from politology: with the help of showing the policy-making processes, the author argues that different political interests stand behind system changes. Using the Weberian terms of behaviour theory (ideal type) to explain the manifestation of political interests, one can distinguish goal-rational behaviour from value-rational behaviour. In the case of the first one, the actor chooses among the possible means to realize his/her aims, but in the case of the second, the actor follows only his/her values regardless of the consequences.

The right and left wing family support systems essentially differ from each other. The right wing aims at supporting every family, therefore it aims at horizontal redistribution. It prefers traditional gender roles and handles family policy as a separate policy field. The measures of the right wing express a value-rational behaviour. On the contrary, the left wing concentrates only on the poor, therefore it aims at vertical redistribution; they handle family policy as a part of social policy, and their political actions are goal-rational. Nevertheless, – and this is an unexpected result of the document analysis – in spite of the differences of the preferred aims, motivation and means, the Hungarian family support system have not essentially changed since the political transition if we take the structure, the short-term effects and the trends into consideration.

MELLÉKLET

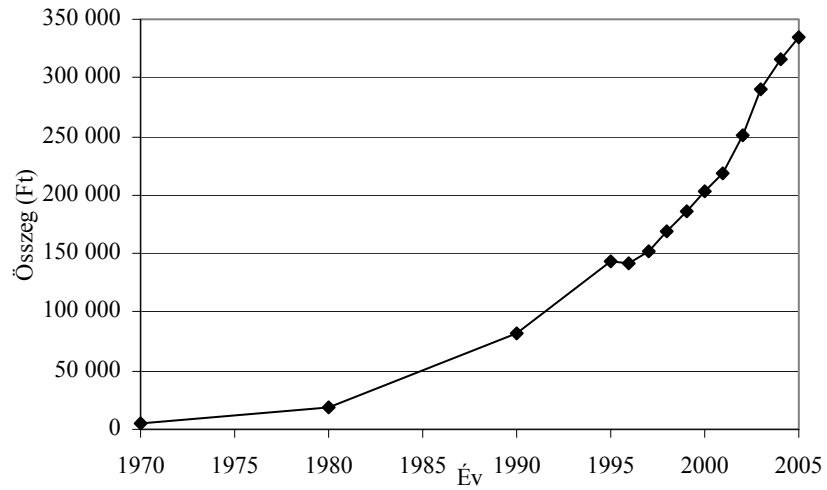
A főbb családtámogatási ellátások néhány paraméterének változása
Changes in some parameters of the main family benefits and allowances

1990-ben	1. ciklus	2. ciklus	3. ciklus	4. ciklus	5. ciklus
Név: anyasági segély Jogosultság feltétele: alanyi biztosított jogviszony Időtartam: egyszeri juttatás Összeg: ³⁵ fix	Név: várandós-sági pótlék Jogosultság feltétele: alanyi jogú Időtartam: a terhesség 4. hónapjától Összeg: azonos a családi pótlékkal	Név: anyasági támogatás Jogosultság feltétele: alanyi jogú Időtartam: egyszeri juttatás Összeg: nyugdíjmin. 150%-a	Név: NV Jogosultság feltétele: NV Időtartam: NV Összeg: NV	Név: nincs változás Jogosultság feltétele: nincs változás Időtartam: nincs változás Összeg: nyugdíjmin. 225%-a	Név: NV ³⁶ Jogosultság feltétele: NV Időtartam: NV Összeg: NV
Név: családi pótlék Jogosultság feltétele: alanyi jogú Időtartam: a gyermek 16 éves koráig Összeg: 3 gyerekig nő, utána fix	Név: NV Jogosultság feltétele: NV Időtartam: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosultság feltétele: jövedelemtől függő Időtartam: NV Összeg: NV	Név: nevelési ellátás Jogosultság feltétele: alanyi jogú Időtartam: 20 éves korig Összeg: NV	Név: családi pótlék Jogosultság feltétele: NV Időtartam: 23 év Összeg: NV	Név: NV Jogosultság feltétele: NV Időtartam: NV Összeg: NV
Név: gyermekgondozási segély (gyes) Jogosultság felt.: biztosított viszony Időtartam: a gyed után, a gyermek 3 éves koráig. Összeg: gyerek-szám alapján fix összeg Név: - Jogosultság felt.: - Időtartam: - Összeg: -	Név: NV Jogosultság feltétele: NV Időtartam: NV Összeg: NV + jövedelempótlék Név: gyermekgondozási támogatás (gyet) Jogosultság felt.: biztosított viszony, 3 v. több gyerek, jöv.-től függő Időtartam: a legkisebb gyerek 3–8 éves koráig Összeg: nyugdíjmin.	Név: NV Jogosultság felt.: nincs biztosított, de jöv.-től függő Időtartam: 3 év Összeg: nyugdíjmin.-mal azonos Név: NV Jogosultsági felt.: nincs biztosított, de jöv.-től függő Időtartam: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosultság feltétele: alanyi jogú Időtartam: NV Összeg: NV Név: NV Jogosultság felt.: univerzális Időtartam: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosultság feltétele: NV Időtartam: NV Összeg: NV Név: NV Jogosultság felt.: NV Időtartam: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosultság feltétele: NV Időtartam: NV Összeg: NV Név: NV Jogosultság felt.: NV Időtartam: NV Összeg: NV

³⁵ Összege az összeg megállapításának elvét értjük.

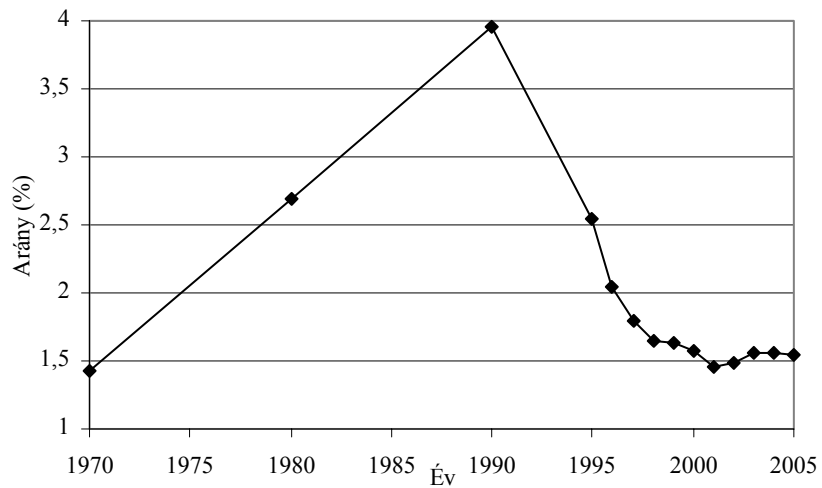
³⁶ NV = nincs változás az előző ciklushoz képest.

folytatás					
1990-ben	1. ciklus	2. ciklus	3. ciklus	4. ciklus	5. ciklus
Név: Terhességi-gyermekágyi segély (tes) Jogosultság felt.: biztosított viszony Időtartam: 24 hét Összeg: kereketfüggő, annak bizonyos %-a	Név: NV Jogosultság felt.: NV Időtartam: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosultság felt.: NV Időtartam: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosultság felt.: NV Időtartam: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosultság felt.: NV Időtartam: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosultság felt.: NV Időtartam: NV Összeg: NV
Név: gyermekgondozási díj (gyed) Jogosult. felt.: biztosított viszony Időtartam: 2 év Összeg: az átlagkereset biz. %-a	Név: NV Jogosult. felt.: NV Időtartam: NV Összeg: maximum	Név: - Jogosult. felt.: - Időtartam: - Összeg: -	Név: gyed Jogosult. felt.: biztosított viszony Időtartam: 2 év Összeg: napi átlagkereset 70%-a, maximum	Név: NV Jogosult. felt.: NV Időtartam: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosult. felt.: NV Időtartam: NV Összeg: NV
Név: - Jogosults. felt.: - Összeg: -	Név: - Jogosults. felt.: - Összeg: -	Név: rendszeres gyermekvédelmi támogatás (rgyt) Jogosults. felt.: jövedelemtől függ Összeg: nyugdíjmin. 20%-a	Név: kiegészítő családi pótlék Jogosults. felt.: jövedelem és vagyoni teszt Összeg: fix	Név: rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény Jogosults. felt.: NV Összeg: NV	Név: NV Jogosults. felt.: NV Összeg: NV
Név: családi adókedvezmény Jogosults.: a gyermek 14 éves koráig Összeg: fix	Név: NV Jogosults. felt.: családi pótlékra jogosultak, a gyermek 6 éves koráig Összeg: fix	Név: - Jogosults. felt.: - Összeg: -	Név: családi adókedvezmény Jogosults. felt.: családi pótlék Összeg: fix	Név: NV Jogosults. felt.: nagycsaládok, jövedelemtől függ Összeg: NV	Név: NV Jogosults. felt.: NV Összeg: NV

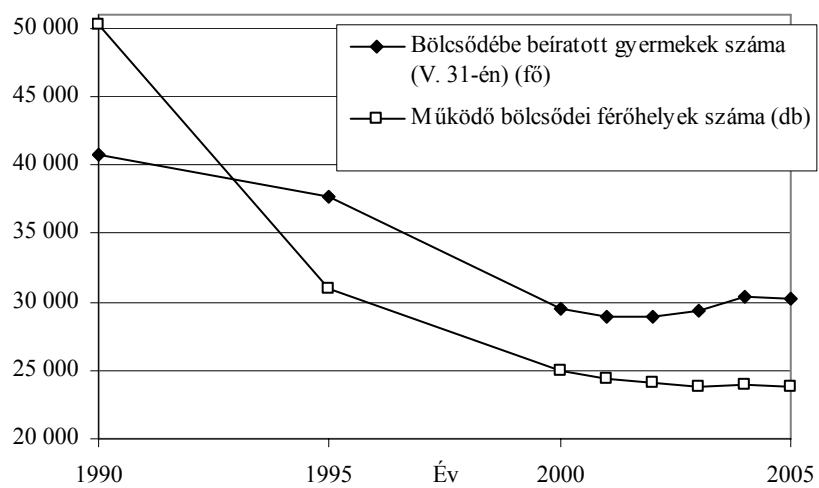
Forrás: KSH.

*Családtámogatásra fordított összegek
Changes in family assistance expenditures*

Forrás: KSH.

*A családtámogatásokra kifizetett összeg a GDP %-ában
Family assistance expenditures compared to the level of GDP*

Forrás: KSH.

A bölcsődei férőhelyek és a beíratott gyermekek számának változása
Changes in the capacity of infants' nurseries and in the number of enrolled infants

A MÁSODIK DEMOGRÁFIAI ÁTMENET NÉHÁNY FŐBB TÉNYEZŐJE A FEJLETT VILÁGBAN ÉS MAGYARORSZÁGON

TÁRKÁNYI ÁKOS

A demográfiai átmenet elmélete

A család intézményét érintő történelmi változások a demográfiai átmenet elmélete keretébe illeszthetők. Az elmélet klasszikus változata szerint a hagyományos agrártársadalmakban a termékenység is és a halandóság is magas, a kettő közel egyenlő, így a népesség száma csaknem állandó. A modernizálódás a közegészségügy javulásával jár, ami csökkenti a halandóságot, főleg a csecsemőhalandóságot. Ennek következtében több gyermek marad életben. Ugyanakkor a gyermekek általánossá váló iskoláztatása csökkenti a család számára hasznot hozó gazdasági tevékenységbe való bekapcsolódásuk lehetőségét, viszont növeli a költségüket. A halandóság csökkenése után így előbb-utóbb megindul a termékenység csökkenése is, mivel a családok több okból sem érdekeltek a sok gyermek vállalásában. Mivel a termékenység csökkenése általában később indul meg, mint a halandóságé, lesz egy olyan időszak, amelyben a népesség gyorsan növekszik (mert a halandóság már csökken, a termékenység még nem). Emiatt nőtt Európa népessége a többszörösére az elmúlt két évszázadban, és ez okozza a harmadik világ napjainkban is zajló népességrobbanását.

A demográfiai átmenet elmélete szerint tehát az átmenet első szakaszában magas a halandóság is, a termékenység is, majd a második szakaszban az egyensúly átmenetileg felborul, a halandóság és a termékenység párhuzamos csökkenésének időszakában a népességszám erősen megnő. Végül a harmadik, utolsó szakaszban a termékenység és a halandóság egy új, alacsony szinten ismét egyensúlyba kerül, a népességszám stabilizálódik. A későbbi hozzájárulások új szempontokkal gazdagították az elméletet, például rámutattak a városiasodás és az értékrendi változások hatására, vagy a fogamzásgátlási ismeretek terjedésének szerepére. Fontos megjegyezni, hogy a termékenység változásai összefüggnek a házassági szokások változásaival is (Andorka 1987; Szentgáli 1991; Mason 1997).

Az elmélet egyik gyenge pontja az volt, hogy semmivel nem magyarázta, hogy a harmadik szakaszban miért állna meg a termékenység csökkenése. Mára bebizonyosodott, hogy a demográfiai átmenet elmélete a belőle a jövőre irányuló következtetések tekintetében nem reális, vagyis a fejlett országok termékenysége nem stabilizálódott egy olyan, még megfelelő szinten, hogy az – még az alacsony halandóság mellett is – hosszú távon biztosíthatná a népesség egyszerű reprodukcióját. A termékenység igen mélyre zuhant, miközben a halandóság tovább csökkent.

Új jelenségek, második demográfiai átmenet

Míg a második világháború előtt évtizedekig általánosan csökkent, a háború után mintegy két évtizedig váratlanul magas szinten alakult a termékenység a fejlett országokban. A jelenséget „baba-hullámhegynek” (vagy angol nyelvű kifejezéssel „baby boomnak”) nevezik a demográfusok. Oka valószínűleg a második világháború utáni évtizedekben tapasztalt rendkívül gyors gazdasági fejlődés, mely a reálbér tartós növekedésével és a munkanélküliség alacsony szintjével járt együtt. (Ez főként közvetve, az első házasságkötés korábbra hozásán keresztül hathatott pozitívan a termékenységre.)

Valószínű, hogy az 1950–60-as években jellemző gyors gazdasági fejlődés lelassulásával újra előtérbe kerültek azok a tényezők, amelyek korábban, a '30-as évek közepéig csökkentették a termékenységet. Emellett a '60-as évektől mind gyakoribbá vált a női munkavállalás a megházasodás után és a kisgyermek nevelése közben is, ami korábban ritkaság volt. A női munkavállalás és a gyermekvállalás összeegyeztetésének nehézsége olyan – sok fiatal család életét megnehezítő és a termékenységet csökkentő – társadalmi problémává vált, amelyre a fejlett európai országok csak késve (gyakran csak több évtizedes késéssel) reagáltak. Pinelli (1995) véleménye szerint a dél-európai országokban a termékenységet csökkentheti (a családi juttatások alacsony szintje és az óvodák, bölcsődék és a gyermekgondozási szabadság rendszereinek kiépítetlensége mellett, melyeket szintén megemlíti) az elterjedt fekete munka is, mivel az ilyen munkát végző nők különösen kiszolgáltatottak a munkaadójuknak. Elképzelhető még három további tényező kiemelkedő hatása. Az egyik, hogy a fogamzásgátló tabletták 1960 és 1975 között elterjedtek a fejlett világban, valamivel egyszerűbb és hatékonyabb születéskorlátozó módszert biztosítva, mint az addig használtak (Murphy 1993; Tárkányi 2000). A tabletták terjedése, valamint az általuk nyújtott lehetőség ismertté válása mintegy önmagát erősítő tényezővé, divattá válva megnövelhette a hatékonyabb születéskorlátozás igényét, és fontosabbá tette, középpontba állíthatta magának a születéskorlátozásnak a gondolatát. Másrészt a kor szellemi légköre, politikai áramlatai ellenségesek voltak a társadalom hagyományos intézményeivel, így a házassággal és családdal szemben, és az egyéni szabadság középpontba állításával felgyorsították az individualizálódás hosszú történelmi folyamatát (Lesthaeghe 1995). Végül lehetséges, hogy a párkapcsolatoknak, a velük járó felelősségnek a kevésbé komolyan vétele, és ezzel az életjárási kapcsolatok terjedése is nagy szerepet játszott a termékenység csökkenésében. Hiszen az ilyen kapcsolatok a tapasztalatok szerint átlagosan jóval bomlékonyabbak, mint a házasságok, vagyis az ezeknél elkötelezettebb, komolyabb kapcsolatokhoz, a házasságokhoz képest bizonyára jóval ritkábban adnak olyan biztonságérzetet, ami a gyermekvállaláshoz szükséges.

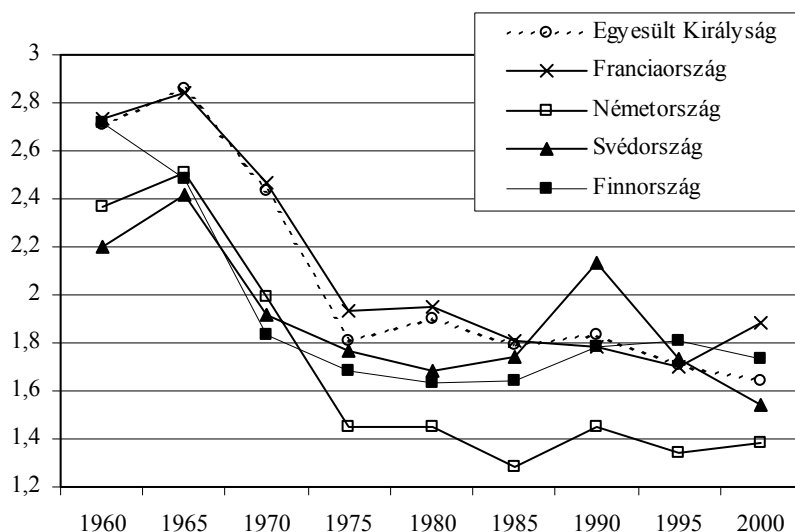
Az 1960-as évek óta a fejlett országokban zajló demográfiai változásokat a demográfusok általában egy új demográfiai korszak, az úgynevezett második demográfiai átmenet bekövetkeztével magyarázzák, amelyre a várható élettartam nagyfokú emelkedése, az érintett társadalmak fokozódó elöregedése, a termékenység elégtelen szintje miatt a népességszám stagnálása majd csökkenése, és esetleg ennek kezelésére az intenzív bevándorlás a jellemző. Ezen új korszak további jellemzői a válások számának nagyfokú növekedése, a házasságkötések számának csökkenése, a házasságon kívüli együttélések és a házasságon kívül születő gyermekek arányának emelkedése, az életjárási kapcsolatban élő és főleg az egyedül élő szülők – általában egyedül élő anyák – által nevelt gyermekek arányának növekedése és a gyermektelenség gyakoribbá válása

(Van de Kaa 1987; Popenoe 1993; Hablicsek 1995; Sobotka 2003). Tehát itt nemcsak a gyermekvállalási, hanem a házassággal kapcsolatos magatartás is jelentősen megváltozik.

1975 és 1985 között a fejlett országokban viszont többnyire megállt mind a termékenység, mind a házassodás arányának a csökkenése abban az értelemben, hogy a mutató vagy nem, vagy alig csökkent a továbbiakban, vagy ha csökkent is még pár évig valamelyest, később már nőtt, és elérte az 1975 és 1985 közötti szintjét. A dél-európai országokban ez többé-kevésbé csak a házassodásra igaz, a termékenység esése lényegében csak 1995 körül fékeződött le. A szülés és az első házasságkötés átlagéletkora ugyancsak 1975 és 1985 között kezdett nőni. Így körülbelül 1985-től, tehát az utolsó jó két évtizedben már átlagosan stagnált (esetleg mérsékelten csökkent vagy nőtt) a termékenység és a házassodás aránya (kivéve a dél-európai országokat, ahol még 2000 után is tartott házassodás arányának visszaesése). Vagyis elképzelhető, hogy az átmenet végbe ment, túl vagyunk rajta, és új helyzet alakult ki. Kérdés, hogy ez a helyzet tartós maradjon, nem jöhet-e még egy harmadik nagy csökkenési hullám a következő évtizedekben.¹

A továbbiakban különböző országokból és időszakokból hozok példákat olyan társadalmi és demográfiai folyamatok bemutatására, amelyek az egész világon érvényesülnek. Ezért az adott példák általánosíthatóak.

¹ Egy ilyen további negatív változás lehetőségét vizsgálják Lutz és szerzőtársai tanulmányukban (2006) a termékenység jövőbeni alakulását tekintve.

Forrás: Recent 2003. (Megjegyzés: Németország 1990-ig csak az NSZK-át, 1990-től csak az NSZK területét jelenti.)

*I. A teljes termékenységi arányszám alakulása egyes európai országokban
1960–2000-ig*

Changes in total fertility rate in some European countries, 1960–2000

100 nőnek 200-nál több gyermeke kell, hogy szülessen ahhoz, hogy a népesség reprodukálja önmagát (azaz ne kezdjen fogyni és öregedni), mert a szülőknek nemcsak önmagukat kell demográfiai értelemben pótolniuk, hanem azokat is, akik nem érik meg a termékeny életkort. Ha egy országban olyan alacsony a (csecsemő-, gyermek- és fiatalkori) halandóság, mint amilyen a fejlett társadalmakra jellemző, akkor elegendő, ha az egy nőre jutó átlagos gyermekszám 2,1 körül van, magasabb halandóság esetén ennél magasabb gyermekszámra van szükség. Úgy tűnik, hogy amennyiben a termékenység nem csökken tovább, úgy az egy nőre jutó átlagos végső gyermekszám a skandináv országokban talán 1,7–2,0 között stabilizálódik majd hosszabb távon, Nyugat-Európában pedig 1,6–1,9 között, Dél-Európában és Közép-Európában viszont 1,3–1,6 között. Néhány kelet- és közép-európai országban (pl. Csehország, Bulgária) még az is elképzelhető, hogy a végső gyermekszám hosszú távon is csak 1,2–1,4 között alakul majd. Külön említést érdemelnek Norvégia, Izland és Írország, melyek végső gyermekszáma akár a reprodukcióhoz elegendő 2,1-es szint környékén is állandósulhat. Összességében Európában a termékenység a legtöbb országban 15–35%-kal alatta marad majd a reprodukcióhoz szükséges 2,1-es értéknek. A termékenység hiánya 0%-tól (Írország, Izland, Norvégia) 40%-ig is terjedhet (Csehország, Bulgária).

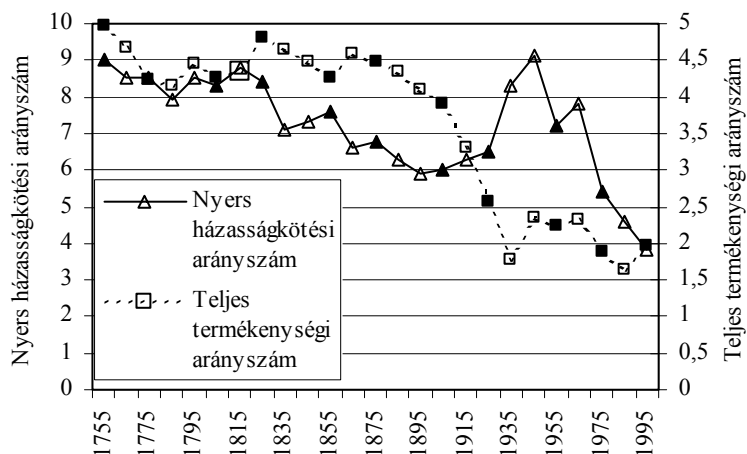
Svédország történelmi távlatban – házasság és gyermekvállalás

Egy konkrét ország, Svédország társadalomtörténetén keresztül közelebről is meg lehet vizsgálni a termékenység és házasság változásait, még hozzá nagyobb történelmi távlatban is.² Itt részben a növekvő jólét és az egészségügyi ismeretek gyarapodása miatt bekövetkező halandóságsökkenés folytán is előállt népességnövekedésre kíváncsiorlással és városokba áramlással válaszoltak sokan a 19. században, mert a gazdák el akarták kerülni a földjeik felaprózódását. Az évszázad első felében sokan egyáltalán nem házasodtak meg, a második felében sokan halasztották a házasságot, amíg megfelelő körülményeket tudtak teremteni. A házassághoz hasonlóan a társadalmi nehézségek közepette a termékenység is csökkenni kezdett már a 19. század folyamán is.

A 19. és 20. század fordulóján, és a 20. század első harmadában viszont nagy változás történt. A házasság aránya fokozatosan nőni kezdett, miközben a termékenységi arányszám meredeken lezuhant, a történelemben addig soha nem tapasztalt mélységbe. Talán egy „ebben a növekvő jólétben már megengedhetem magamnak, hogy megházasodjak, sok gyermekre pedig már nincs olyan nagyon szükségem” típusú szemlélet vált jellemzővé ebben az időszakban? Ez az időszak a falusi népességnövekedés lassulásának, a városi népességnövekedés gyorsulásának, a városok gyors fejlődésének időszaka. A városban is a férfinak kell eltartania a családját (legalábbis ebben a korban még), ezért a megházasodás olyan komoly lépés, amely megfelelő gazdasági körülményeket igényel. Viszont a gyermekekre már nem lehet segítőkként számítani a megélhetés terén, továbbá a társadalmi átalakulás folytán (pl. az iskoláztatás kötelező volta és növekvő szintje miatt) felnevelésük költségei jelentősen emelkednek, így tehát a városi ember már nem érdekelt sok gyermek vállalásában. Ebben az időszakban egészen az 1930-as évekig a 4–6 gyermekes családok megritkultak, és a 2–3 gyermekes családok válnak gyakorivá.

Az 1930-as évek második felében, majd az 1950-es évek végén is gyors gazdasági fejlődés volt a jellemző Svédországra. A házasság arányának rendkívül nagyarányú növekedése (főként az első időszakban) minden bizonnyal nagyrészt ennek volt köszönhető. A kedvező gazdasági helyzetben sokkal többen és hamarabb házasodtak a fiatalok közül. A termékenységi arányszám is megnőtt, jórészt a korábbi házasságok miatt. Így a 2. világháború utáni mintegy két évtizedet a baba hullámhegy időszakának nevezik a demográfusok. De ez a hullámhegy egy kétpúpú tevére hasonlít, mert két gazdasági konjunktúra áll a háttérben.

² Minderről lásd: Hofsten – Lundström 1976.

Forrás: Hofsten–Lundström 1976; Évolution 1997; Recent 1998.

II. A nyers házasságkötési arányszám³ és a teljes termékenységi arányszám⁴ alakulása Svédországban 1755–1995-ig

Changes in crude marriage rate and the total fertility rate in Sweden, 1775–1995

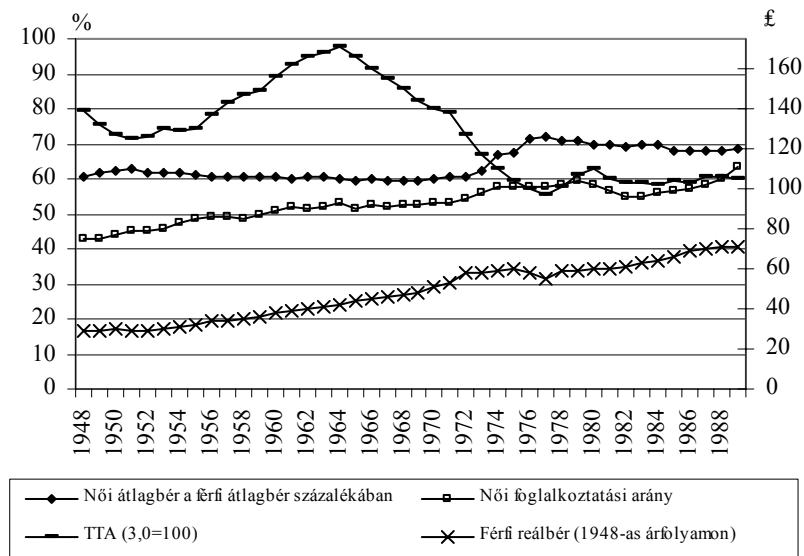
A baba hullámhegy vége

A furcsa az, hogy bár valószínűleg gazdasági fellendülés áll a baba hullámhegy mögött, a magasabb termékenység időszakának váratlan, meredek visszaesés vetett véget a fejlett világban (tehát nemcsak Svédországban, hanem máshol is), miközben még javában tartott a gazdasági konjunktúra. Az is figyelemre méltó, hogy ez a több éves, igen meredek visszaesés több fejlett országban ugyanabban az évben, 1965-ben kezdődött. Egy olyan okot kell keresnünk a háttérben, amely több országban egyszerre, erőteljesen és gyorsan hatott a gyermekvállalás ellen. Nézzünk meg alaposabban a fejlett országok közül egy példát, Nagy-Britannia esetét.

Ha sorra veszünk néhány tényezőt, amelyek hatással lehetnek a termékenységre – férfi átlagbér, női átlagbér, női foglalkoztatási arány – akkor azt láthatjuk, hogy Nagy-Britanniában ezek közül egyik sem mutat lényeges változást az 1960-as évek közepén, illetve második felében, amikor megtört a gyermekvállalás addigi trendje, és a teljes termékenységi arányszám (TTA) meredeken és tartósan csökkenni kezdett. Ezek a tényezők tehát nem magyarázzák a demográfiai változást.

³ Az adatok zöme évtizedenkénti átlag, tehát az 1755-ös adat például az 1750–59-es évek átlagát mutatja. Az idősor végén, 1975-tel kezdődően megváltozik a számítás módja, és az adott év nyers házasságkötési arányszáma szerepel az ábrán.

⁴ Az adatok az adott év és az azt megelőző négy év átlagát jelentik.

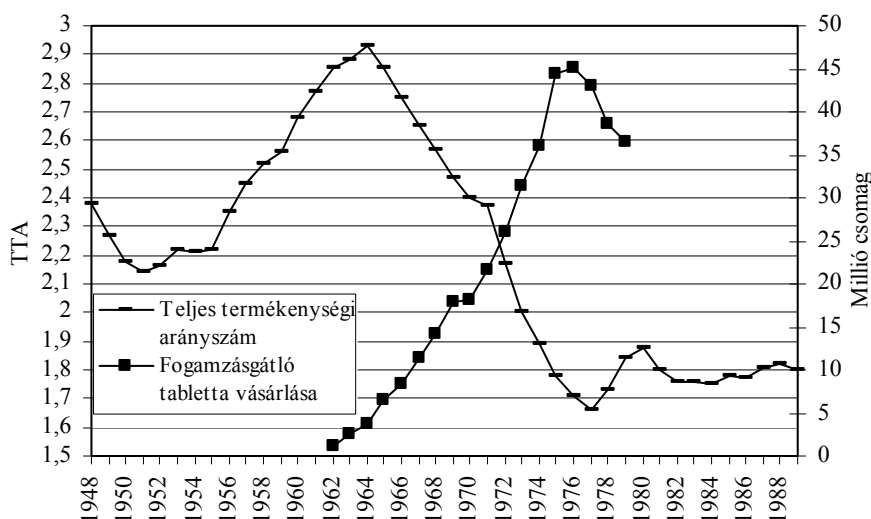

Forrás: Murphy 1992, 1993.

III. Brit demográfiai, társadalmi és gazdasági fejlemények 1948–1989-ig Demographic, social and economic variables in Great-Britain, 1948–1989

A fogamzásgátló tabletta használata ugyanakkor folyamatosan gyakoribbá vált az Egyesült Királyságban a '60-as évek elejétől a '70-es évek közepéig, és feltehető, hogy használatának gyakorisága 1965-re érhetett el azt a szintet, amikor már észrevehetően, a makromutatók szintjén is számottevően befolyásolhatta a demográfiai folyamatokat, azaz csökkentette a termékenységet.⁵ Ez a tényező magyarázat lehet a többi fejlett ország termékenységének csökkenésére is. Az összefüggést valószínűsíti, hogy a tabletták használatának elterjedése éppolyan általános és gyors folyamat volt a fejlett világban, mint a termékenység visszaesése, ráadásul a kettő időben lényegében egybeesett. Valószínű, hogy a tabletta nem önmagában ok, csak katalizátorhatása volt. A gyermekek iskoláztatása, a társadalom individualizálódása, a nők iskolai végzettségének és munkavállalásuk arányának a növekedése mindenképpen a kisebb gyermekszám irányába hatott volna, bár csak lassabban.

⁵ Látható, hogy a termékenység csökkenése úgyszólván tükörképe volt a fogamzásgátló tabletta használata terjedésének. Amikor az 1970-es évek végén szélesebb körben ismertté váltak a tabletta káros hatásai (pl. rák, infarktus), akkor használata meredeken csökkent, a termékenység ugyanakkor emelkedett. (Egyébként a születéskorlátozó módszerek közül ismereteim szerint csak a természetes családtervezés különböző módszerei és a spermicid anyaggal nem kezelt óvszer nem járnak az egészségre veszélyes hatásokkal /ld. Tárkányi 2000/.)

Forrás: Murphy 1993.

IV. A teljes termékenységi arányszám alakulása és a fogamzásgátló tabletta vásárlása (millió eladott csomag) az Egyesült Királyságban 1948–1989-ig

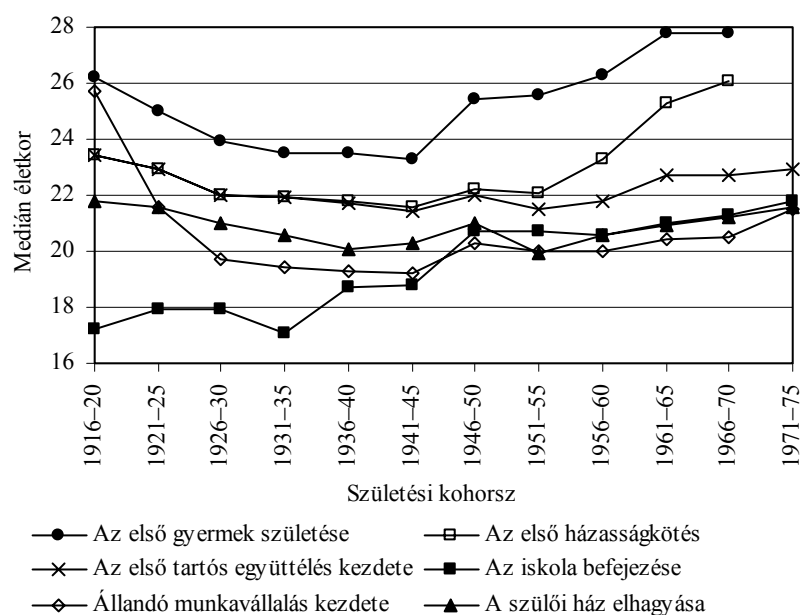
Changes in total fertility rate and the use of contraceptive pills (in millions of sold packets) in the United Kingdom, 1948–1989

Egy másik megfigyelés is rávilágít a tablettának a demográfiai változásokban játszott szerepére. Az 1960-as évek első felében több európai országban (pl. Belgium, Hollandia, Svájc, Dánia, Norvégia) nőni kezdett a házasságon kívül született gyermekek aránya, ami mutatja, hogy a házassággal kapcsolatos normák erodálódása már a tabletta előtti korszakban elkezdődött. Majd ez a növekedés leállt a termékenység nagyarányú csökkenésével egyidőben (Belgium, Svájc) vagy néhány évvel utána (Dánia, Norvégia). Nyilván a fogamzásgátló tabletta használatának terjedése hatására csökkent a házasságon kívüli születések aránya. Ugyanakkor a tabletta használatának terjedése elősegítette azt is, hogy a házasságot a párok elhalasszák, mivel a szexuális élet emellett már nem járt szükségszerűen gyermekek megfogásával. A házasságkötést pedig addig nem egyszer gyorsíthatta egy gyermek megfogása a házasság előtt a nemi életet élő párok körében, hiszen a házasság nyújtotta a nők és gyermekeik számára a biztonságot jelentő családi élet kereteit. Norvégiában is az 1965–70-es időszak a termékenység intenzív csökkenésének kezdete. Ugyanebben az időszakban történt az első szexuális kapcsolat medián életkorának gyors csökkenése is (Noack 1996), ami szintén mutatja a tabletta demográfiai hatását, egyben azt, hogy szétvált egymástól a szexuális élettel, illetve a gyermeknemzéssel járó párkapcsolat.

A házasodás későbbre tolódása, arányának csökkenése

A termékenység visszaesése általános volt az 1960–70-es években a fejlett világban. Észak-Amerikában is hasonló folyamatok zajlottak le, mint Európában. Nézzünk meg most egy kanadai példát! A bizonyos időszakokban született emberek csoportjait születési kohorszoknak nevezzük, és azt az életkort, amikor 50%-uk már átélte egy bizonyos életút-eseményt (például az iskolák befejezését), az adott esemény medián életkoraként jelöljük. A következő grafikon azt mutatja, hogy kanadai nők egymás után következő (1916 és 1975 között született) kohorszai milyen életkorokban élték át a különböző életút-eseményeket. Például az 1916–20-as időszakban született nők 50%-a 22 éves korára (vagyis 1938–42-re) elhagyta a szülői házat, 50%-uknak 26 éves korára megszületett az első gyermeke. Az 1926–30-ban születettek számára viszont 21 év és 24 év voltak ugyanezek az életkorok, amint a megfelelő görbéről leolvasható.

A kohorszok jelentős életút-eseményei életkor szerinti alakulását figyelve világosabb képünk lehet a demográfiai trendek alakulásáról. Az 1916–26-os születési kohorszban a gazdasági konjunktúra hatására korábban kezdték az önálló életüket a fiatalok az 1930–40-es években. Az első gyermek születése korábban történt, ez növelte a termékenységet. Az 1946–50-es kohorszban éles a törés a gyermekvállalás terén, gyorsan és jelentősen későbbre kerül az első gyermek születése. Ez a nemzedék nem vállalt, vagy csak később vállalt gyermeket az 1960-as évek második felében, a fogamzásgátló tablettá elterjedésének idején. Ekkor a házasodás időpontja még nem változott. A következő (1951–55-ös) kohorsz kicsit korábban hagyja el a szülői házat, és elkezdődik az együttélés és a házasságkötés időpontjának a szétválása. Ehhez nemcsak a tablettá terjedése adhatott alapot, hanem elősegíthette az individualizálódás új hulláma is (amelyet véleményem szerint valószínűleg a rock- illetve popzene terjedése váltott ki vagy erősített fel). A következő (1956–60-as születésű) kohorszban kezdődik meg igazán az élettársi kapcsolat elterjedése (nagyjából a '70-es évek végén, '80-as évek elején). Láthatjuk, hogy a gyermekvállalás és a házasságkötés életkora nagyjából párhuzamosan nőnek.

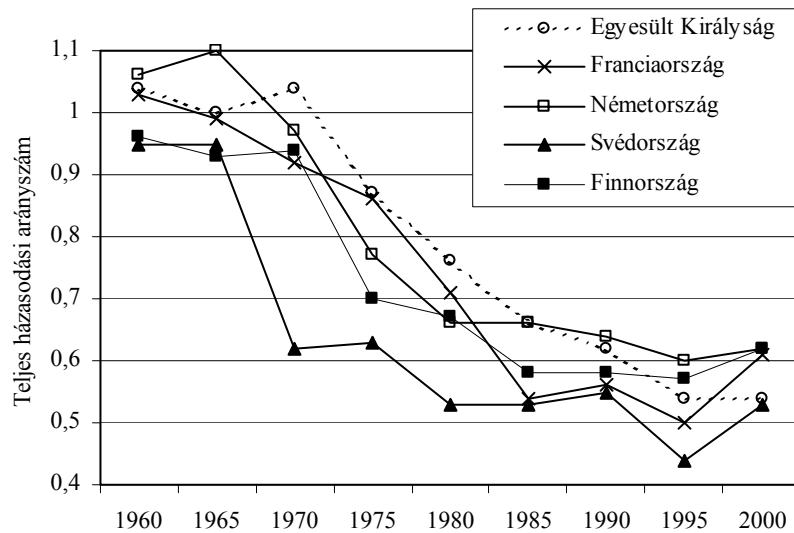

Forrás: Ravanera 1998.

V. A felnőtté válás főbb életút-eseményeinek medián életkora kanadai nők születési kohorszaiban

Median ages at the main life-course events during the transition into adulthood, birth cohorts of Canadian females

A kanadai nők kohorszai életútjainak elemzése megmutatta a fejlett országokban az első házasságkötés medián életkorának változása és az első gyermekszülés medián életkorának változása közötti kapcsolatot. E kapcsolat mélyebb ismerete révén világosabb képünk lehet a termékenység csökkenése és a házasodás visszaesése közötti kapcsolatot illetően. A fejlett európai országokban a házasodás visszaesése mintegy öt éves fáziskéséssel követte a termékenységet. Míg a termékenység zuhanása már a '70-es évek második felében megállt, a házasodásé csak a '80-as évek második felében lassult le, és csak a legutóbbi években látszik megállni. Egyelőre nem tudni, hogy a házasodás arányának visszaesése milyen szinten fog megállni, sem pedig azt, hogy ez a szint egységes lesz-e vagy országonként különböző. A változások terén vezető Svédországban és Dániában az 1980-as évek eleje óta stabilizálódott (sőt, Dániában nőtt) a teljes első házasságkötési arányszám.

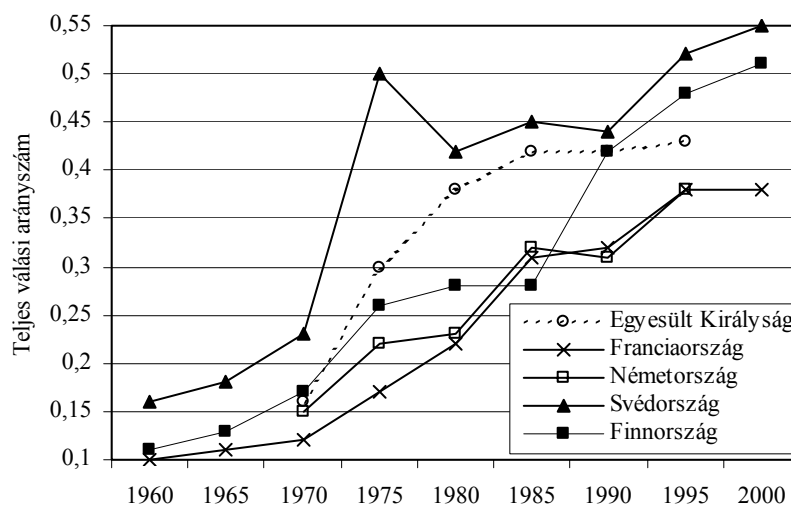

Forrás: Recent 2003.

VI. Az 50 évesnél fiatalabb nők teljes házassági arányának alakulása néhány európai országban 1960–2000-ig
Changes in the total marriage rate of females below the age of 50 in some European countries, 1960–2000

A válás és a házasságon kívüli szülés arányának növekedése

A teljes válási arány szám növekedésének üteme a házasság visszaeséséhez hasonlóan az időszak második felében általában már mérséklődött az észak- és nyugat-európai országokban. Ezt jól illusztrálják az Egyesült Királyság, Franciaország és Németország adatsorai. Finnország esete inkább kivételesnek tekinthető. Jelentősen megnövelte ott a válás arányát jogi szabályozásának liberalizálása, a közös megegyezéssel történő válás lehetőségének bevezetése 1988-ban. A válás arányának feltűnő megugrása Svédországban 1970 és 1975 között ugyancsak a válás jogi szabályozása liberalizálásának, a vétkeességi elv 1974-es megszüntetésének köszönhető (ld. Oláh 2001).

Forrás: Recent 2003.

*VII. A teljes válási arányszám alakulása Európa néhány országában
1960–2000-ig*

Changes in total divorce rate in some European countries, 1960–2000

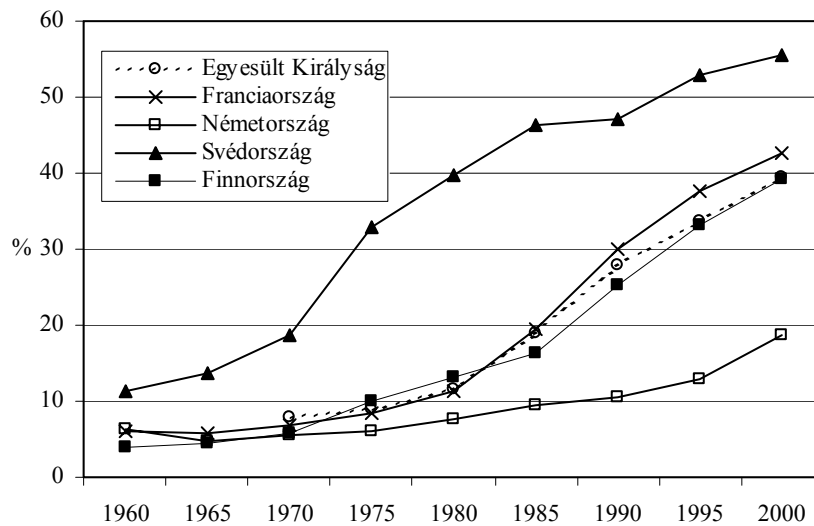
A házasság arányának visszaeséséhez és a házasságon kívül történő születek arányának növekedéséhez hasonlóan a válások arányának növekedésénél sem világos, hogy az európai országok többségében tetőzik és megállapodik-e a jövőben valamilyen szinten, és ha igen, akkor milyen magas lesz ez a szint (bár arányszámának a növekedése lassul, és Finnországban és Svédországban, ahol a legmagasabb volt, megállni látszott 2004-ben). Ezt a kérdést tovább bonyolítja, hogy a '80-as, '90-es évekre elterjedté váltak a házasság előtti élettársi kapcsolatok is az európai országokban, és ezek sokszorta bomlékonyabbak a házasságoknál. Viszont a hivatalos válásoktól eltérően, az élettársi kapcsolatok felbontása nem jelenik meg a statisztikákban, így igen hiányos a képünk a házasság jellegű tartós párkapcsolatok (tehát a házasságok és élettársi kapcsolatok összessége) felbomlásának alakulásáról. Norvégiában például 1977 óta minden évben több volt a különválás, mint a válás.⁶

A házasságon kívüli születések aránya először Svédországban nőtt meg, és míg az időszak második részében a többi országban a növekedés gyorsulását, Svédországban már inkább a lassulását lehetett tapasztalni. Egyelőre nem világos, hogy megáll-e majd a növekedés egy bizonyos szinten az európai országokban, illetve a világ más fejlett országaiban (ahogyan az utóbbi években a skandináv országokban), és ha igen, akkor ez Svédország szintje lesz-e (55% körüli házasságon kívül születési aránnyal), vagy az

⁶ (Population 2008, a forrást lásd a http://www.ssb.no/english/subjects/02/02/30/ekteskap_en/ linken).

egy-egy országban különböző, Svédországnál alacsonyabb szinten tetőzik és állapodik meg tartósan ez az arány.

Mindenesetre a fejlett országokban azok történelmében soha nem tapasztalt magasságba emelkedett a házasságon kívüli születések aránya. A házasságon kívüli születések egy részénél egyáltalán nem élt együtt a gyermek születésekor annak apja és anyja. Más esetekben élettársi kapcsolatban éltek együtt – de sokszoros kutatási eredmény, tapasztalat, hogy az élettársi kapcsolatok sokkal bomlékonyabbak a házasságoknál⁷, így az ilyen kapcsolatban születő gyermekek jelentős része is végül a csonka családban élő gyermekek arányát növeli.

Forrás: Recent 2003.

VIII. Házasságon kívüli születések aránya néhány európai országban
1960–2000-ig

The rate of births out of wedlock in some European countries, 1960–2000

A változások sorrendje, lépcsőzetessége

A következő táblázat Norvégia demográfiai változásait mutatja be: a termékenység és a házasság arányának csökkenését és a házasságon kívül szülés és a válás arányának a növekedését. A sötétítés intenzitása a változás mértékével arányos.

⁷ Lásd Leridon 1990a; Les femmes 1995; Wu 1995; Kamarás 1996; Lindgren 1997; Kiernan 1999b.

1. Norvégia demográfiai változásai 1960–2000-ig
The intensity of demographic changes in Norway, 1960–2000

	Termékenység	Házasodás	Házasságon kívül szülés	Válás
1960–65				
1966–70				
1971–75				
1976–80				
1981–85				
1986–90				
1991–95				
1996–2000				

*Jelmagyarázat:*⁸

Teljes termékenységi arányszám (TFR) változása:

0 ≤	0 – (-0,05)	(-0,05) – (-0,15)	(-0,15) – (-0,30)	(-0,30) ≥
-----	-------------	-------------------	-------------------	-----------

Teljes első házasságkötési arányszám (TFMR) változása:

0 ≤	0 – (-0,03)	(-0,03) – (-0,06)	(-0,06) – (-0,09)	(-0,09) ≥
-----	-------------	-------------------	-------------------	-----------

Házasságon kívül születek arányának növekedése (a 100%-hoz viszonyítva), %:

0 ≤	0 – 1	1 – 5	5 – 10	10 ≤
-----	-------	-------	--------	------

Teljes válási arányszám (TDR) változása:

0 ≤	0 – 0,02	0,02 – 0,04	0,04 – 0,08	0,08 ≤
-----	----------	-------------	-------------	--------

Megfigyelhető, hogy először a termékenység csökkent le jelentősen, az 1965–75-ös időszakban. A házasodás csökkenése ezt némi fáziseltolódással követte. Bár volt e téren egy intenzívebb szakasz már korábban is, a csökkenés főként az 1970-es évekre jellemző. A házasságon kívül születek aránya főként ezt követően, az 1980–1995-ös időszakban nőtt magasra, a válás arányának a növekedése pedig leginkább az 1980–90-es időszakban volt erőteljes. (Bár a 2000–2004-es időszakban a négy tényező közül a válások aránya újból intenzíven növekedett) Norvégiában láthatólag fokozatosan követték egymást ezek a változások. Kérdés, mi ennek a magyarázata. Feltehető, hogy valamilyen kapcsolatban állnak egymással ezek a trendek.

⁸ Megjegyzem, hogy a színezést nem feltétlenül azonos méretű intervallumok szerint alakítottam ki, mert ez néhány színnel csak így volt lehetséges, ha a csekély és a kifejezetten nagy változásokat is érzékeltetni akartam. Csak ötnél jóval több árnyalat esetén lett volna reális lehetőség azonos méretű intervallumokat választani, de sok árnyalat esetén az árnyalatok nem váltak volna el eléggé jól láthatóan egymástól.

Az egymást mintegy hullámokban követő nagy demográfiai változásokra és ezeknek egymást követő voltára megkísérelhetünk hipotetikus magyarázatokat adni. A kanadai nők példáján láthattuk, hogy először a gyermekvállalás életkora tolódott későbbre (véltetően legtöbbször a házasságon belül), majd ezt a trendet követte a házasságkötés. (A gyermekvállalás és házasság elhalasztása csökkenti a termékenységi és házassági arányszámokat.) Ez általában így történt a fejlett országokban az utóbbi évtizedekben. Az 1. táblázat szerint Norvégiában is előbb a termékenység csökkent, majd ezt követte a házasság arányának süllyedése⁹. A fiatal párok általában a gyermekvállaláshoz kötötték a házasságot: a házasságot a gyermekvállalás biztonságos keretének tekinthették, a gyermekvállalást pedig a házassághoz szükséges elkötelezettséggel köthették össze gondolatban. Ezért logikusnak tűnik, hogy a „ráérünk még gyermeket vállalni” gondolatának terjedése elősegíti a későbbi házasságkötés terjedését.

Talán egyre többen gondolhatták úgy, hogy „milyen házasság az, ahol még úgysem akarunk egy pár évig gyermeket – akkor minek a gyermekvállalásig egyáltalán megházasodni”. A fiatalok néhány évig még gyermektelen házasságait kezdte fölvaltani a fiatalok néhány évig még gyermektelen élettársi kapcsolata. Így a családalapítást, gyermekvállalást egyre többeknél megelőzte egy több éves bizonytalan átmeneti időszak, amit a gyermekvállalás elkerülése és az igen könnyen föl bomló élettársi kapcsolatok jellemeznek. A legtöbb európai országban ezek terjedése áll a házasság elhalasztása mögött (bizonyos fokig a dél-európaiakat kivéve, ahol jellemzően inkább gyermek és párkapcsolat nélkül még néhány évig a szülői házban élnek a fiatalok).

Az élettársi kapcsolat terjedésének hatására halványulhatott a házasság intézményének a határa („mikortól házasság”) és a házasság megbecsülése, ezzel együtt pedig a gyermekvállalást a házassággal összekötő felfogás – amint a házasságon kívül születéseknek a következő fázisban jellemző terjedése mutatja. Az élettársi kapcsolat terjedése nemcsak terméke lehet az individualizálódásnak, hanem visszahatva erősítheti is azt. Ha fiatalok élettársi kapcsolatban, „kvázi-házasságban” élnek, és abban is vállalnak gyermeket, akkor úgy gondolhatják, hogy „ez már lényegében házasság – legfeljebb kicsit lazább...” Ehhez képest a házasság legfeljebb egy plusz papírnak tűnhet, és magára a házasságra is kezdhetnek úgy tekinteni, hogy „ez lényegében élettársi kapcsolat, csak egy plusz papírral”. Ennek hatására pedig elkezdhetik azt is éppolyan lazán kezelni – így növekedhet emiatt a válások aránya. Ily módon a házasság mint hűséges, életre szóló kapcsolat fokozatosan megszűnik norma és minta lenni. Úgy tűnik, hogy nem egyszerűen egyre később kötöttek házasságot a fiatalok, hanem valószínűleg egyre kevésbé vették komolyan azt, sőt, ezzel együtt már általában a párkapcsolatot is, és ez juthat kifejeződésre mind az élettársi kapcsolatban élésben, mind a házasságon kívül születésben, mind a válásban. Meggyengült a gyakorlatban magának a házasságnak a megbecsülése, habár a család a vallott értékek szempontjából fontos maradt. A házasságra mindenesetre gyakran csak az első gyermek megszületése után kerül sor (néha csak a második vagy harmadik megszületése után), és a fiatalok egy jelentős kisebbsége egyáltalán nem tartja ezt szükségesnek (legalábbis ez a tendencia).

A Norvégiában tapasztalt jelenség – a termékenységet a házassági kedv visszaesése, ezeket a házasságon kívül születő gyermekek és a válások arányának emelkedése követi – a többi európai ország elmúlt évtizedeinek demográfiai történetében is megfi-

⁹ Bár már volt egy korábbi csökkenési szakasz is a házasság terén, a házasság csökkenésének zöme kevéssel a termékenység legintenzívebb csökkenésének a szakaszát követte.

gyelhető. A teljes termékenységi arányszám jellemzően az 1965 és 1975 közötti időszakban csökkent le erősen, a teljes első házasságkötési arányszám pedig 1970 és 1980 (esetleg 1970 és 1985) között. Vannak eltérések is Norvégia esetéhez képest, főként abban, hogy a válás aránya egyes országokban már a házasság visszaesésével egy időben vagy kevéssel azt követően megnőtt, a házasságon kívül születéseké viszont csak később. Utóbbi vélhetően különösképpen szemben áll néhány ország normáival, még erősebben, mint a válás. Néhány országban nem mutatható ki az az időbeli szakaszosság, mint Norvégia esetében, hanem a különböző mutatók intenzív változása többé-kevésbé párhuzamos volt. Egy további különbség, hogy ilyen – a mutatók lépcsőzetesen egymásra következő nagyobb változását jelentő – hullám kettő is volt néhány országban (Svédország, Németország, Svájc). De e különbségekkel együtt jellemző a norvég modell – ahol első a termékenység visszaesése, ezt szorosan követi a házasság arányának csökkenése, majd kevéssel utóbb jön a házasságon kívül születések és a válások arányának meredek növekedése.

Ez a hipotetikus, igazolásra váró magyarázat-kísérlet további kutatások tárgya lehet. Ezzel az imént vázolt feltevessel szemben – mely szerint egy-egy nagy demográfiai változás logikusan kiváltotta a következőt – alkotható egy alternatív hipotézis is. Elképzelhető, hogy azért követte a házasság csökkenése a termékenységet, mert a társadalom individualizálódása folyamatában és ennek demográfiai következményei során valamilyen kulturális, értékrendi okból a társadalomban a termékenység változása után éppen ezzel szemben volt viszonylag a legkisebb az ellenállás. Majd azért következett a sorban a házasságon kívüli szülés, mert ezzel kapcsolatban valamivel nagyobb volt a kulturális elutasítás. Végül az értékrendi, erkölcsi, kulturális ellenállás a válással szemben volt a legnagyobb, azért nőtt meg ennek a szintje utolsóként. Egy ilyen interpretációnak szintén lehet némi magyarázó ereje. Emellett kiváltképpen a válással és a házasságon kívül születéssel kapcsolatban érdemes további magyarázó változókat keresnünk, mert néhány országban – a norvég esettől eltérően – a válás szintje a házasságon kívül születésnél előbb nőtt meg erősen (amit az ezekkel kapcsolatban eltérő értékrend magyarázhat). Az is figyelemre méltó, hogy több esetben tapasztalható a válás szintjének növekedésében egy-egy gyorsulási periódus éppen egy időben a termékenység csökkenésének egy-egy gyorsulási szakaszával (pl. Norvégiában is 1971–75-ben). Itt is segíthet az összefüggés magyarázatában különböző kulturális tényezők feltételezése.

Csehország és Hollandia példája

Sobotka és társai (2003) Csehország és Hollandia esetében hasonlították össze a második demográfiai átmenet tényezőit. Hollandia esetében bizonyos fokozatosságot figyeltek meg, sőt, általánosítva kijelentették, hogy „úgy tűnik, a változás minden országban egymást követő fázisokból áll, és az egyes konkrét fázisok hozzájárulnak a soron következő változás lehetőségéhez”.

Hollandia esetében is megfigyelhető (ahogyan Norvégiánál), hogy a termékenység csökkenésének fázisa az első, amit néhány évvel követ a házassodás, majd a házasságon kívül születések arányának növekedése következik. Csehországban viszont nincs igazán különbség, sorrend lényegében nem állapítható meg, a változások „egy kötegben” összehasonlítva, gyorsan, intenzíven történtek a '90-es évek folyamán. Hollandia azon európai országok közé tartozik, amelyekben a házasságon kívül születések aránya később

nőtt meg igazán, mint a válásoké. Csehországban viszont már korán megemelkedett a válások aránya a kommunista rendszernek mindjárt a második világháború után bevezetett liberális válási szabályozása miatt.

Csehország esetében olyan gyors és intenzív változások voltak tapasztalhatóak a '90-es években, hogy úgy tűnik, a fázisok, ha voltak, mintegy egymásba csúszhattak, a kutatók számára nem vagy alig elkülöníthetővé váltak. Hátterükben a gazdasági válság hatását és jelentős kulturális változásokat egyaránt feltételeztek. Ezek közül említésre méltó, hogy Csehországban közvélemény-kutatási eredmények szerint jóval elfogadottabbá vált az élettársi kapcsolatban élés és az akaratlagos gyermektelenség is a '90-es években, mint korábban. Ennek a hátterében állhat a média sokszínűbbé válása, a nyugati hatások intenzívebb közvetítése. Ezt mutathatja például, hogy Csehországban az újságok, folyóiratok száma 1989–92-re 772-ről 2983-ra nőtt. Fontos háttértényező lehetett, Nagy-Britanniához és más fejlett európai országokhoz hasonlóan, a fogamzásgátló tabletta használatának terjedése is. 1990-ben a 15–49 éves nők 4%-ának írt fel nőgyógyász fogamzásgátló tablettát, 2000-ben az ugyanilyen korú nők 32%-ának (Sobotka – Zeman – Kantorova 2003).

Új társadalom, új problémák?

A válás és a házasságon kívüli szülés aránya is sokszorosára nőtt az utóbbi évtizedekben. A skandináv országokban, ahol ezek Európában a legmagasabb szintet érték el, stabilizálódni látszik a helyzet, úgy tűnik, mindkét jelenség terjedése magas szinten ugyan, de megáll. A változások eredményeként – amennyiben a fejlett országok teljes mértékben követik a változásokban élen járó skandináv országokat – olyan helyzet alakulhatna ki Európában, ahol a legtöbb országban a házasságok 40–50%-a válással végződik, és a gyermekek mintegy fele házasságon kívül születik. Figyelembe véve, hogy az élettársi kapcsolatok sokkal bomlékonyabbak a házasságoknál, becslésem szerint a skandináv házassági és válási arányok általánossá válásával csak az emberek 30–40%-a élne élete folyamán olyan tartós párkapcsolatban, ami nem bomlik fel.

Egy francia társadalomtudós, Roussel elméletében (1980) – melyekkel a tapasztalt társadalmi, demográfiai trendeket próbálja leírni – négyféle házasságmodell szerepel, melyek egymás után válnak jellemzővé. Eleinte a hagyományos házasság a legelterjedtebb, amelyet leginkább a parasztcsalád gazdasági érdekei tartanak össze és óvnak meg a válástól. A második típus a szövetség jellegű, a harmadik típus az „összeolvadás” jellegű házasság. Ezekben egyre erősödő szerepet játszanak az egyéni érzelmek, de a szövetség jellegűnél még, a hagyományoshoz hasonlóan, hangsúlyos az életre szóló jelleg. Az „összeolvadás” típusú házasságnál viszont már nem beszélhetünk erről (ez tehát jellemzően csak addig tart, ameddig a szerelem). Végül a negyedik típus a társulásházasság. A hagyományos típustól a társulásházasság felé haladva az állam egyre több funkciót (szociális biztonság, oktatás, idősek gondozása) átvesz a családtól. A társulásházasságnál az együttélés kizárólagos célja már csak a felek pillanatnyi érzelmi és szórakozási igényeinek kielégítése. Mivel a rövid távú igények gyorsan változnak, e kapcsolatok igen bomlékonyak. Ezért praktikusabb jogilag nem kötni házasságot, hiszen így a nagy valószínűséggel előre látható válás is könnyebb. A gyermek is, amennyiben van, kizárólag a szülők örömgigényének kielégítésére szolgál, léte természetesen nem akadályozza a válásnak.

Kérdés, hogy az ilyen csonka és instabil családokban a gyermekek szocializációja megfelelően mehet-e végbe, és hogy az ilyen párkapcsolatokból születik-e annyi gyermek, amennyi a népesség egyszerű reprodukciójához szükséges (Roussel 1980; Andorka 1987). Az is kérdés, hogy ahol az egymás iránti komolyabb elkötelezettség ennyire visszaszorul és az emberi kapcsolatok instabilitása ennyire általánossá válik, ott nem csökken-e a társadalmi szolidaritás és nem nő-e a pszichés sérülések száma (utóbbiak nemcsak a gyermekek, hanem a felnőttek esetében is).

Ami a párkapcsolatok labilisabbá válását illeti, megvannak ennek is az okai és a negatív következményei, akárcsak az alacsony termékenységnek. A szegénység növekedése és a társadalom individualizálódása (utóbbival kapcsolatban emlékezzünk a „normvég modellre”) egyaránt hozzájárulhatnak a párkapcsolatok labilisabbá válásához, ez utóbbi pedig negatív pszichés hatásokkal jár, és elősegítheti mind a kapcsolatok labilitásának, mind a szegénységnek a generációs továbbörökítését. Egy amerikai szociológiai vizsgálat (Cherlin 1998) kimutatta, hogy a válás (vagy valamilyen közvetlenül hozzá kapcsolódó tényező) olyan maradandó pszichés károsodást okoz a gyermekeknek, amelynek a negatív hatása még felnőttkorban is kimutatható. Természetesen nemcsak a válás ténye, hanem a szülők ezt megelőző rossz kapcsolata is negatív hatással lehet a gyermekekre, amint Ranschburg Jenő megjegyzi (1994). Hozzáteszi, hogy a csonka családban felnövő gyermekek az egyik szülőjük hiánya miatt nem tapasztalhatják meg a megfelelő nemi szerepeket, és hogy a válás után a gyermekeit egyedül nevelő szülő a válás és az ezt megelőző párkapcsolati konfliktusok következtében fellépő lelki sérülései, torzulásai miatt esetleg nem tudja megfelelően nevelni gyermekeit.

Egy vizsgálat kimutatta, hogy a két szülő által, ép családban nevelt tizenévesek között jóval ritkább az alkohol és drogfogyasztás, valamint a dohányzás (az iskolai végzettség hatását kiszűrve is), mint az egy szülő által, csonka családban neveltek között (Johnson 1996). Az egy szülő által, csonka családban nevelt fiúk esélye jóval nagyobbak bizonyult arra, hogy valami olyan törvénybe ütköző dolgot követnek el, amiért szabadságvesztésre ítélik őket, mint a két szülő által, ép családban neveltek között (több tényezőt kiszűrve is) (Harper 1998). A csonka családok jelensége a gyermekek szegénységét növelő egyik fő tényező (Blank 1997). A házasodás arányának csökkenése, az élettársi kapcsolatok terjedése valószínűleg tovább növeli a csonka családban élő gyermekek arányát. Ha a szülők élettársi kapcsolatban élnek, akkor Norvégiában 2,5-szer, az USA-ban, Franciaországban és az Egyesült Királyságban ötször akkora a valószínűsége annak, hogy a gyermekeik kénytelenek megtapasztalni a szétválásukat, mint hogyha házasságban élnek (Jensen 2003; Les femmes 1995; Osborne 2007; State 2006).

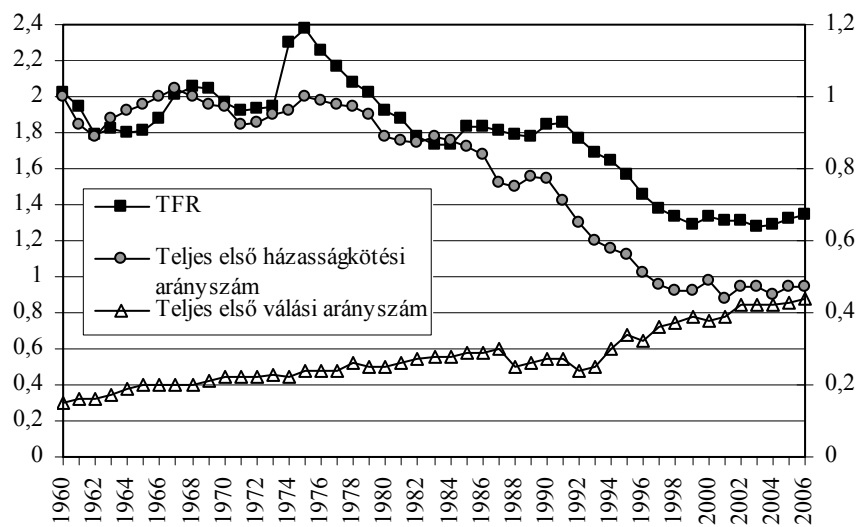
Második demográfiai átmenet Magyarországon is?

A következő grafikon Magyarország hasonló trendjeit – a termékenységet, házasodást és válást – mutatja az elmúlt évtizedekben.

Látható, hogy főként a '90-es évek tekinthető fontos időszaknak, amikor a termékenység és a házasodás aránya egyaránt nagyon lecsökkent, míg a válási arányszám folyamatos növekedése átmenetileg megtorpant (utóbbi legalábbis a '90-es évek első felében). Mindazonáltal nemcsak a termékenység és a házasodás arányának csökkenése, hanem a válás arányának a növekedése is jellemezte a '90-es éveket. A válások abszolút száma csökkent ugyan, de csak azért, mert a házasságok számának csökkenése ezt hozta

magával. (1990 és 2000 között Magyarországon a 15 éves és idősebb népességben a házások aránya 65%-ról 56%-ra csökkent.)

Az ezer fennálló házasságra jutó válások aránya 1990 és 2005 között 9,9-ről 11,8-ra nőtt (19%-kal), míg – összehasonlításképpen – a megelőző 15 éves időszakban, 1975 és 1990 között csak 9,3-ról 9,9-re (6%-kal). A teljes válási arányszám – mely azt mutatja, hogy az adott év válási viszonyainak tartós fennmaradása esetén a házasságok mekkora része végződne válással – az 1990-es 0,27-ről 0,38-ra nőtt 2000-re, majd 2004-re 0,42-re (ami a házasságok 42%-ának válással való végződését jelzi előre).

Megjegyzés: a grafikon bal oldalán a termékenység, a jobb oldalán a házasodás és a válás mérőszámainak skálája látható.

*IX. A termékenység (TFR), házasodás és válás alakulása Magyarországon 1960–2006-ig
Changes in total fertility rate (TFR), total first marriage rate and total first divorce rate
in Hungary, 1960–2006*

A teljes első (női) házasságkötési arányszám 0,77-ről 0,49-re csökkent a '90-es években. A csökkenés itt sem állt meg, 2004-ben 0,45 volt. Ez azt mutatja, hogy a 2000. év, illetve azt követő évek házasodási viszonyainak fennmaradása esetén az emberek fele sem kötne házasságot élete folyamán.

A teljes termékenységi arányszám 1,87-ről 1,32-re csökkent a '90-es években. Ez 29%-os csökkenést jelent, ha az 1990-es értéket 100-nak tekintjük. Ha a reprodukcióhoz szükséges 2,1-es szinthez viszonyítunk, akkor annak 89%-áról a 62%-ára süllyedt az arányszám. A termékenységi arányszám a továbbiakban e szint körül ingadozott, illetve lényegében stagnált.

Ha a főbb változásokat oly módon akarjuk együtt látni, ahogyan korábban Norvégia esetében, akkor ebben egy hasonló táblázat segíthet. Úgy tűnik, hogy a termékenység változásai talán nálunk is hathattak a másik három demográfiai mutató változásaira, de

Norvégiától (és a norvég modelltől) eltérően inkább az egyidejű változások tűnnek jellemzőnek, semmint az egymást követő fázisok. Így például egy periódusban történt a termékenység jelentős csökkenése és a válás arányának éles növekedése az 1960–65-ös időszakban, a termékenység és a nupcialitás pedig párhuzamosan csökkent az 1976–80-as periódusban. Végül az 1990-es évek minden téren erőteljes negatív változásokat hoztak, amelyek közül a házasságkötések arányának a visszaesése volt a legintenzívebb. 2000-től a termékenység csökkenése megállt, de a másik három mutató változása nem.

Amint Norvégiában is sejthetőek közös okok az egy időben történő változások mögött, úgy Magyarországon is. Az 1975-től kezdődő időszakban úgy tűnik, talán bizonyos fokig a norvég modelléhez hasonló tendenciák is érvényesülhettek. A termékenység erőteljes, az 1975–85 közötti időszakban bekövetkezett csökkenését a házasodás nagyfokú visszaesése követte az 1985–2000-es periódusban. Mivel Magyarországon az első szexuális kapcsolat medián életkorának a csökkenése az 1981–85 közötti időszakban volt a leggyorsabb (Kamarás 1996), ez közvetítő tényezőnek tűnik a termékenység csökkenése és a házasodás visszaesése között. A fogamzásgátló ismeretek terjedését tételezhetjük fel a háttérben, mely tervezhetőbbé tette a házasságkötés időpontját. A házasodás arányának az intenzív csökkenése előbb kezdődött (már a '80-as évek második felében), mint a házasságon kívül szülések arányának a gyors növekedési szakasza, mely a '90-es évekre volt jellemző. Végül a válás arányának is új növekedési szakaszát tapasztalhattuk a '90-es évek első felétől a 2000 utáni évtized elejéig.

Úgy tűnik, mintha Magyarországon is érvényesült volna egy olyan sorrend, miszerint a termékenység csökkenésének legintenzívebb szakaszát a házasodás visszaeséséé követi, majd a házasságon kívül szülések, kevéssel utána a válások aránya nő meg igen jelentős mértékben. Ugyanakkor itt a szakaszok nem válnak el egymástól olyan világosan – főként a '90-es évek nagy változásait tekintve –, mint Norvégiában, és úgy is lehet érvelni, hogy a '90-es évek sajátos kulturális és igen kedvezőtlen gazdasági hatásai együttesen fejtették ki hatásukat a megfigyelt jelenségekre. A fogamzásgátló tabletták szerepe sem világos (szemben Norvégiával, ahol más fejlett országokhoz hasonlóan valószínűnek tűnik e tényező erőteljes katalizátorhatása).

2. Magyarország demográfiai változásai 1960–2004-ig
The intensity of demographic changes in Hungary, 1960–2004

	Termékenység	Házasodás	Házasságon kívül szülés	Válás
1960–65				
1966–70				
1971–75				
1976–80				
1981–85				
1986–90				
1991–95				
1996–2000				
2001–2004				

Jelmagyarázat:

Teljes termékenységi arányszám (TFR) változása:

0 ≤	0 – (-0,05)	(-0,05) – (-0,15)	(-0,15) – (-0,30)	(-0,30) ≥
-----	-------------	-------------------	-------------------	-----------

Teljes első házasságkötési arányszám (TFMR) változása:

0 ≤	0 – (-0,03)	(-0,03) – (-0,06)	(-0,06) – (-0,09)	(-0,09) ≥
-----	-------------	-------------------	-------------------	-----------

Házasságon kívül szülések arányának növekedése (a 100%-hoz viszonyítva), %:

0 ≤	0 – 1	1 – 5	5 – 10	10 ≤
-----	-------	-------	--------	------

Teljes válási arányszám (TDR) változása:

0 ≤	0 – 0,02	0,02 – 0,04	0,04 – 0,08	0,08 ≤
-----	----------	-------------	-------------	--------

A gazdasági válság hatása Magyarországon is jelentős lehetett. Kérdés, mennyire különíthető el ez a valószínűsíthető hatás a kulturális változások hatásától. A gazdasági változások hatását érdemesnek látszik közelebbről is megvizsgálni.

A gazdasági válság hatása Magyarországon

Sajnos a rendszerváltozás óta a többi volt szocialista országhoz hasonlóan Magyarországon is igen nagy mértékben visszaesett a gyermekvállalás. Magyarországon most a termékenység a reprodukcióhoz szükséges szint kétharmadát sem éri el, és európai összehasonlításban is alacsony, annak ellenére, hogy ugyancsak európai összehasonlításban a magyar családpolitikai rendszer jónak mondható. A házasságkötés arányának csökkenése pedig még a termékenységénél is nagyobb volt – mintegy felére esett vissza. Mi lehet mindennek az oka? Mi az alapvető különbség az 1980-as évek végéhez

képest? Tekintsük át azokat a fontosabb változásokat, amelyek az elmúlt két évtizedben jellemezték Magyarországot!

Kezdjük az általunk pozitívnak minősített jelenségekkel! Megállapíthatjuk, hogy a '80-as évek végétől a '90-es évek végéig jelentősen javult a háztartások technikai, tömegkommunikációs eszközökkel való ellátottsága. A kényelmet fokozta a vezetékes gáz használata lehetőségének terjedése, és egészségesebbé vált az étkezés a zöldség és gyümölcs fogyasztásának növekedése miatt. A halandóság csökkent. A vezetékes gáz hálózatának javulásához hasonlóan jelentősen bővült a vezetékes vízzel való ellátottság, a csatornahálózat, nőtt az aszfaltozott utak aránya és a személyautók száma, valamint a lakások átlagos szobaszáma.

3. *Az életkörülmények változásai Magyarországon 1987–2000-ig*
Changes in life conditions in Hungary, 1987–2000

	1987	2000
Automata mosógép, db/100 háztartás	28	59
Színes televízió, db/100 háztartás	35	110
Személyi számítógép, db/100 háztartás	2	14
Mobil telefon, db/100 háztartás	0	27
Mobil telefon, millió db	0	3,0
Vezetékes telefon, millió db	1*	3,5
Zöldség, gyümölcs fogyasztása, kg/fő/év	154	164**
Vezetékes gázt használó háztartások száma, 1000 db	1630*	2823

*1990 **1999.

Forrás: Deményné 2001.

Nőtt a jólét? Tekintsük át most az életkörülmények negatív változásait! A reálbér átmeneti jelentős visszaesés után 2000-re nagyjából elérte ugyan 1990-es átlagos szintjét, de megoszlása jóval egyenlőtlenebb. 1987 és 1997 között a legfelső és legalsó jövedelmi tized egymáshoz viszonyított aránya 4,6-ról 9,2-re nőtt, vagyis kétszeresére nőtt a jövedelmi egyenlőtlenség. 2000-re az átlagnyugdíj reálértéke 4/5-ére, a családi pótléké az 1990-es érték 38%-ára csökkent (Kovácsné 2002). Ugyanakkor új juttatásként megjelent a családi adókedvezmény (1988 és 1994 között, majd 1999-től újra), amit viszont egyesek nem, mások nem teljes mértékben tudnak igénybe venni.

A foglalkoztatottság csökkenése, a nyugdíj, családi pótlék és más szociális juttatások reálértékének csökkenése miatt 1989 és 2000 között a 69%-ára csökkent a lakosság egy főre jutó személyes nettó jövedelme (Havasi 2002).

A foglalkoztatottak (akiknek van legális munkájuk) aránya 1990 és 2001 között a férfiaknál 80-ról 63%-ra, a nőknél 60-ról 51%-ra csökkent Magyarországon.

4. A lakosság egy főre jutó személyes nettó jövedelme nominál- és reálértékben,
1989–2000, Ft/fő/hó

Net nominal and real income in Hungary, 1989–2000, HUF/capita/month

Év	Nominál- értékben	Változatlan (2000. évi) értéken	Dinamika 1989=100%
1989	6 365	51 307	100,0
1991	9 165	42 455	82,7
1993	11 997	36 884	71,9
1994	14 126	36 556	71,2
1995	16 329	32 961	64,2
1996	18 391	30 036	58,5
1997	21 221	29 295	57,1
1998	25 547	30 856	60,1
1999	30 126	33 078	64,5
2000	35 383	35 383	69,0

Forrás: Havasi 2002.

5. Aktivitási arányok Magyarországon 1990–2001

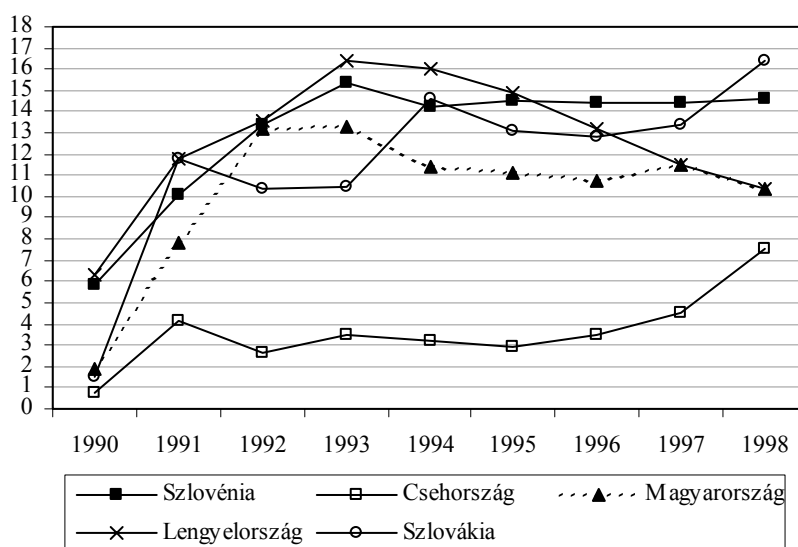
Activity rates in Hungary, 1990–2001

	Élet- kor, év	Évek					
		1990		1996		2001	
		Férfiak	Nők	Férfiak	Nők	Férfiak	Nők
E1 Aktivitási arány nem és korcsoport	20–29	92,5	62,9	83,6	55,5	77,2	56,9
Aktivitási arány = munkapiacra levő személyek = foglalkoztatottak és munkanélküliek együtt a megfelelő korú népesség százalékában	30–39	96,7	82,8	89,5	70,5	88,5	69,6
	40–49	92,7	85,5	82,6	76,9	79,8	76,3
	50–59	71,3	36,7	54,7	29,3	60,3	44,0
	60–64	4,0	1,7	7,4	3,5	14,2	6,6
	20–64	84,3	61,3	73,0	53,8	70,9	56,1
E2 (%) Foglalkoztatottak aránya nem és korcsoport szerint	20–29	88,7	61,0	68,6	48,4	66,1	50,5
	30–39	93,8	81,5	77,9	63,1	79,4	63,3
Foglalkoztatottak a megfelelő korú népesség százalékában	40–49	90,6	84,6	73,5	71,0	71,9	70,9
	50–59	70,3	36,5	50,5	28,0	55,6	40,0
	60–64	4,0	1,7	7,4	3,5	9,7	4,2
	20–64	79,7	60,4	63,8	48,8	63,1	51,4
E3 Munkanélküliségi arány nem és korcsoport szerint (%)	20–29	3,8	1,9	15,0	7,1	11,1	6,4
	30–39	2,9	1,3	11,6	7,4	9,1	6,3
Munkanélküliek a megfelelő korú népesség százalékában	40–49	2,1	0,9	9,1	5,9	7,9	5,4
	50–59	1,0	0,2	4,2	1,3	4,7	4,0
	60–64	0,0	0,0	0,0	0,0	4,5	2,4
	20–64	4,6	0,9	9,2	5,0	7,8	4,7
E4 Hosszú távú munkanélküliség aránya (hosszú távon munkanélküliek a teljes munkaerő arányában)				5,8 (1996)	4,5 (1996)	3,4	2,5

Forrás: KSH; saját számítások.

A gazdasági válság hatásának magyarázó ereje a volt szocialista országokban

Vajon a foglalkoztatás visszaesése mennyire magyarázza a termékenység és a házasodás ilyen mértékű visszaesését? Valószínűleg negatív hatása volt e téren, de bizonytalan, hogy milyen mértékben tekinthető magyarázó tényezőnek. Ugyanis ha más hasonló helyzetű közép-európai országok példáira figyelünk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a termékenység alakulása nem igazán volt összefüggésben a munkanélküliség alakulásával. Csehországban például a munkanélküliség csak a '90-es évek második felében nőtt meg igazán, a termékenység mégis meredeken zuhant már a '90-es évek első felében is. Lengyelországban pedig a munkanélküliség aránya jelentősen csökkent ugyancsak a '90-es évek második felében, de ennek a tendenciának láthatólag nem volt semmilyen kedvező hatása a termékenység alakulására (Tárkányi 2002).

Forrás: Filipic 1999; Tárkányi 2002.

*X. A munkanélküliség alakulása néhány közép-európai országban
1990–1998 (%)*

Changes in the rate of unemployment in some Central European countries, 1990–1998 (%)

A reálbér a '90-es évek elején meredeken esett Csehországban és Lengyelországban, de az ezután következő években megint jelentősen nőtt. E növekedést sem követte pozitív változás a gyermekvállalás területén. Csehországban a reálbér 1989 és 1997 között 4%-kal nőtt – tehát '97-re meghaladta a zuhanás előtti szintjét –, miközben 1998-

ban a cseh termékenység 39%-kal volt alacsonyabb, mint 1990-ben. (Az adatok kiválasztásánál feltételeztem, hogy a reálbér alakulása egy éves késleltetéssel hathat a termékenység alakulására.) Figyelembe véve a tapasztalt trendeket, nem tűnik megalapozottnak az a feltételezés, hogy a reálbér alakulása egyszerűen és közvetlenül hatna a termékenységre vagy a házasodásra. Ha esetleg van is kapcsolat, akkor az csak bonyolult és közvetett módon érvényesülhet.

Elképzelhető, hogy a magas szintű munkanélküliség és a nagyarányú reálbércsökkenés külön-külön is erős negatív hatást gyakorol az emberek biztonságérzetére és ezen keresztül a termékenységre. Együttes hatásuk pedig olyan súlyos, hogy jelentős javulásnak kell bekövetkeznie mindkét jelenség vonatkozásában, mire az emberek zöme vissza mer térni a korábban jellemző demográfiai magatartáshoz (Tárkányi 2002).

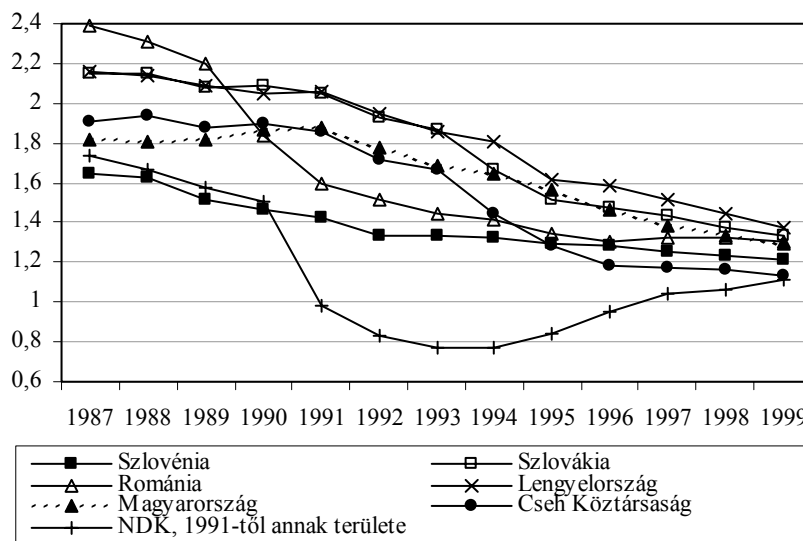
*6. A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Csehországban
Changes in real income, fertility and nuptiality in the Czech Republic*

Reálbér változása	Házasodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–91: -30%	1989–91: -17%	1990–92: -9%
1991–97: +49%	1991–97: -33%	1992–98: -33%
1989–97: +4%	1989–97: -44%	1990–98: -39%

*7. A reálbér, a termékenység és a házasodás változásai Lengyelországban
Changes in real income, fertility and nuptiality in Poland*

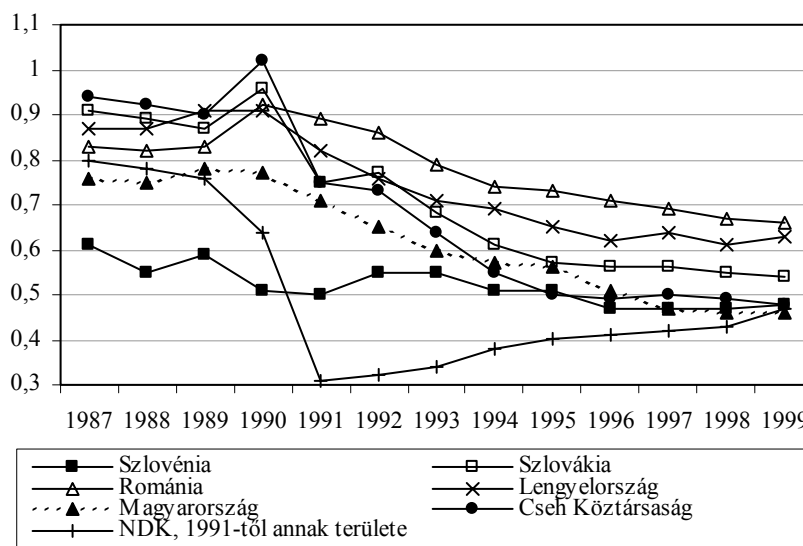
Reálbér változása	Házasodási arányszám változása	Termékenység változása
1989–93: -29%	1989–93: -22%	1990–94: -12%
1993–98: +23%	1993–98: -14%	1994–99: -24%
1989–98: -13%	1989–98: -33%	1990–99: -33%

Forrás: Filipic 1999; Tárkányi 2002.

Forrás: Tárkányi 2002.

XI. A teljes termékenységi arányszám alakulása Közép-Európában, 1987–1999
Changes in total fertility rate in Central Europe, 1987–1999

Forrás: Tárkányi 2002.

XII. A teljes első házasságkötési arányszám alakulása Közép-Európában, 1987–1999
Changes in total first marriage rate in Central Europe, 1987–1999

Lehet, hogy a reálbér újbóli növekedésének azért nem volt kimutatható pozitív hatása, mert a foglalkoztatás és a szociális juttatások csökkenése miatt a lakosság egy főre jutó reáljövödelme nemcsak Magyarországon, hanem a többi közép-európai országban is jelentősen csökkenhetett 1990 és 2000 között (még a reálbér újbóli növekedését számításba véve is), és vele a házasságkötéshez és gyermekvállaláshoz szükséges biztonságérzet is.

Magyarországon a terhességi-gyermekágyi segély megkurtítása, a bölcsődei férőhelyek arányának csökkenése, a GYED ideiglenes megszűnése is hozzájárulhattak a '90-es évek negatív demográfiai változásaihoz. Ugyanakkor kérdéses, hogy a 2000 körüli, illetve utáni időszakban, az utóbbi években miért maradt európai összehasonlításban alacsony szinten a termékenység, miközben családpolitikai rendszerünk európai viszonylatban még a negatív változások ellenére is jónak mondható. A gazdasági, jövedelmi viszonyok hatásainak számba vétele mellett megpróbálkozhatunk alternatív magyarázat keresésével is.

Társadalmi és kulturális tényezők a demográfiai változások hátterében Magyarországon

Egyesek az elmúlt évtizedekben az alacsony gyermekszámért az abortusznak a termékenységre gyakorolt negatív hatását okolták. Ez azonban nem tűnik jó magyarázatnak, mivel a '90-es években nemcsak a termékenység, hanem az abortuszok aránya is jelentősen csökkent¹⁰. Elképzelhető, hogy a fogamzásgátló tabletták használatának a (valószínű) terjedése a '90-es években önmagában termékenységsökkentő tényező volt (ahogyan korábban fejlettebb európai országokban) – erről azonban nincsenek kutatási eredmények.

Jelentősen megnőtt a '90-es években a felsőoktatásban tanulók aránya¹¹, a felsőfokú tanulmányok pedig akadályozhatják a gyermekvállalást. A frissen diplomát szerzett nők esetében elképzelhető, hogy egy részük halogatja a gyermekvállalást, mert előbb hasznosítani akarja a megszerzett tudást a munkapiacra. Vajon mennyire magyarázhatja a felsőoktatás kiterjedése és a népesség iskolai végzettség szerinti összetételének változása a termékenység csökkenését? Idézek néhány adatot egy számításból (Spéder 2003) a különböző iskolai végzettségű nők termékenységének alakulását illetően a '90-es évekből. A főbb tények úgy foglalhatók össze, hogy – a 8 osztályt sem végzettek csoportjától eltekintve – 1990-ben is és 2000-ben is viszonylag kicsi volt a különbség a különböző iskolai végzettségűek termékenysége között. A helyzet e téren lényegében nem változott, miközben a termékenység minden kategóriában nagyot csökkent. Tény, hogy a legnagyobb csökkenés a középiskolát végzettek esetében tapasztalható. Ez arra utalhat, hogy a termékenység csökkenésének talán valóban egyik háttértényezője lehet a felsőoktatásban tanulók létszámának növekedése.

Ugyanakkor az összbenyomás az, hogy a gyermekvállalási magatartás a társadalom jelentős részében viszonylag egységesen változott – különböző iskolai végzettségű

¹⁰ A művi abortusznak 1000 15–49 éves nőre jutó száma 36-ról 23-ra csökkent 1990 és 2000 között, a 100 élveszületésre jutó száma pedig 72-ről 61-re (tehát aránya az utóbbihoz képest is csökkent).

¹¹ 1990 és 2000 között a felsőfokú oktatásban részt vevő hallgatók száma 102 ezerről 327 ezerre nőtt (utóbbi a 2000/2001-es tanév adata).

kategóriákban a kisebb különbségek ellenére nagyjából egységesen csökkent a termékenység egy jóval alacsonyabb szintre. Míg 1990-ben a legtöbb iskolai végzettség szerinti kategóriában 1,7–1,9 volt a teljes termékenységi arányszám, 2000-ben (a 8 osztályt sem és a középiskolát végzettekől eltekintve) 1,3–1,4, vagyis a gyermekvállalási magatartás az öt kategóriából háromban, a társadalom többségében viszonylag egységes volt és maradt. Különböző iskolai végzettségi kategóriákba tartozó társadalmi csoportok a nagy csökkenés előtt és után is meglehetősen hasonlóan viselkedtek ezen a téren. Pedig ha olyan tényezőkkel próbáljuk magyarázni a változásokat, amelyek eltérő mértékben érintenek különböző társadalmi rétegeket – pl. munkanélküliség, a családi pótlék értékvesztése, a felsőoktatásban tanulók arányának növekedése – akkor ezek hatásának jelentősen eltérőnek kellene lennie a különböző társadalmi csoportok esetében. Talán egyes változások inkább az alacsonyabb iskolai végzettségűek (szegényebbek) számára voltak termékenységet csökkentő hatással, míg mások a magasabb iskolai végzettségűek (jómódúbbak) számára, és ezek a hatások nagyjából azonos mértékű változást okoztak a termékenységen az alacsonyabb és magasabb iskolai végzettségűek között?

8. *Különböző iskolai végzettségű nők teljes termékenységi arányszáma Magyarországon 1990–2000-ig*

Total fertility rate in Hungary by the educational status of females, 1990–2000

Év	Iskolai végzettség				
	kevesebb, mint 8 általános	8 általános	Szakmunkásképző	középiskola	egyetem, főiskola
1990	2,2	1,8	1,9	1,7	1,9
1993	2,5	1,7	1,8	1,5	1,7
1997	2,7	1,5	1,4	1,1	1,4
2000	2,4	1,4	1,4	1,1	1,3

Forrás: Spéder 2003.

Kérdés, hogy vajon a felsőfokú végzettségűek termékenysége miért csökkenhetett ugyanakkora mértékben, mint más társadalmi rétegeké (8 osztályt vagy szakmunkásképzőt végzettek), hiszen ők már túl vannak a felsőfokú tanulmányokon és a munkanélküliség, a családi pótlék értékvesztése is viszonylag a legkevésbé sújtotta őket. A nehéz társadalmi és gazdasági körülmények között a viszonylag kedvező pozíció megtartására vagy további javítására való törekvés valószínűleg járhat annyi gonddal,¹² amennyi a

¹² Számításba vehető az anyákat, illetve gyermeket vállalni kívánó nőket sújtó negatív munkaadói hozzáállás is. Sobotka és társai (2003) Csehország esetében állítják, hogy erősen nőtt a valószínűsége a '90-es években annak, hogy valaki a gyermekgondozási szabadságról visszatéve elveszítsen egy jól fizetett állást. Hivatkoznak egy felmérésre (Kucharová 2000), melynek eredményei szerint Csehországban a felvételi interjúk standard részei a gyermekvállalási tervekhez kapcsolódó kérdések. Fialat nők nehezen találnak állást, mert a munkaadók attól tartanak, hogy nem tudják majd elbocsátani őket, ha gyermekgondozási szabadságon lesznek. Valószínűnek tűnik, hogy e téren Magyarországon is megnőhetett a problémák a rendszerváltozás óta.

házasodás és gyermekvállalás halasztására kényszerít, esetleg ezek teljes elmaradását jelentheti. A növekvő társadalmi egyenlőtlenség mögött fontos tényező lehetett a magasabb iskolai végzettségűek egy részének jelentős mértékben javuló anyagi helyzete.¹³ Ennek pedig jórésztük számára bizonyára megvolt az ára a demográfiai magatartás vonatkozásában. Figyelembe kell vennünk, hogy tanulmányaik és karrierambícióik miatt elsősorban rájuk jellemző a házasodás és gyermekvállalás halasztása, ami így is „ellensúlyozhatja” egyéb téren megmutatkozó előnyösebb helyzetüket.

Az alacsony iskolai végzettségűek aránya csökkent, a magasabb iskolai végzettségűeké nőtt az 1990-es években. Ezért a gyermeket szülő anyák között nem nőtt az alacsony iskolai végzettségűek aránya annak ellenére sem, hogy a legfeljebb 8 osztályt végzettek össztermékenysége kevésbé csökkent az évtized egészében, mint az ennél magasabb iskolai végzettségűeké. (Az előbbi hatás – a magasabb iskolai végzettségűek arányának növekedése – tehát ellensúlyozta az utóbbit, vagyis azt, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek között viszonylag kevésbé esett vissza a gyermekszám.) A legalább középiskolát végzett anyák aránya 44%-ról 47%-ra nőtt az évtized egészében. Ezzel kissé nőtt a magasabb iskolai végzettségűek demográfiai magatartásának a fontossága.

9. A különböző iskolai végzettségűek aránya az 1990-ben és 2000-ben gyermeket szülő anyák körében, %

Proportion of mothers of different educational status in the groups of women giving birth in 1990 and 2000 (%)

Év	Iskolai végzettség				
	kevesebb, mint 8 általános	8 általános	szakmun- kasképző	középiskola	egyetem, főiskola
1990	5	28	23	32	12
2000	5	24	25	32	15

Forrás: Spéder 2003.

Véleményem szerint nemcsak a magasabb iskolai végzettségűekre, hanem általában is jellemző a magyar társadalomra egyrészt az individualizálódás (mint világszerte), másrészt ennek egy speciális részeként az a jelenség, amit „utolérési szindrómának” vagy „keleti aranyláznak” lehetne nevezni. A társadalom mindenben – anyagi javak, fogyasztás, életmód, kultúra – igyekszik utolérni és utánozni a legfejlettebb államokat. Például bizonyos technikai eszközök elterjedésének az adataival lehet érzékeltetni ezeket a folyamatokat. Ez a törekvés – minél többet szerezni és fogyasztani – véleményem

¹³ A mondottakat mutatja, hogy míg a 9. jövedelmi tized részesedése a társadalom összes személyes jövedelméből 14% volt 1987-ben is és 1997-ben is, a 10., legfelső jövedelmi tized részesedése ugyanezen időszakban 21-ről 27%-ra nőtt (Havasi 2002).

szerint felerősödhetett a rendszerváltozástól kezdve,¹⁴ hiszen a szociális biztonság csökkenéséért mintegy cserébe ténylegesen szélesebbre nyílt a megvásárolható áruk és szolgáltatások piaca. Ugyanakkor azok a nyugati kulturális hatások (pl. filmek, popzene, reklámok) is a korábnál jóval nagyobb mértékben elérhették az embereket, amelyek ilyen jellegű eszményeket közvetítettek. Ugyancsak szélesebbre nyílhatott a kulturális kapu az individualizálódott nyugati demográfiai eszmények – pl. gyermektelenség, élettársi kapcsolatban élés – előtt.¹⁵

Kérdés, hogy vajon nem a növekvő fogyasztási lehetőségek és az ezek irányába fordító, individualista, a fogyasztást a korábbiaknál magasabbra értékelő eszmények terjedése voltak-e a fő tényezők (együtt az individualizálódott demográfiai értékekkel) a házasodás és termékenység gyors zuhanása mögött. A kulturális hatások fontossága sejthető véleményem szerint a mögött a tény mögött, hogy a különböző iskolai végzettségi kategóriákba tartozó társadalmi csoportok meglehetősen hasonlóan viselkedtek a vállalt gyermekek számát tekintve a termékenység nagy csökkenése előtt és után is. Ez mintha a kívánt gyermekszámra vonatkozó eszmények egységes változását mutatná. Legalábbis a tudatos gyermektelenség aránya nőtt. (Ugyanakkor az „ideális gyermekszámnak” a közvéleményben való változásairól nincs biztos adatunk az utóbbi két évtizedből.) 2000-ben a legfeljebb 50 évesek kívánt (azaz tényleges plusz tervezett) gyermekszáma átlagosan 2,02 volt, a legfiatalabb megkérdezettek között azonban csak 1,81 (Kapitány 2002), tehát a fiatalabbak kevesebb gyermeket terveztek. A GfK Roper jelentés szerint Magyarországon 2008-ban a megkérdezett 13–19 éves lányoknak 20%-a kívánt gyermektelen maradni (GfK Roper 2008), miközben a gyermektelenség aránya korábbi évtizedekben 10% alatt maradt. Mindez gyermek- és családelenes és ultra-individualista értékrend terjedésére utal a fiatalok között, ami feltehetőleg főként a média által közvetített populáris kultúrán keresztül történhet. A magyarországi termékenység csökkenésének egészével kapcsolatban is lehet ez magyarázó tényező (amint korábban már utaltam rá). Ezzel – a média és az általa közvetített nézetek és kulturális értékek családszociológiai és demográfiai hatásával – kapcsolatos kutatási eredményeket nem ismerek Magyarországról.

A termékenység visszaesése összefügghet a házasodásával, mert a házasságot a fiatalok egy része számára ideiglenesen vagy végleg helyettesítő élettársi kapcsolatok átlagos termékenysége jóval kisebb, mint a házasságoké (Spéder 2006). (Bár ez a probléma további kutatást kíván – kérdés ma még, hogy az élettársi kapcsolatot követő házasságokat és az azokat megelőző élettársi kapcsolatokat együtt tekintve mi a helyzet.)

Összefoglalás

Jelen tanulmány bemutatja és röviden elemzi a második demográfia átmenet folyamatát. A demográfiai átmenetet – a termékenység történelmileg példátlan csökkenését a fejlett világban – az úgynevezett „baba hullámhegy”, a termékenység átmeneti, újbóli

¹⁴ Mind általában az individualizálódás, mind az „utolérési szindróma” hosszú távú, sok évtizedes jelenség, amelyek már jóval a rendszerváltozás előtt, sőt, már a 20. század első felében is záratot tevő, és egyre növekvő mértékben jelen voltak Magyarországon.

¹⁵ A nyugati eszmények hatását hangsúlyozza tanulmányában Thornton és Philipov (2007).

megnövekedése követte. Ez számos országban egyszerre, 1965-ben ért véget. Európa számos országában egy évtized alatt a teljes termékenységi arányszám a jelenleg jellemző 1,3 és 2,0 közötti szintre csökkent. Ez a nemcsak a termékenységet, hanem a házassággal kapcsolatos magatartást érintő változás a demográfusok között a második demográfiai átmenet elnevezést kapta.

Az újabb csökkenést – több más tényező (női munkavállalás, individualizálódás) mellett – főként a fogamzásgátló tabletták használatának a fejlett világban ebben az időszakban történő elterjedése magyarázhatja. A gyermekvállalás tervezhetőbbé válása megváltoztatta a házassági magatartást is. Külön vált a fiatal párok gondolkodásában és gyakorlatában is a gyermektelen párkapcsolat a gyermekes párkapcsolat időszakától. Ez a különválás relativizálhatta a házasság intézményét. Elterjedt a házasságot megelőző, néha helyettesítő élettársi kapcsolat, egyre gyakoribbá vált a gyermekek házasságon kívüli születése. A válások aránya is meredeken megnőtt. A változások egymást követő fázisokban, fokozatosan történtek, mint azt a részletesen ismertetett norvég példa bemutatja. A termékenység csökkenését szorosan követte a házassági arányé, majd kevéssel később nőtt magasra a házasságon kívül születések és a válások száma és aránya.

Valószínűnek tűnik, hogy a változások a vázolt módon egymásra épülhettek. Közben az értékrendi tényezők, illetve azok változása is jelentős, még tisztázásra váró szerepet játszhattak a folyamatok háttérében. Bár a vallott értékek között fontos maradt a család, a házasság, mindezen változások az ezekkel kapcsolatos felfogás, értékek változását mutatják.

A házassággal kapcsolatban megváltozott magatartás új társadalmi problémák forrása lett. Főként a válások magas aránya, ezek nyomán a gyermekeiket egyedül nevelő anyák arányának növekedése érdemel figyelmet. Egyes országokban szignifikánsan gyakoribbnak bizonyult a válás azon házasságokban, amelyeket élettársi kapcsolat előzött meg (Bennet 1987; DeMaris 1992; Axinn 1992; Berrington 1999; Kiernan 1999a, b; Cohan 2002). A házasságon kívül születő gyermekek aránya magasra nőtt. Jelentős részük élettársi kapcsolatban élő szülők gyermekeként születik. Viszont az élettársi kapcsolatban élő szülők gyermekei több felmérés egybehangzó eredményei (Jensen 2003; Les femmes 1995; Osborne 2007; State 2006) szerint jóval gyakrabban tapasztalják meg szüleik elválását, mint a házasságban élő szülők gyermekei. Ezért a házasságon kívüli születések arányának növekedését negatív jelenségként értékeljük.

A kelet-európai volt szocialista országokban az 1990-es években hasonló jelenségek voltak tapasztalhatóak, mint a korábbi évtizedekben a fejlett, demokratikus államokban. Úgy tűnik, hogy a második demográfiai átmenet – bár bizonyos jelenségei például Magyarországon már korábban is megfigyelhetőek voltak – lényegében a '90-es években érkezett meg Európának ebbe a részébe. Ennek fázisai ebben az évtizedben „összeesúsztak”, párhuzamosan történtek, de a válások és a házasságon kívüli születések arányának növekedése a 2000 utáni évtizedben is jellemző volt, míg a termékenység és a házasság arányának csökkenése ekkorra megállt. Mindez a fejlett országokban tapasztaltakra emlékeztet, ahol az utolsó fázisban jellemző a házasságon kívül születések és válások arányának erős növekedése.

Feltehető, hogy a fogamzásgátló tabletták használata terjedésének ebben a térségben is volt szerepe (amire Csehország ismert adatai utalni látszanak – ld. Sobotka 2003), de erről nem rendelkezünk pontos információkkal. Különbség a fejlett európai országokhoz képest, hogy itt súlyos gazdasági válság közepette történtek a demográfiai változások, (bár a munkanélküliség megnövekedése az 1970–80-as években némileg hasonló

háttérrel jelenthetett több fejlett európai országban is). Az egyenlőtlenségek növekedése, a munkapiac szűkülése, bizonytalansága, a családtámogatások csökkenése is jelentősen hozzájárulhattak a termékenységgel és házassággal kapcsolatos magatartás változásaihoz.

IRODALOM

- Andorka Rudolf (1987): *Gyermekszám a fejlett országokban*. Gondolat, Budapest.
- Axinn, W. –Thornton, A. (1992): The Relationship between Cohabitation and Divorce: Selectivity or Causal Influence? *Demography*, 1992/3. 357–374.
- Bennett, N. G. et al. (1987): Commitment and the Modern Union: Assessing the Link between Premarital Cohabitation and Subsequent Marital Stability. *American Sociological Review*, 1987/1. 127–138.
- Berrington, A. – Diamond, I. (1999): Marital dissolution among the 1958 British birth cohort: The role of cohabitation. *Population Studies*, 1999/1. 19–38.
- Blank, R. M. (1997): *It Takes a Nation: A New Agenda for Fighting Poverty*. Russell Sage Foundation, New York.
- Cherlin, A. J. – Chase-Lansdale, P. L. – McRae, Ch. (1998): Effects of Parental Divorce on Mental Health throughout the Life Course. *American Sociological Review*, 1998/2. 239–249.
- Cohan, C. L. – Kleinbaum, S. (2002): Toward a Greater Understanding of the Cohabitation Effect: Premarital Cohabitation and Marital Communication. *Journal of Marriage and the Family*, 2002/1. 180–192.
- Deményiné Lehel Zsuzsa – Holka Gyula (szerk.) (2001): *Századok statisztikája*. KSH, Budapest.
- Évolution (1997) *Évolution récente de la fécondité en Europe occidentale*. Observatoire Démographique Européen, Saint-Germain-en-Laye.
- Filipic, U. (1999): Soziale Sicherung zwischen Kontinuität und Wandel. Am Beispiel Sloveniens, Ungarns, Polens und der Tschechischen Republik. *Soziale Sicherheit*, 1999/6. 497–504.
- GfK Roper Jelentés: A magyar nők számára legfontosabb szeretteik biztonsága.
<http://www.reklameszkoz.hu/gfk-roper-jelentes-magyar-nok>
- Hablicsek László (1995): *Az első és második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. (KSH NKI Kutatási Jelentései 54) KSH NKI, Budapest.
- Harper, Cynthia – McLanahan, Sara: *Father Absence and Youth Incarceration*. Center for Research on Child Wellbeing, Working Paper 99-03.
[www.aboutdads.org/reports/Father Absence and Youth Incarceration.pdf](http://www.aboutdads.org/reports/Father_Absence_and_Youth_Incarceration.pdf)
- Havasi Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002/4. 51–71.
- Hofsten, Erland – Lundström, Hans (1976): *Swedish Population History. Main trends from 1750 to 1970*. Statistiska Centralbyran, Stockholm.
- Jensen, An-Magritt – Clausen, Sten-Erik (2003): Children and Family Dissolution in Norway: The Impact of Consensual Unions. *Childhood*, 2003/1. 65–81.
- Johnson, Robert A. et al. (1996): The Relationship Between Family Structure and Adolescent Substance Use. In Rockville, MD: *Substance Abuse and Mental Health Ser-*

- vices Administrations*. Office of Applied Studies, U. S Department of Health and Human Services.
- Kamarás Ferenc (1996): *Európai termékenységi és családvizsgálat Magyarországon. Az 1993. évi keresztmetszeti vizsgálat főbb eredményei*. KSH, Budapest.
- Kapitány Balázs (2002): Gyermekvállalási kedv Magyarországon. In Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt (szerk.): *Népesség – értékek – vélemények*. (KSH NKI Kutatási Jelentései 73.) KSH NKI, Budapest, 23–34.
- Kiernan, K. (1999): Cohabitation in Western Europe. *Population Trends*, Summer, 1999. 25–32.
- Kiernan, K. (1999): Childbearing outside marriage in Western Europe. *Population Trends*, Winter, 1999. 11–20.
- Kovács Ferencné – Tokaji Károlyné (2002): *A gyermekes családok támogatásának egyes formái 1990–2000*. KSH, Budapest.
- Kuchařová, V. – Zamykalová, L. (2000): *Rovnost příležitostí žen a mužů na trhu práce*. (Equal Opportunities of Women and Men on the Labour Market.) Research Institute for Labour and Social Affairs, Prague.
- Leridon, H. (1990): Cohabitation, Marriage, Separation: An Analysis of Life Histories of French Cohorts from 1968 to 1985. *Population Studies*, 1990/1. 127–144.
- Les femmes (1995): *Les femmes. Portrait social*. 1995. INSEE, Paris.
- Lesthaeghe, R. (1995): The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation. In Mason, K. O. – Jensen, A. M. (eds.): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Clarendon Press, Oxford. 17–62.
- Lindgren, J. (1997): *Non-Marital Cohabitation and Union Dissolution*. The Population Research Institute, Helsinki.
- Lutz, W. – Skirbekk, V. – Testa, M. R. (2006): The Low Fertility Trap Hypothesis: Forces That Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe. In Philipov, D. et al. (eds.): *Vienna Yearbook of Population Research*. Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences, Wien. 167–192.
- Mason, K. O. (1997): Explaining Fertility Transitions. *Demography*, 1997/4. 443–454.
- Murphy, M. (1992): Economic models of fertility in Post-war Britain – A Conceptual and Statistical Re-interpretation. *Population Studies*, 1992/2. 235–258.
- Murphy, M. (1993): The Contraceptive Pill and Women's Employment as Factors in Fertility Change in Britain 1963–1980: A Challenge to the Conventional View. *Population Studies*, 1993/2. 221–244.
- Noack, T. – Østby, L. (1996): *Fertility and Family Surveys in Countries of the ECE Region. Standard Country Report. Norway*. United Nations, New York/Geneva.
- Oláh, Livia Sz. (2001): *Gendering Family Dynamics: The Case of Sweden and Hungary*. Universitet Stockholm, Stockholm.
- Osborn, Cynthia et al. (2007): Married and Cohabiting Parents' Relationship Stability: A Focus on Race and Ethnicity. *Journal of Marriage and Family*, 69/5. 1345–1366.
- Pinelli, Antonella (1995): Women's Condition, Low Fertility and Emerging Union Patterns in Europe. In Mason, K. O. – Jensen, A-M. (eds.) (1995): *Gender and Family Change in Industrialized Countries*. Clarendon Press, Oxford. 82–101.
- Popenoe, D. (1993): American Family Decline, 1960-1990: A Review and Appraisal. *Journal of Marriage and the Family*, 1993/3. 527–542.

- Population statistics. Marriages and divorces 2008. 20.100 marriages and 10.200 divorces. http://www.ssb.no/english/subjects/02/02/30/ekteskap_en/
- Ranschburg Jenő (1994): A családi diszharmónia és a válás hatása a gyermek fejlődésére. *Demográfia*, 1994/3–4. 389–391.
- Ravanera, Z. R. et al. (1998): Early Life Transitions of Canadian Women: A Cohort Analysis of Timing, Sequences and Variations. *European Journal of Population*, 1998/2. 179–204.
- Recent (1998) *Recent Demographic Developments in Europe 1998*. Conseil de l'Europe, Strasbourg.
- Recent (2003): *Recent Demographic Developments in Europe 2003*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Recent (2006): *Recent Demographic Developments in Europe 2005*. Council of Europe Publishing, Strasbourg.
- Roussel, Louis (1980): Mariages et divorces. Contribution á une analyse systématique des modèles matrimoniaux. *Population*, 1980/6. 1025-1040.
- Sobotka, T. – Zeman, K. – Kantorová, V. (2003): Demographic Shifts in the Czech Republic after 1989: A Second Demographic Transition View. *European Journal of Population*, 2003/3. 249–277.
- Spéder Zsolt (2003): Gyermeket vállalni – új strukturális körülmények között. In Spéder Zsolt (szerk.) (2003): *Család és népesség – itthon és Európában*. KSH NKI – Századvég, Budapest. 86–112.
- Spéder Zsolt (2006): Mintaváltás közben. A gyermekvállalás időzítése az életútban, különös tekintettel a szülő nők iskolai végzettségére és párkapcsolati státusára. *Demográfia*, 2006/2-3. 113–149.
- Szentgáli, Tamás (1991): A demográfiai átmenet elmélete. In Dányi Dezső (szerk.): *Demográfiai átmenet Magyarországon*. KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek 9. KSH NKI, Budapest, 21–34.
- The State of the Nation Report: Fractured Families. The Social Policy Justice Group, 2006, 9–13. forrás: www.centreforsocialjustice.com/client/downloads/BB_family_breakdown.pdf
- Tárkányi Ákos (2000): Abortuszok a nemzetközi gyakorlatban. In Kamarás, Ferenc (szerk.): *Terhességmegszakítások*. KSH, Budapest. 25–48.
- Tárkányi Ákos (2002): A családpolitika változásainak hatásai a termékenységre Közép-Európában. *Demográfia*, 2002/1. 48–79.
- Thornton, A. – Philipov, D. (2007): *Developmental Idealism and Family and Demographic Change in Central and Eastern Europe*. European Demographic Research Papers 3. Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Sciences, Wien.
- Van de Kaa, D. (1987): *Europe's Second Demographic Transition*. Population Bulletin, 1987, 42 (1).
- Wu, Zh. – Rao, B. T. (1995): Dissolution of Premarital Cohabitation in Canada. *Demography*, 1995/4. 521–532.

Tárgyszavak:

Második demográfiai átmenet
Termékenység
Párkapcsolatok
Válás

**SOME FACTORS OF THE SECOND DEMOGRAPHIC TRANSITION IN THE
DEVELOPED WORLD AND HUNGARY**

Abstract

The study analyses and explains the process of the second demographic transition. The total fertility rate started falling in 1965 in the developed countries, what can be mainly explained by the spreading usage of contraceptive pills in the developed world in the period 1960–75. Childbirth could be more consciously planned from then on, and this change separated the phase of childless relationships from that of family life with children. Thus a door opened to basic behavioural changes in the marital field.

Nuptiality fell, while the mean age at first marriage, the divorce rate, and the rate of births out of wedlock rose. Changes were often sequential; their phases were clearly distinguishable in a number of countries, notably according to the Norwegian example that is explained in detail. As a result of these changes, new social problems have arisen (especially the growing rate of lone parent families).

The former communist countries of Eastern Europe experienced these changes mainly in the 1990s (although some signs of them could be detected in Hungary earlier). The phases were not clearly separated in the 1990s. The rate of divorce and that of births out of wedlock have still been growing since 2000 –like in the developed countries in the later phase of their demographic development. The deep economic crisis could also be a background factor behind demographic changes here, which was not present or was less characteristic in the developed countries.

FIGYELŐ

A DEMOGRÁFIA TUDOMÁNYA EURÓPÁBAN – AZ EPC 2008 KONFERENCIA ADATAI ALAPJÁN

2008. július 9-e és 12-e között Barcelonában tartották az Európai Népeségtudományi Társaság (EAPS) kétévenként esedékes nagy konferenciáját, az Európai Népesedési Konferenciát (EPC). Az 1983-ban, tehát éppen negyed évszázada (korábbi szervezetek utódaként) alapított EAPS az európai demográfusok legfontosabb szervezete. A kétévenként megrendezett EPC konferenciák a szakma legrangosabb eseményének számítanak, amelyeken előadás tartása, poszterek bemutatása csak komoly előzetes szakmai szűrés után lehetséges. Barcelonában a konferencia több mint ezer résztvevője száz szekcióüléssel több mint négyszáz előadást hallgathatott meg, a poszterek száma 250 körül volt.

A következőkben egy rendhagyó beszámoló, vagy inkább rövid tudományszociológiai elemzés keretében bemutatjuk, hogy a konferencia aktív résztvevői (előadók, szekcióelnökök) honnan, mely országokból, intézményekből érkeztek, és előadásaikban mely országokat, országcsoportokat vizsgáltak. Abban bízunk, hogy az így bemutatott eredmények feltárják valamit a demográfia tudományának mai európai helyzetéről.

A bemutatott eredmények egy olyan adatbázisból származnak, amely tartalmazza a résztvevők funkcióját (pl. előadó), a küldő országot, intézményt, az intézmény székhelyét, illetve a vizsgált országot, országcsoportot. Az adatbázis forrása a konferencia programját és absztraktjait összefoglaló kiadvány, tehát az ott megjelenített adatok használtuk, amelyek néhány esetben eltérhetnek a tényleges eseményektől (előadás maradhatott el, néhány esetben változhatott a vizsgált ország az absztraktban bemutatotthoz képest stb.). A többszerzős előadások, poszterek esetén mindig az elsőként feltüntetett szerző adatai kerültek az adatbázisba, illetve minden esetben az itt feltüntetett intézményt tekintettük a szerzők szempontjából küldő intézménynek.

Főleg a migrációval foglalkozó tanulmányok esetén merült fel a vizsgált ország kérdése, miszerint az adatbázisban a küldő és/vagy a fogadó ország kerüljön-e rögzítésre. A gyakorlatban azonban ez nem okozott komoly problémát, szinte minden esetben könnyen eldönthető volt a vizsgálat tárgya. Így például a „Török, szerb, olasz második generációs bevándorlók demográfia viselkedése Németországban” témájú előadás esetén a vizsgált ország Németország; míg „A kivándorlás hatásai az albán munkaerőpiacra” című előadás esetén Albánia.

A valóban két államot összehasonlító elemzések (pl. „Miért értékelik rosszabbra az egészségi állapotukat az olaszok, mint a franciák?”) esetén mind a két vizsgált országot beléptettük az adatbázisba. A több mint két országot vizsgáló tanulmányokat neveztük „multinacionális összehasonlításnak”, ezen belül különbséget tettünk aszerint, hogy az összehasonlítás csak európai, ázsiai stb. államokra terjedt ki, vagy valódi kontinensek közötti összehasonlításról van szó. Néhány esetben (például a szigorúan elméleti jellegű előadások esetén) nem lehetett megjelölni vizsgált országot.

Először tekintsük át, hogy milyen országokról beszéltek az előadók a konferencián. A 427 elhangzott előadás 96,5%-a országhoz, országokhoz kötődött, tehát a kizárólag elméleti előadások aránya elhanyagolható. Az országokat megvizsgálva feltűnő, hogy az európai demográfia jellemzően mennyire nemzetállami tudomány. Az előadások

túlnyomó többségében, csaknem négyötödében (72,8%), az előadók egyetlen országról beszéltek, a bemutatott kutatási eredmények egyetlen országra vonatkoztak.

Két országot az előadások mintegy 8%-ában hasonlítottak össze, míg „valódi” nemzetközi kutatás, amely legalább három ország adatait vetette össze, az előadások 15,7%-a volt. Ezek többsége (az összes előadás 9,8%-a) kizárólag európai országokat vizsgált, míg az összes előadás 5,9%-a volt csupán olyan legalább három országra kiterjedő nemzetközi összehasonlítás, amelyben Európán kívüli állam(ok is) szerepeltek.

Az egy államról szóló előadások alapján az országlistát Olaszország vezeteti (41 előadás), ezt követi meglehetősen lemaradva Spanyolország (27 előadás), az Egyesült Királyság (21) és Franciaország (19).

Magyarországról hat önálló előadás hangzott el, ez az országok összesített listáján a 16. helyre volt elegendő, míg kizárólag az EU tagállamait figyelembe véve a 10-re. Az újonnan csatlakozott államok közül Lengyelország (9) és Románia (7) után Magyarország az előadások számát tekintve a harmadik helyen áll.

Az Európai Unió 27 tagállama közül 24-ről hangzott el önálló előadás, kivételt csupán Ciprus, Luxemburg és Szlovákia jelentett.

A tágan (földrajzi és nem politikai szempontból) értelmezett európai térség esetén is jellemző, hogy szinte minden államról hangzottak el önálló előadások, de itt már több a kivétel, a Balkánról Macedónia, Bosznia-Hercegovina és Horvátország, míg a Szovjetunió volt európai tagállamai közül Ukrajna és több kaukázusi köztársaság sem volt képviselve.

Az Európán kívüli országok közül legalább öt előadás foglalkozott az USA-val (14), Indiával (10), Kanadával (7) és Ausztráliával (5). Ezen kívül több tucat Európán kívüli államról hangzott el 1–4 előadás a konferencián. Az Európán kívüli államok kapcsán feltűnő a tudományos szervezettség szerepe. Egyfelől feltűnően kevés előadás irányult arab és fekete Afrikára, noha ezek a területek meghatározó fontosságúak lehetnek Európa demográfiai jövője szempontjából. Ezen államok alulreprzentáltságában nyilván szerepet játszik az is, hogy a térségnek saját jól működő regionális demográfiai társasága van (a dakari székhelyű AUPS). Hasonló, de fordított összefüggés figyelhető meg Ázsia kapcsán, ezen országok komoly európai megjelenésén nyilván változtathat majd a régóta „születőfélben lévő” ázsiai népességtudományi társaság (APA) esetleges sikeres létrejötte.

A következőkben a vizsgált országoknak egy olyan súlyozott sorrendjét mutatjuk be, amely listába „fél előadásként beleszámoltuk” a két országot összehasonlító előadásokat is. (Zárójelben a kizárólag az adott országról szóló önálló előadások szerinti sorrendet tüntetjük fel. Az eltérés nem számottevő.)

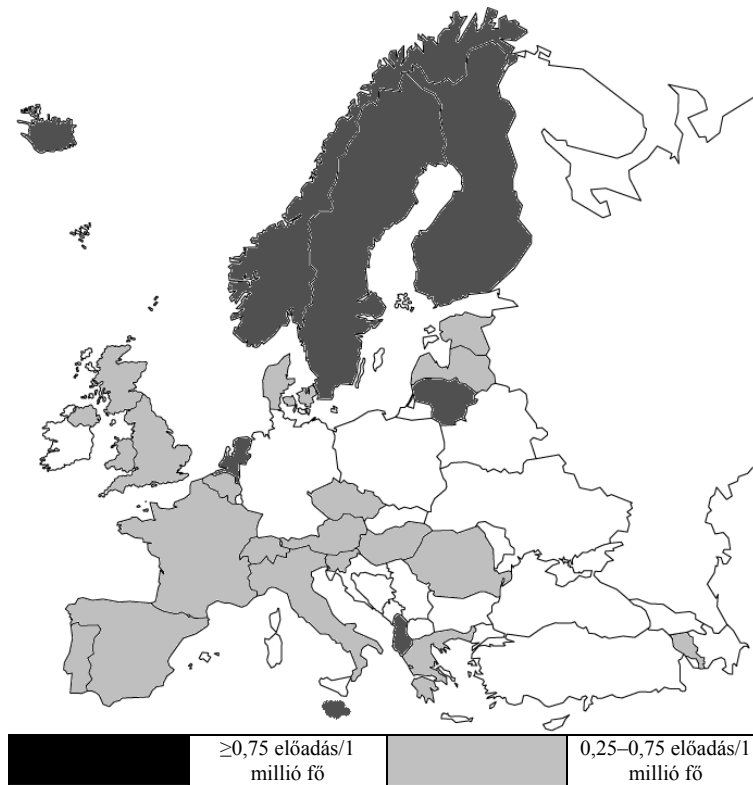
1. A bemutatott országok súlyozott sorrendje

1. Olaszország (1)
2. Spanyolország (2)
3. Nagy-Britannia (3)
4. Franciaország (4)
5. Hollandia (5)
6. Németország (6)
7. Egyesült Államok (7)
8. Svédország (9)
9. Oroszország (8)
10. India (10)

16. Magyarország (16)

Jó demográfusként azonban illő figyelembe vennünk, hogy az egyes országok igen csak eltérő népességszámmal rendelkeznek. Ennek a torzító hatásnak a kiszűrésére készítettünk egy „előadás-sűrűséget” bemutató változót. A mellékelt térképen sötét-szürkével jelöltük azokat az államokat, amelyeken egymillió lakosra legalább 0,75 előadás jutott, míg világosszürkével emeltük ki a 0,25 előadás/egymillió lakost elérő országokat. Mind látható, a lakosságához viszonyítva feltűnően nagy számú előadás elsősorban Észak-Európa államait jellemzi. Az okok között – a hagyományokon felül – minden valószínűség szerint meg kell említeni az ezekben az államokban jellemzően a kutatók által is elérhető, kiterjedt regisztráció alapú nyilvántartásokat, amelyek igen jó demográfiai elemzések lehetőségét teremtik meg, és így vonzerőt gyakorolnak a világ minden tájáról érkező kutatók számára. Albánia kiemelkedő helyzetét minden bizonnyal speciális népesedési viszonyai indokolják, az országot európai viszonylatban igen magas termékenység és migráció jellemzi.

Albániával szemben a Balkán több más állama, illetve általában a volt Szovjetunió tagállamai esetén alulreprezentáltságot figyelhetünk meg. A térség országaival lakosságárányukhoz képest igen kevés előadás foglalkozott. Hasonló Németország és Lengyelország helyzete is – az ezekről az országokról szóló előadások aránya jelentősen kisebb volt annál, mint ahogy azt ezen államok demográfiai súlya indokolná.

I. térkép. Az egy millió lakosra jutó előadások száma Európában (az előadások által vizsgált országok)

Természetesen jól elkülönülnek egymástól a vizsgált, bemutatott országok, illetve azok az államok, melyekben a kutatók dolgoznak. Egyfelől a periféria országaira (Románia, Bulgária, Albánia, Örményország stb.) jellemző, hogy az adott országról szóló tanulmányokat jellemzően más államokban készítik. Másfelől vannak olyan országok, ahol a kutatók jelentős része más államok népesedési viszonyait vizsgálja, illetve nemzetközi összehasonító vizsgálatokat folytat (Egyesült Királyság, Németország, Ausztria stb.). A kettő között állnak a befelé forduló államok, amelyek kutatói szinte kizárólag saját országukkal foglalkoznak, ugyanakkor ezen országokkal máshol élő kutatók nemigen foglalkoznak. Ez utóbbi csoportba tartozik – többek között Olaszország vagy Törökország mellett – Magyarország is.

Mielőtt a részletesebb csoportosítást elvégezzük, ismét érdemes bemutatni a „toplistát”. A tanulmányok szerzőinek munkahelyét vizsgálva ismét Olaszország vezet a mezőnyt (51 ott dolgozó előadóval), de előnye már nem olyan nagy a második helyezett Egyesült Királyság (45) és a harmadik Egyesült Államok (44) előtt. A negyedik helye-

zett Németország, az ötödik holtversenyben Hollandia és Spanyolország. Ebben a hat államban dolgozott a konferencián előadók több mint fele (54,8%). Az első tízbe még belefért Franciaország, Lengyelország, Ausztria és Oroszország. Magyarország 6 előadóval a 16–20. helyen található, holtversenyben Csehországgal, Törökországgal, Ausztráliával és Mexikóval.

Az előadókhöz hasonlóan a szekcióvezetők is hozzájárultak az egyes államok reprezentációjához. Ezért itt is olyan összevont sorrendet mutatunk be, amelynek összeállításánál figyelembe vettük mind az előadókat, mind a szekcióvezetőket.

2. Az előadók és szekcióvezetők országainak összevont sorrendje.

Zárójelben csak az előadók szerinti sorrend

1. Olaszország (1)
2. Nagy-Britannia (2)
3. Egyesült Államok (3)
4. Spanyolország (5–6)
5. Németország (4)
6. Hollandia (5–6)
7. Franciaország (7)
8. Lengyelország (8)
9. Ausztria (9)
10. Belgium (12)

14. Magyarország

Az előadók, szekcióvezetők munkahelye nem csak országonként, hanem intézménytípusonként is csoportosítható. Első pillantásra talán meglepő módon az előadóknak csak 22%-a dolgozik demográfiai kutatóintézetben. Az egyéb, nem demográfiai profilú kutatóintézetben dolgozók aránya 7%. Ehhez járul mintegy 5%, akik az egyes (jellemzően észak-európai) államok nemzeti statisztikai hivatalaiban, és bő 2%, akik egyéb államigazgatási intézményekben (minisztérium stb.) dolgoznak. Néhány egyéb kisebb csoportot (nemzetközi szervezetek munkatársai stb.) nem számítva elmondható, hogy – a küldő országok többsége kutatásszervezési tradícióinak megfelelően – a konferencia előadóinak mintegy 63%-a egyetemeken, főiskolákon dolgozik.

A demográfiai kutatóintézetek tudományon belüli súlyát talán valamivel jobban jelzi egyfelől az, hogy a szekcióvezetők között a demográfiai intézetekben dolgozók aránya már 29%, illetve az, hogy a legnagyobb előadó-kontingenseket jellemzően ilyen intézetek állították ki. Ezért érdemes külön-külön megvizsgálni a legnagyobb demográfiai műhelyek¹ tudományon belüli súlyát, illetve „vonzáskörzetét”.

¹ A listába még beletartozna a Barcelonai Egyetem is, amelyet most – mivel a konferencia „házigazdája” volt – nem veszünk figyelembe.

3. A nagyobb demográfiai kutatóintézetek főbb jellemzői

Név	Székhely	Előadások		Ezen belül nem kizárólag „saját országgal foglalkozik (%)	Szekcióvezetések	
		száma	aránya (%)		száma	aránya (%)
INED	Párizs	23	5,4	39	8	8,2
MPIDR	Rostock	22	5,2	77	6	6,1
NIDI	Hága	15	3,5	47	7	7,1
LSoE	London	14	3,3	57	2	2
WID	Bécs	10	2,3	70	3	3,1
WSoE	Varsó	6	1,4	17	1	1
Hacapette	Isztanbul	5	1,2	0	1	1

Látható, hogy öt igazán jelentős európai intézményről beszélhetünk, az összes előadás mintegy egyötödét ezen intézmények kutatói tartották, és közülük került ki a szekcióvezetők bő negyede. Ezen öt intézmény közül négy klasszikus demográfiai kutatóintézet (Párizs, Rostock, Hága és Bécs), egy pedig (a londoni) oktatási és tudományos intézet egyben. A nagy demográfiai kutatóintézetek erőteljesen nemzetközi jellegűek, több helyütt a munkanyelv is angol, nem pedig az adott állam nyelve. A rostocki, a bécsi és a londoni intézet kutatói által tartott előadások többsége nem is kötődött az intézet székhelyét jelentő államhoz. Leginkább internacionalizáltak egyértelműen a rostocki Max Planck intézet tekinthető, az itteni kutatók előadásainak több mint 4/5-e nem foglalkozott Németországgal. Az isztambuli és a táblázatban nem szereplő kisebb kutatóhelyek azonban már jellegzetesen nemzeti intézményeknek tekinthetők.

Feltűnő a nagy olasz intézmények hiánya. Olaszországban, Nagy-Britanniához, Spanyolországhoz és részben Skandináviához hasonlóan, jellemzően sok kisebb tudományos centrumból, egyetemről érkezett egy-két előadó. Olaszországból például Bari-ből, Bolognából, Genovából, Firenzéből, Milánóból, Messinából, Nápolyból, Padovából, Rómából, illetve Sassari-ből is. Ezzel szemben olyan „központosított” országokból, mint Franciaország, Ausztria vagy akár Magyarország, szinte kizárólag a fővárosból érkeztek előadók. Érdekes hogy Romániából mindhárom előadó Kolozsvárról jött. Ez az eltérő területi szóródás nyilván összefüggést mutat az egyes államok tudományszervezési formáival, illetve a demográfiának az egyes országokon belüli belső helyzetével.

Abban bízunk, hogy rövid és rendhagyó konferencia-beszámolóinkkal mi magunk is tudunk néhány, a demográfia tudományának európai helyzetét jellemző információval szolgálni.

IRODALOM

FOLYÓIRATCIKKEK

KOHLI, M.: The Institutionalization of the Life Course: Looking Back to Look Ahead. (Az életút intézményesülése: visszatekintés és előretekintés) *Research in Human Development*, 4. 2007/3–4. 253–271.

Több mint húsz év telt el Martin Kohli tanulmányának megjelenése óta, amelyben ismertette az életút intézményesülésének történeti folyamatáról alkotott modelljét.¹ Az itt bemutatott tanulmány célja – a modell rövid összefoglalásán kívül – a társadalmi változás dinamikájának és az életút-kutatás erre adott válaszainak áttekintése.

Kohli a nyolcvanas évek közepén két évszázad nyugati társadalmainak tipikus életút-modelljét írta le, szembeállítva a 18. század végének, a 19. század elejének pre- és protoindusztriális korszakát a 20. század második felének modern időszakával.

Kohli öt pontban foglalja össze a változásokat:

1. Az életút mint társadalmi intézmény egyre fontosabbá, a legalapvetőbb strukturális jellemzők egyikévé vált (*időbelivé válás*.)
2. Az élet idő szerinti rendeződésének alapvető ismérve az életkor lett, amelynek következménye a kronológiailag standardizált „normál életút” (*kronologizálás*).
3. Ezek a változások egy általánosabb folyamat részét képezik, amelyben az egyének megszabadulnak a státus, a lokalitás és a kibocsátó család kötelékeitől, és a társadalmi élet alapegységévé válnak (*individualizálódás*).
4. Az életút a munka új, fizetett *munkán alapuló rendszere* köré szerveződik. Ezáltal az életút három részre tagolódik: előkészület, „aktivitás” és nyugdíjba vonulás.
5. Az életutat irányító szabályok a társadalmi valóság két különböző szintjén működnek: *pozíciók sorozataként*, amelyeken az egyén az élete folyamán végighalad, valamint az egyén tájékozódását és cselekedeteinek eltervezését biztosító *életrajzi horizontokként*.

Az elmélet szerint az életút mint intézmény biztosítja azokat a szabályokat, amelyek szerint az egyének az életüket élik. Ezek a szabályok informális normák és meggyőződések, illetve formalizált jogi normák vagy szervezeti rendszerek (pl. oktatás vagy társadalombiztosítás) formáit is ölthetik. Ezek egy magától értetődő referenciakeretet, kiszámíthatóságot, folytonosságot hoztak létre. Azonban ez nem jelenti azt, hogy a változatlanosság a természetükből következne. Az instabilitás egy lehetséges forrása a standardizált életút, az életkor-specifikus választásokra és viselkedésre vonatkozó normák, valamint az individualizáció, az egyéni fejlődést és autonómiát előtérbe helyező életvezetés egyre inkább terjedő és elvárt igénye közötti feszültség.

Ezek után Kohli három dimenzióban foglalja össze az elmúlt húsz év társadalmi változásait és az azokra adott tudományos válaszokat. Ezek az intézményesülés szakaszait leíró történeti mintázatok, a különböző életút-rezsimek nemzetközi összehasonlítása és a különböző társadalmi-demográfiai csoportok közötti belső heterogenitás.

¹ Kohli, Martin (1985): Die Institutionalisierung des Lebenslaufs: Historische Befunde und theoretische Argumente. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 37, 1–29.

Ami a történeti mintázatokat illeti, a szerző elismeri, hogy az intézményesült életút, amelyet korábban a modernizáció végpontjának tekintett, egy meglehetősen sajátos történeti időszak, a hatvanas évek terméke volt. Ebben az időszakban érte el a csúcspontját a ma „fordistának” nevezett társadalmi struktúra és életút. Makroszociológiai értelemben ezt a modellt gyors és látszólag stabil gazdasági növekedés, alacsony munkanélküliség és a jóléti állam bővülése jellemezte. Az életút szempontjából a „normál munka-életrajz” volt jellemző, amely folyamatos, teljes munkaidejű alkalmazást és hosszú távú kinevezést jelentett a férfi lakosság nagy része számára. Az egykeresős családmódel terjedt el, ennek megfelelően a legtöbb nő legfeljebb korlátozottan kapcsolódott be a fizetett munka világába. A nők „normál családi életrajzát” korai és szinte teljes körű házasságkötés és gyermekvállalás jellemezte.

Mára felmerül a kérdés, hogy az életkori destandardizáció és az individualizáció folyamatainak következtében beszélhetünk-e egyáltalán még standard és intézményesült életútról. Erre a kérdésre három eltérő válasz született. Az első szerint a fejlődés a hatvanas évek után megtört, új társadalmi időszámítás kezdődött, amely az életút egy új rendszerét hozta létre. Ezt az új intézményi mintázatot nevezhetjük poszt-fordizmusnak, posztmodernnek, reflexív vagy második modernitásnak. A második megközelítés szerint az 1960-as évek történeti szempontból egy különleges időszakot jelentettek, melynek elmúltával a fejlődés visszatért a korábbi hosszú távú trendekhez. Ezt az elképzelést főként családszociológiai kutatások támasztották alá, amelyek szerint a házasságkötés és a termékenység csökkenése, a házassági és gyermekvállalási életkor növekedése a hatvanas évek után visszatért a 19. század végi, 20. század eleji európai fejlődési irányhoz. Kohli azonban hozzát teszi, hogy nem szabad elfelejteni, hogy a két említett időszakban a számszerű adatok hasonlósága mögött a családi döntéshozatal nagyon is eltérő módzatait találjuk. A változások harmadik értelmezése szerint a modernizáció visszafordíthatatlan folyamata töretlen, amelynek alapvető jellemzői a felszíni eltérések dacára a hatvanas évek óta alig változtak. Ebből következik, hogy az intézményi kontinuitás bizonyos fokú destandardizálódással párosul. A szerző elsősorban az utolsó értelmezéssel ért egyet.

A következő, sokat vitatott kérdés, hogy az intézményesült életút egységesnek tekinthető-e, vagy inkább az élet egyes területeit érintő intézményekhez kapcsolódik. Széles körű egyetértés mutatkozik abban, hogy elviekben az egymást többé-kevésbé kiegészítő, különálló intézményeket egy átfogó mintázat részeként érdemes vizsgálni. Az egyéni szintet megcélzó empirikus életútkutatásban is megjelenik ez a probléma: gyakran megelégednek egyetlen vagy néhány átmenet és dimenzió vizsgálatával, és nem próbálják az átmeneteket és azok sorozatait teljes életútmintákká egyesíteni.

A tanulmány szerint szintén fontos kérdés, hogy melyek a döntő dimenziók a teljes életút szerkezetének meghatározásában. Kohli 1986-ban a munkát és a foglalkoztatást emelte ki, míg mások, pl. Mayer és Müller az államot tekintették a legfontosabbnak. Mára a jóléti állammal foglalkozó összehasonlító irodalom kimutatta, hogy a foglalkoztatási rendszer strukturális befolyása töretlen, a jóléti állam célja pedig a gazdasági modernizáció feletti politikai és társadalmi kontroll biztosítása. A nemzeti politikai rendszerek azonban egyre kevésbé tudnak egyedül megfelelni a világméretű trendek jelentette kihívásoknak. A kutatók rendszerint a nemzeti jóléti rendszerek és ezeknek megfelelően az életút-rezsimek különféle tipológiáit állítják fel, például megkülönböztetve egymástól az angolszász liberális piaci államot, a kontinentális, konzervatív jóléti államot, a skandináv szociáldemokrata jóléti államot és a dél-európai jóléti államot.

A következő probléma az életutak növekvő komplexitása és heterogenitása, valamint az, hogy az életkor és a generációk mint társadalmi egyenlőtlenségi dimenziók hogyan viszonyulnak a hagyományos osztály-alapú egyenlőtlenségekhez. Az eredmények szerint az osztálykülönbségek nem csökkennek, sőt, inkább növekednek a posztfordi, előregedő társadalomban, azonban az életkor és a generáció is fontos egyenlőtlenségi tényezővé és konfliktusforrássá vált. A nemek közötti különbségek csökkentek, a nők életpályája közelebb került a három részre osztott életút-modellhez. A két nem életútja közötti eltérések azonban teljesen nem tűntek el, sőt, a nemi törésvonal az intézményesült életút szerves részének és egyik legfontosabb dinamizáló tényezőjének tűnik.

Az intézményesült életút modelljén belül a legtöbb figyelmet az életkori (de)standardizálódás folyamatának szentelték. A fogalom értelmében az egyes életút-események és átmenetek szorosabban (vagy kevésbé szorosan) kapcsolódnak egymáshoz, valamint az életkorhoz, mind a viselkedés, mind a normák szintjén. Empirikus eredmények utalnak arra, hogy az 1960-as évekig a modern életút növekvő életkori standardizálódása zajlott, azóta pedig bizonyos destandardizálódás figyelhető meg. Közelebbről megvizsgálva a helyzetet Kohli azonban azt találta, hogy a család és a munka területén végbement változások sokkal kevésbé hangsúlyosak, mint azt sokan feltételezték. Megfigyelhetők bizonyos, a destandardizáció és a pluralizáció irányába mutató tendenciák néhány életútátmenet esetében, különösen a család területén, de ezek sokkal korlátozottabbak, mint azt gyakran állították. Például bár a házasságkötések gyakorisága visszaesett, a partnerkapcsolati elköteleződés nem csökkent, csak gyakorta más formában – élettársi együttélésben – jelenik meg. Nyugat-Németországban a tanulás, a képzés és a munka egyre kevésbé függ össze a családalapítással, ami a családi élet bizonyos fokú destandardizálására utal. Bár a foglalkozási életút esetében egyre gyakoribbak a megszakított karrierok, a részmunkaidős időszakok, a gyakori munkahelyváltások és a munkanélküliség, a férfiak esetében a hosszú távú karrierpályák és az életút alapvető hármastagolódása továbbra is érvényes, és a nők életútja is bizonyos mértékben konvergál ehhez a mintához. Kivételt csupán azok az országok képeznek, ahol az alkalmazottak intézményes védelme gyengült vagy megszűnt (pl. Dánia, Mexikó, Hollandia, az Egyesült Királyság, az USA és a kelet-közép-európai volt kommunista államok egy része).

Az életkori normák, az egyes életútátmenetek bekövetkeztének kívánatos és nem kívánatos életkorára vonatkozó közmegegyőzések esetében a kép vegyesebb: az elmúlt három évtizedben az életkori határok nem emelkedtek, bár némileg módosultak. A normákkal kapcsolatos konszenzus csökkent, és a normáktól való eltérés szankcionálását is kevesebben tekintik szükségesnek.

A szerző a nyugdíjba vonulás példáján keresztül mutatja be, hogy milyen erők mutatnak az intézményesült életút erodálásának irányába, és milyen strukturális tényezők tartják azt mégis fenn. A nyugdíjazás életkori normája és gyakorlata az Egyesült Államokban gyakorlatilag évtizedek óta változatlan, jóllehet ez az életkori diszkrimináció egy formájának tekinthető, és nem egyeztethető össze az egyéni döntés lehetőségét biztosító individualizmus elveivel. A nyugdíjazás rögzített életkori határai a társadalmak rendszerkövetelményeivel is ellentmondásban állnak, mert az emberi tőke pazarlását okozhatják, akadályozzák a munkaerő optimális elosztását, és a társadalmak előregedése miatt elmélyítik a társadalombiztosítás pénzügyi nehézségeit. Az Egyesült Államokban, ahol kötelező nyugdíjazási életkor már nem létezik, az életkori határ még

mindig meglehetősen hatékonyan alakítja a munkaadók és az alkalmazottak viselkedését, ami jelzi, hogy normaként mennyire mélyen gyökerezik a munkaerő-piaci életutak és a jóléti állam szerkezetében. A nyugdíjrendszer nem csupán anyagi biztonságot nyújt, hanem a munkaerőpiacot is szabályozza, a munkáltatók kezébe eszközt ad a munkaerő alakítására, és a munka és a nyugdíj közötti átmenet előre megszabott rendjével és időzítésével hozzájárul az életpálya tervezhetőségéhez.

Murinkó Livia

LOIS, D.: Einflüsse von Lebensstilmerkmalen auf den Übergang in die erste Ehe. (Az életstílus-jellemzők befolyása az első házasság megkötésére.) *Zeitschrift für Familienforschung*, 20. 2008/1. 11–33.

Németországban teljesen elfogadott és szinte már társadalmi normává vált, hogy a fiatalok első párkapcsolata élettársi kapcsolat. Ugyanakkor előbb vagy utóbb a párok jelentős része megházasodik. A tanulmány szerzője a Német Háztartás Panel (SEOP) követéses adatállományán vizsgálta az élettársi kapcsolatban élő párokat. Az elemzésbe 372 még soha meg nem házasodott, 1998-ban élettársi kapcsolatban élő párt vont be, és azt vizsgálta, hogyan függ össze az „életstílusukkal”, hogy közülük három éven belül kik kötnek házasságot és kik nem.

Életstílus alatt a német nyelvű szociológiában nem egyszerűen életmódra vonatkozó adatokat értenek, hanem egy olyan szociológiai paradigmát, amely a társadalmi struktúrára új, alapvető fontosságú tényezőjének fogja fel az egyes életstílus-mintákhoz való tartozást. (Hasonlóan pl. a foglalkozáson vagy iskolázottságon alapú társadalmi nagy csoportokhoz.) Az életstílus változókat az ismertetett adatfelvételben meglehetősen egyszerű és bevett módon képezték. Egy kérdéssorban bizonyos szabadidős tevékenységek (a szomszédolástól a színházba, operába járásig) gyakoriságát kérdezték. Egy másik kérdéssorban azt tudakolták, hogy a válaszadó a saját elégedettsége szempontjából mennyire tart fontosnak bizonyos dolgokat, például a jó lakást, a barátokat vagy a szabadidőt. A két kérdéssorra adott válaszokból főkomponens elemzés segítségével alakult ki az öt életstílus-változat, amelyeket kalandkeresőnek, magas kultúra kedvelőnek, otthon és családközpontúnak, vallásosnak és karrier-orientáltnak fordíthatunk.

Az életstílus-változók korábbi vizsgálatok eredményei szerint is jellemzően összefüggést mutattak a házasodási hajlammal. Azonban mindig felmerül a kétség, hogy nem csupán közvetítő, vagy mellékes változókról van-e szó. Nem csupán arról, hogy a hagyományos társadalmi rétegződési jellemzők meghatározzák az egyén életstílusát és (akár ezen keresztül) a házasodáshoz való viszonyát is? A szerző ennek a lehetőségnek a kizárására számításaiban lépésről lépésre kontroll alá vonta a fontos hagyományos rétegződési változókat (kor, végzettség, aktivitás, vallás, jövedelem, gyermekvállalás a vizsgált időszakban).

A kétváltozós összefüggések áttekintése és a házasságban élőkkel történő összevetés után eseménytörténeti modellek sorát építette fel, külön férfiakra, nőkre, illetve párokra vonatkozóan (diadikus modell).

Az eredmények összességükben úgy foglalhatók össze, hogy az életstílus házasodásra gyakorolt (egyébként nem különösen erős) magyarzó erejének nagyobb része valójában a háttérben meghúzódó hagyományos társadalmi változókkal magyarzható.

Különösen erős, minden mást meghaladó erősségű hatása van a gyermekvállalás tényének – vagyis a házasság leginkább akkor következik be, ha a párnak gyermeke születik. Emellett igen erős még a kor (növekedésével párhuzamosan erősödő) és a jövedelem (növekedésével párhuzamosan szintén erősödő) hatása a házasság esélyére.

Azonban néhány életstílus-változónak még a leginkább kontrollált modellekben is marad statisztikai értelemben szignifikáns hatása, és a szerző nyilvánvalóan elsősorban ezekkel foglalkozik elemzésében. A legnyilvánvalóbb ilyen összefüggés az, hogy mindkét nem esetén az „otthon és családközpontú” életstílushoz tartozás minden más tényező kontrollálása esetén is egyértelműen növelte a házasságkötés esélyét. A vallásos életstílus szerepe, bár nem ilyen bizonyossággal, de nagy valószínűséggel szintén esélynövelőnek tekinthető. Ezek összességükben logikus, a korábbi szakirodalmi következtetésekkel egybevágó eredmények. Sok, első pillanatra (kétváltozós szinten) érdekesnek tűnő összefüggés azonban nem állta ki a modellezés próbáját: Így például a karrier-orientált nők alacsonyabb házassági esélye magasabb végzettségükkel és foglalkoztatottsági arányukkal magyarázható, hiszen az életstílus hatása ezen változók modellbe vonása után elolvadt.

Izgalmasak a „páros modellek” eredményei, ezek ugyanis lehetőséget adnak arra, hogy figyelembe vegyünk, vajon a párok tagjai hasonló vagy különböző beállítottságúak-e, és hogy ezek az esetleges különbségek hogyan hatnak a házasság esélyére. A modellek eredményei arra utalnak, hogy a házasságkötési esélyek szempontjából nem az a szerencsés, ha munkamegosztás van a pár tagjai között (karrierorientált férfi – családközpontú nő), hanem az, ha mindkét partner egységesen és egymáshoz hasonló mértékben tekinthető otthon és családbarátnak.

Kapitány Balázs

ASENDORPF, J. B.: Living Apart Together: Alters- und Kohortenabhängigkeit einer heterogenen Lebensform. (Living Apart Together: Egy heterogén életforma különböző életkorokban és kohorszokban.) *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 2008/4. 749–764.

Amióta 1978-ban egy holland újságíró megteremtette, a „Látogató párkapcsolat” (Living Apart Together, LAT) kifejezés komoly karriert futott be a társadalomtudományokban. Nagy népszerűsége ellenére – elsősorban a rendelkezésre álló adatforrások alacsony száma miatt – meglepően kevés szisztematikus és alapos elemzés készült erről a társadalmi jelenségről. Jens Asendorpf cikke a német háztartáspanel (SOEP) követés adatállománya segítségével átfogóan mutatja be a látogató párkapcsolat jelenségét.

Látogató párkapcsolat alatt olyan tartós érzelmi és szexuális kapcsolatot értünk, amelyben a résztvevő felek nem tartanak fenn közös háztartást. A látogató párkapcsolat Németországban igencsak elterjedt, 2006-os adatok szerint a felnőtt lakosság bő egytizede, az együttélésen alapuló (élettársi, házastársi) kapcsolatban nem élők 29%-a él ilyen ’LAT’ típusú kapcsolatban. A látogató párkapcsolatban élők száma hozzávetőleg megegyezik az élettársi kapcsolatban élők számával. Történetileg tekintve 1992 és 2006 között mind a látogató párkapcsolatban, mind az élettársi kapcsolatban élők aránya lassan, de egyenletesen növekedett. Összességében azt lehet megállapítani, hogy az egye-

dülálló, párral nem rendelkező személyek aránya nem csökken, hanem a németek egyre nagyobb hányada él házasság helyett élettársi, illetve látogató párkapcsolatban.

A látogató partnerkapcsolat 90-es évek óta megfigyelhető terjedése Németországban életkor szerint nem egyenletes, jelentős aránynövekedés elsősorban a 38 éves és idősebb korosztályokban figyelhető meg. Bár körükben a LAT-kapcsolatban élők aránya csaknem megduplázódott másfél évtized alatt, ennek ellenére a látogató párkapcsolat mindmáig elsősorban a fiatalokra jellemző. A partnerrel rendelkező 20 évesek mintegy 70%-a nem él együtt partnerével. Harminc éves korban ez az arány már csak 20%, de az ilyen kapcsolatban élők aránya körülbelül a negyvenedik életévig még tovább csökken, azután azonban stagnál. Ennek magyarázatát a szakirodalom abban leli meg, hogy az érintettek a gyermekvállalást és a LAT-kapcsolatot nehezen látják összeegyeztethetőnek. Elsősorban a nők törekednek arra, hogy gyermeküket együttélésen alapuló párkapcsolatban hozzák a világra, és emiatt a biológiai óra múlásával egyre kevésbé vonzó számokra az ilyen LAT típusú kapcsolat, egyre több érv szól az összeköltözés mellett. A 40. életév felett ez az összeköltözési motiváció már nem áll fenn, így a csökkenő arány megáll.

Ez a jelenség már rámutat arra, hogy a látogató párkapcsolat csak látszólag egységes párkapcsolati forma, a valóságban több alfaja különíthető el. Egyfelől beszélhetünk egy, az összeköltözést megelőző párkapcsolati formáról. Másfelől létezik egy, a földrajzi mobilitás által kikényszerített életforma (a partnerek egymástól távol tanulnak, dolgoznak). Harmadrészt pedig lehet valóban az érintettek kívánságára, az individuális életvezetés igénye miatt tartósan fenntartott életforma. (Az az adat, miszerint a gyermeküket nevelő elvált vagy megözvegyült szülők átlag felett élnek LAT-kapcsolatban, arra utalhat, hogy esetleg elkülöníthető egy olyan típus is, amelyben a szülők „a gyermek miatt” nem költöznek össze új partnerükkel.) A különféle altípusok empirikus elkülönítése azonban nem egyszerű feladat.

A szerző által használt követéses adatállomány lehetővé tette az egyes partnerkapcsolati formák bomlékonyságának összevetését is. (Felbomlás alatt a kapcsolat megszakadását értve.) Az eredmények azt mutatják, hogy a LAT igencsak bomlékony párkapcsolati forma, hat év alatt a LAT-kapcsolatok mintegy fele felbomlik. Ugyanez az arány az élettársi kapcsolatok esetében 20%, míg a házasságok esetében 10% körüli. Nagyon érdekes, hogy míg a házasságok és élettársi kapcsolatok az érintettek életkorának növekedésével párhuzamosan egyre kevésbé bomlékonyak, addig a látogató párkapcsolatok esetén ilyen összefüggés nem fedezhető fel.

A fel nem bomlott kapcsolatok jó eséllyel összeköltözéshez vezetnek. Az összeköltözés esélye azonban nagyban függ az életkortól. A 20-as, 30-as éveikben lévők mintegy fele hat éven belül összeköltözött partnerével (másik felük pedig – mint az előbb láttuk – felbontotta kapcsolatát). A 38 évesek és ennél idősebbek esetén a hat éven belüli összeköltözés esélye viszont lényegesen alacsonyabb, 21%. Ennyiben tartós, hosszú távú LAT-kapcsolatról elsősorban a termékeny életszakasz befejeződése után beszélhetünk.

Kapitány Balázs

BONOLI, G.: The impact of social policy on fertility: evidence from Switzerland. (A szociálpolitika hatása a termékenységre – bizonyítékok Svájcban.) *Journal of European Social Policy*, 18. 2008/1. 64–78.

A család- és szociálpolitikának a termékenységre gyakorolt hatásával elemzések százai foglalkoztak már. Az egyik igen bevett elemzési irány olyan ökonometriai modellek felállítására, amelyek különféle országok (OECD államok, EU tagállamok) családpolitikáját leíró makroszintű adatok és a gyermekvállalási kedv összefüggését elemzik. Ezen vizsgálatok gyenge pontja jellemzően a rendelkezésre álló makro(ország)szintű adatok mennyiségében és minőségében rejlik. Nagyon kevés nemzetközileg harmonizált adattal rendelkezünk, és az eltérő állami szabályozások és statisztikai eljárások miatt ezek megbízhatósága is kétséges. (Az adórendszer családi kedvezményeit eltérően lehet csak számba venni az egyes országokban; az ugyanabba a kategóriába sorolt nappali gyermekellátó intézmények a valóságban teljesen máshogy működnek az egyes országokban stb.)

Ebből a szempontból Svájc egészen különleges lehetőséget nyújt. Itt az országot alkotó egyes kantonok önálló, egymástól lényeges pontokon eltérő család-, szociál- és oktatáspolitikát folytatnak, így igen nagyok közöttük az intézményi hozzáferési, családtámogatási, illetve termékenységi különbségek. (2003-ban a kantonok teljes termékenységi arányszáma 1,17 és 1,71 között szóródott.) Ugyanakkor a különböző kantonokból származó statisztikai adatok valóban harmonizáltak és egységesek. Ráadásul egy, a svájci kantonokat összevető elemzés esetén rengeteg potenciálisan fontos egyéb magyarázó tényező gyakorlatilag kontroll alatt áll, hiszen például a társadalombiztosítás, a munkajogi szabályozás, a lakáspolitikai szabályozás teljesen egységes az egész országban, sőt az életszínvonal és a munkaerőpiac is lényegesen egységesebb, mint más, országok közötti összehasonlítások esetén. Ennyiben egy 'kantonközi' vizsgálat olyan laboratóriumi kísérletként is felfogható, amely kifejezetten a szociál- és családpolitika hatásainak mérésére törekszik. Ezek a szempontok indokolják, hogy miért lehet érdekes nem svájci olvasók számára is egy ilyen tanulmány.

A szerző a termékenységi magatartás átalakulását két egymással összefüggő, egymást részben kioltó folyamat eredményeként fogja fel. Egyfelől a huszadik század eleje óta folyik a társadalmi modernizációval együtt a nők emancipációja és aspirációik változása. Ez a folyamat a modern fogamzásgátlás elterjedésével párhuzamosan jelentősen csökkentette a termékenységet, és mindmáig ez a meghatározó trend a tradicionális, mezőgazdasági jellegű kantonokban. Másfelől viszont megindult egy, az új viszonyokhoz való intézményi adaptációs, átalakulási folyamat is, amelynek keretében hatékony és összetett családpolitikai rendszerek, családbarát intézmények, illetve munkakörülmények alakulnak ki. Ez a második folyamat növeli a termékenységet, de ez értelemszerűen elsősorban az első folyamat szempontjából előrébb tartó, alapvetően alacsony termékenységi kantonokban figyelhető meg. A valós hatások értelmezésekor szükséges a két folyamat mesterséges, matematikai-statisztikai módszerekkel történő különválasztása.

Sajnos az elemzés a gyakorlatban meglehetősen szűkös empirikus adatállománnyal és nem különösebben kifinomult módszerekkel dolgozik. A szerző ugyanis összesen 3–3 változót használ fel a modernizációs és az adaptációs trend mérésére: míg az előbbit a városi lakosság arányával, a nem mezőgazdasági népesség arányával és az egyetemest végzett nők arányával; addig az utóbbit a női foglalkoztatottsági aránnyal (!), a bölcsődék elterjedtségével és a családtámogatások mérésével operacionalizálja. Függő válto-

zónak a simított teljes termékenységi arányszámot (TTA) használja. OLS regressziós modellek sorozata segítségével egyfelől a 2000-es évek elejére vonatkozóan magyarázza a TTA alakulását, majd az 1980 és 2000 közötti termékenységi változást vizsgálja. Utóbbi elemzésében egészen komoly módszertani gyengeségek figyelhetők meg, például a szerző az ezredforduló utáni családtámogatási mértékek nagyságát magyarázó változóként használja az 1980 és 2000 közötti termékenységváltozás modellezésekor.

Az eredmények azt a nem meglepő tényt valószínűsítik, hogy az első folyamat (Svájcban is) sokkal erőteljesebben hat a termékenységre, mint a második, amely csak akkor válik egyáltalán láthatóvá, amikor kontrolláljuk az első hatását. Az adaptációs folyamat mérőszámai közül a családtámogatások mértéke egyértelműbben pozitív hatást gyakorol, mint az intézményi ellátottság mértéke. A családtámogatások közül legerősebb hatásúnak a születéskor járó egyösszegű juttatás nagysága és a negyedik (!) gyermek után fizetett (emelt) család pótlék tűnik. Nagy kár, hogy szerző jellemzően a családi juttatások összevont mértékével dolgozik, és csak utalásszerűen említi meg az egyes komponensek külön hatásait, pontos számokat pedig utóbbiakról nem közöl.

Kapitány Balázs

ALTER, G. – ORIS, M. – NEVEN, M.: When Protoindustry Collapsed. Fertility and the Demographic Regime in Rural Eastern Belgium during the Industrial Revolution. (Amikor a protoindusztrializáción nyugvó gazdaság összeomlott. A termékenység és a demográfiai rendszer a rurális Kelet-Belgiumban az ipari forradalom időszakában.) *Historical Social Research*, 32. 2007/2. 137–159.

A demográfiai átmenet történetének narratíváiban nagyon gyakran hangsúlyos elemként szerepel a dinamikus városi–ipari szektor, valamint a hagyományos vidéki világ egymással való szembeállítás. Ezekben az elbeszélésekben a rurális térségek a stabilitás védőbástyáiként jelennek meg, amelyek ellenálltak a városokból eredő gazdasági és kulturális jellegű átalakító erőknél. A tanulmány szerzői a kelet-belgiumi rurális térségek demográfiai rendszerére – elsősorban a termékenységre – fókuszálva ennek az elméleti sémának a felülvizsgálatára vállalkoznak. Amellett érvelnek, hogy egy ilyen sztereotípiát alábecsüli és elhanyagolja a rurális térségek – részben az ipari–városi világhoz fűződő kapcsolatokból fakadó, részben pedig a saját gazdasági jellemzőiben végbemenő – változásait. Korabeli népességregiszterekből származó egyéni szintű életút-adatok elemzésével bizonyítják, hogy e térségek lakói képesek voltak megbirkózni a rurális deindusztrializációval, a demográfiai nyomással és a városi–ipari fejlődés következményeivel. A tanulmány érdeme, hogy új megvilágításba helyezi a térség lakóinak magatartását, a születéskorlátozás viszonylag kései alkalmazását, és elutasítja azt a magyarázatot, amely ez utóbbit az alkalmazkodás hiányának tulajdonítja.

A Kelet-Belgium gazdaságtörténeti és történeti demográfiai folyamatait magyarázó elméletek jól ismertek. A korábbi munkák az iparosodás előtti Belgiumot malthusianus megközelítésben vizsgálták. Eszerint a demográfiai viselkedés a népességnövekedés és a korlátozott mennyiségű erőforrások közötti egyensúly fenntartását biztosította. A rendszer kulcsának a tulajdon és a háztartásalapítás közötti kapcsolatot tartották. Hangsúlyozták, hogy ameddig a gazdasági függetlenség a házasság előfeltételének számított, addig a népességnövekedés is visszafordíthatóvá vált, hiszen a megfogyatkozó erőfor-

rások nehezzé teheték a házasságkötést. A növekvő demográfiai nyomás korszakaiban a nem házas fiatalok arra kényszerültek, hogy házasságkötésüket az örökség, vagy a saját megtakarításuk útján létrejövő gazdaság megszerzéséig halasszák. Ennek alternatívájaként a városokba vándorolhattak, ahol a magas halandósági arányok felemésztették a falusi térségek népességleleslegét. Ez a megközelítés a házasságkötési és vándorlási lehetőségeknek tulajdonít döntő fontosságot, a termékenység variációit csupán másodlagos elemként kezeli. Feltételezi, hogy a termékenység szintjében megfigyelt differenciák elsősorban a csecsemőszoptatás időtartamában tapasztalható eltérések tükrözik, amelyek ilyen formában nem tekinthetők a születéskorlátozás bizonyítékának.

A történet Kelet-Belgium esetében további fordulatot kap a protoindusztrializáció tézise által. A Franklin Mendels és mások által kidolgozott elmélet szerint a háziipari termelés elterjedése módosította a hagyományos demográfiai rendszert, amely a fiatalok házasságainak elhalasztásán és a házasságot soha nem kötők magas arányán alapult. A falusi iparüzés másodlagos jövedelemforrásként csökkentette a családok eltartásához korábban szükséges földmennyiséget, ezáltal pedig oldotta a népességnövekedés megelőző fékjeit. A népességnövekedés ösztönözte a gazdasági fejlődést, de a termelés növekedésének ellensúlyaként megakadályozta az életszínvonal emelkedését. A népességnövekedés mindazonáltal népesedési válságokat is eredményezhetett egy olyan időszakban, amikor a gépesített termelés megjelenése aláásta a háziipar életképességét. A protoindusztrializációt okolták például a Flandriát érintő 19. századi gazdasági válság miatt, amikor a házi keretek között működő szövőipari termelés hanyatlása jelentős elszegényedéshez vezetett.

A szerzők kelet-belgiumi rurális kistérségeket vizsgálnak. A régió legfőbb jellemzője, hogy a 19. században a brit példát a kontinensen elsőként követve nagyon gyors ipari fejlődés zajlik le. A folyamat Verviers kisváros textilgyáraiban kezdődik, majd később a Liège környéki vas- és szénipari központ növekedésével folytatódik. A térség városi- ipari agglomerációinak népessége 1800 és 1900 között 65 000 főről 500 000 főre emelkedik. A szerzők a Verviers város közelében fekvő Sart község, valamint a Liège közeli Pays de Herve kistérség Charneux, Clermont és Neufchâteau falvainak népességeit vizsgálják. A közöttük levő viszonylag csekély földrajzi távolság ellenére a két kistérség agrár-, népesedés-, társadalom- és gazdaságtörténete eltért egymástól. Sart község kis- és középbirtokos parasztok által lakott hegyvidéki település. Lakóinak megélhetése erősen kötődött az általuk közösen birtokolt nagy kiterjedésű erdőkhöz, amelyek jelentős mennyiségű faanyagot biztosítottak számukra. Az irtások helyén kialakított legelőkön az állatok számára termeltek takarmányt. A 19. század második fele itt meghozza a fakitermelés és az állattenyésztés korszerűsítését. A gyümölcsösök és rétek környezetében fekvő Pays de Herve falvaiban ettől eltérően már a 16. századtól kezdve kialakul egy olyan gazdasági rendszer, amely a gyapjú falusi háziipari keretek közötti feldolgozásán és a verviers-i kereskedők által történő értékesítésén alapul. A modern gazdasági vérkeringésbe való bekapcsolódást ebben a térségben elősegítette az önfenntartó mezőgazdaságról a marhatenyésztésen, a sajtermelésen és gyümölcsstermesztésen alapuló kereskedelmi mezőgazdaságra való áttérés. A folyamat során a földtulajdonlás megszűnt, és a földek közös tulajdonként való használata lényegében megszűnt. Ennek a gazdasági rendszernek az összeomlását jelentette a 19. század első évtizedeiben a verviers-i gépesített és centralizált textilipar kiépülése. Mindennek következménye, hogy Pays de Herve-ben 1830-ra eltűnik a falusi szövőipar, 1860-ra pedig megszűnnek a takácsműhelyek. A paraszti tulajdonban levő földeknek nemesek és városi polgárok

általi felvásárlása a paraszti földtulajdonlás hanyatlását és a földbérletrendszer elterjedését eredményezte.

A közeli városokban zajló ipari fejlődés alapjaiban alakítja át a falusi térségek demográfiai rendszereit. Mindenekelőtt jelentősen megnövekedik a városokba irányuló elvándorlás. A népességnomást csökkentő elvándorlási lehetőségek azonban érdekes módon nem vezetnek a megelőző fékek enyhüléséhez – ez esetben a házassodási életkor csökkenéséhez – hanem éppen ellenkezőleg, annak további erősödését eredményezik. Az elvándorlással párhuzamosan a helyben maradók házassodási életkora és születéskor várható élettartama is emelkedik. A házasságot nem kötő vagy a városokba távozó testvérek lehetővé tették az otthon maradtak számára vagyoni helyzetük konszolidálását. Kelet-Belgium falusi lakói tehát nem utasították el a késői házassodás malthusianus logikáját, hanem a demográfiai viselkedés újabb elemeit – elvándorlás, születéskorlátozás – és a változó gazdasággal összefüggő új gazdasági aspirációkat rendeltek hozzá. Házasságkötési gyakorlatuk továbbélési stratégiából felhalmozási stratégiává vált. Az ipari–városi térségbe távozók számára ugyan lehetővé vált a korábbi életkorban való házasságkötés, az egészségtelen környezet azonban jelentősen megrövidítette életkilátásaikat. A szerzők a „növekedés paradoxonaként” tekintenek a jelenségre: a városokhoz köthető modern gazdasági növekedés, amely véget vet a korábbi malthusianus világnak, éppen a városokban követeli a legtöbb áldozatot.

A termékenységcsökkenés Kelet-Belgiumban városi környezetben kezdődik az 1860-as években, majd a későbbi évtizedekben – főként az 1880-as években – fokozatosan elterjed vidéken is. A szerzők Sart és Pays de Herve 19. századi adatainak elemzése során úgynevezett „siugrás” (*ski-jump*) formájú termékenységet írtak le, amikor a termékenység folyamatos csökkenésének kezdetét egy emelkedési periódus előzi meg. Sart-ban a Teljes Házassági Termékenységi Arányszám (TMFR) az évszázad közepétől megemelkedik, mielőtt véglegesen lecsökkenne. A termékenységváltozás megértése céljából a szerzők a termékenységi élettörténetekből származó születések közötti időtartamok továbbélési görbéit (*survival curves*) vizsgálják három időszakban (1812–1846; 1847–1874; 1875–1899). Három különböző továbbélési görbét elemeznek, amelyek azon nők arányának négy éves időtartam alatti alakulását mutatják: a) akik nem születtek a házasságkötésüket követő 9. hónaptól; b) akik nem születtek a korábbi gyerekek második életévének betöltésétől; illetve c) akik nem születtek a korábbi gyerekek halálának időpontjától. A továbbélési görbék segítségével sikerült rámutatniuk a szoptatás termékenységre gyakorolt hatására: az 1847-et megelőző időszakban a továbbélő gyereket nevelő nők 15 százaléka szült a következő 24 hónapban, szemben azzal az 55 százalékkal, akiknek a korábban született gyerekek elhalálozott. A szoptatás megközelítőleg 1 évvel hosszabbította meg a születések közötti medián időintervallumot.

Az 1812–1846 és 1847–1874 közötti időszakok továbbélési görbéinek összehasonlítása az 1846 utáni görbék összezsugorodását és a termékenység emelkedését mutatta. Mindhárom továbbélési görbe rövidebb volt 1846 után, amiből a szerzők azt a következtetést vonták le, hogy a termékenység század közepi növekedését nem magyarázhatja kizárólag a csecsemőszoptatás időtartamának vagy a szoptatást gyakorló nők arányának csökkenése. Feltételezésük szerint a termékenység 19. század közepi emelkedése összefüggött a táplálkozási körülmények javulásával, amelyet a katonai sorozások alkalmával rögzített testmagasság adatai is igazoltak. Korábbi kutatásaik ugyanakkor azt mutatták, hogy a termékenység 1851-ig megfigyelt variációi a gazdasági változásokkal álltak összefüggésben. A társadalom szegényebb szegmenseinek nemcsak ala-

csonyabb volt a termékenysége, hanem érzékenyebben reagáltak az árak rövid távú ingadozására is.

Az elemzésnek sikerült rámutatnia egyrészt a termékenység 19. század közepi növekedésére, másrészt pedig arra, hogy az 1851 előtti alacsony termékenység hátterében a szegénység állt, amely a szegényes táplálkozáson és/vagy a tudatos születéskorlátozáson keresztül gyakorolt befolyást.

A tanulmány szerzői arra a következtetésre jutottak, hogy a kelet-belgiumi falusias vidékek lakói képesek voltak megbirkózni a falusi deindusztrializációval, a túlnépesséssel és a városi ipar fejlődésével. Véleményük szerint értelmetlennek tűnik az alacsony házassági termékenység kései kialakulását alkalmazkodási képességük hiányaként értelmezni, hiszen az egész század folyamán annak ellenkezőjét tanúsították. A születéskorlátozás késői alkalmazása sokkal inkább a sikerességüknek tulajdonítható. A születéskorlátozást végül is a gyermekhalandóság csökkenése, a régi agrárrendszer átalakulása nagy gazdaságokká és a közelben fejlődő modern iparral konzisztens fejlettebb mezőgazdasági technikák elterjedése provokálta ki.

Pakot Levente

DEMOGRÁFIAI FOLYÓIRATSZEMLE

DEMOGRAPHY

az Amerikai Népesedési Társaság folyóirata

2008. No. 3.

- REARDON, S.F. – MATTHEWS, S.A. – O’SULLIVAN, D. – LEE, B.A. – FIREBAUGH, G. – FARRELL, C.R. – BISCHOFF, K.: A nagyvárosok faji szegregációjának geográfiai jellemzői.
- CLARK, W.A.V.: A „Mozgás a lehetőségek felé” c. vizsgálat újragondolása és hatása a szegénység és etnikai koncentráció változására.
- CHEN, W-H. – CORAK, M.: Gyermekszegénység és változások a gyermekszegénységben.
- HARKNETT, K.: A társ elérhetősége és a nem-házassági szülők kapcsolatai.
- CARPENTER, C. – GATES, G.J.: Homoszexuális és lesbikus kapcsolatok: kutatási eredmények Kaliforniából.
- GARIP, F.: Társadalmi tőke és vándorlás: hasonló erőforrások hogyan vezetnek eltérő következményekhez?
- HALL, M. – FARKAS, G.: Emeli a társadalmi tőke a bevándorlók jövedelmét az alacsony képzettséget igénylő foglalkozásokban?
- ALHO, J.M.: Vándorlás, termékenység és öregedés a stabil népességekben.
- PARRADO, E.A. – MORGAN, S.P.: Generációk közötti termékenység a spanyol eredetű nők körében: újabb bizonyítékok a bevándorlók asszimilációjára.
- ROSETO-BIXBY, L.: A különlegesen magas várható átlagos élettartam a Costa Rica-i kilencven évesek körében.

- MARALANI, V.: Változó kapcsolat a családnagyság és az iskolai végzettség között a társadalmi-gazdasági fejlődés ideje alatt: indonéziai tapasztalatok.
- FREDERICK, C.B. – HAUSER, R.M.: Véget vetettünk a társadalmi előrelépésnek? A 6–17 éves gyermekek iskolai előmenetelének változásai 1972 és 2005. között.
- GLIED, S. – LLERAS-MUNEY, A.: Technológiai fejlődés és egyenlőtlenség az egészségben.

2008. No. 4.

- DUNCAN, G.J.: Mikor támogassunk és mikor próbáljunk elkerülni egy népességi perspektívát.
- HORIUCHI, S. – WILMOTH, J.R. – PLETCHER, S.D.: Egy, a folyamatos változás modelljén alapuló dekompozíciós módszer.
- WHITE, M.J. – MUHIDIN, S. – ANDRZEJEWSKI, C. – TAGOE, E. – KNIGHT, R. – REED, H.: Városiasodás és termékenység: esemény-történeti elemzés Ghána tengerparti vidékéről.
- GULDI, M.: A terhesség-megszakítások és a fogamzásgátló tabletta kiskorúak körében való elérhetőségének termékenységi hatásai.
- MC KINNISH, T.: Házastársi mobilitás és jövedelem.
- ELWERT, F. – CHRISTAKIS, N.A.: Feleségek és ex-feleségek: a homogámiai hiba újabb tesztelése az özvegyülések bekövetkezésében.
- LI, J-CH.A. – WU, L.L.: Nincs kimutatható trend a válások generációk közötti átörökítésében.
- LHILA, A. – SIMON, K.I.: Döntések a prenatális egészségi beruházások kérdésében: számít a gyermek neme?
- YOUNT, K.M.: Nem, az életút során rendelkezésre álló források és a kognitív funkcionalitás Egyiptomban.

EUROPEAN JOURNAL OF POPULATION

az Európai Népesedési Társaság folyóirata

2008. No. 4.

- ZIEGLER, U. – DOBLHAMMER, G.: A gondozás iránti igény kohorszok közötti változása Nyugat-Németországban 1986 és 2005 között.
- MATYSIAK, A. – VIGNOLI, D.: Termékenység és a női foglalkoztatottság: egy Metaelemzés.
- MAKI, N.E. – MARTIKAINEN, P.T.: Az iskolai végzettség, társadalmi hovatartozás és a jövedelem hatása az alkohollal és nem alkohollal összefüggő öngyilkosság gyakoriságára: egy nyilvántartásokon alapuló vizsgálat a finn 25–64 éves férfiak körében.
- WINKLER-DWORAK, M.: Az iskolázott társadalom alacsony halandósága.
- MURESAN, C.: A terhesség-megszakítások hatása a termékenységre Romániában.

JOURNAL OF MARRIAGE AND THE FAMILY
az USA Családi Kapcsolatok Nemzeti Tanácsának folyóirata
2008. No. 4.

- UECKER, J.E. – STOKES, C.E.: Párkapcsolat, együttélés és házasság. Korai házasság az Egyesült Államokban.
- RAYMO, J.M. – IWASAWA, M.: Házasság előtti terhesség és a házaspárok együttélési szokásai Japánban.
- LICHTER, D.T. – QIAN, Z.: Sorozatos együttélés és a házas életút.
- BLEKESAUNE, M.: Párkapcsolati átmenetek és mentális gondok: az átmeneti rend vizsgálata.
- LAUSTER, N.T.: Megfelelőbb lakások és a családok: lakáspiac és a fiatal együttélések stabilitása Svédországban.
- NOBLES, J. – BUTTENHEIM, A.: Házasság és társadalmi-gazdasági változások Indonéziában.
- CHERLIN, A. – CROSS-BARNET, C. – BURTON, L.M. – GARRETT-PETERS, R.: Megtartható ígéret: az alacsony jövedelmű nők magatartása a gyermekvállalással, a házassággal és a válással kapcsolatban.
- BERGER, L.M. – HEINTZE, T. – NAIDICH, W.B. – MEYERS, M.K.: Lakástámogatások és a háztartás nehézségei az alacsony jövedelmű egyszülős háztartásokban.
- BZOSTEK, S.H.: Szociális apák és a gyermek jóléte.
- RYAN, R.M. – KALIL, A. – ZIOL-GUEST, K.M.: A nem-együttélő apák gyermeknevelési részvételének longitudinális tapasztalatai: a lehetőségek és a kapcsolatok szerepe.
- HOOK, J.L. – CHALASANI, S.: A nemek szerinti elvárások? Az egyedülálló apák gyermeknevelésre fordított idejének újragondolása.
- DEVIS, K.D. – GOODMAN, W.B. – PIRRETTI, A.E. – ALMEIDA, D.M.: Nem-szerződéses munkaidő-beosztás, érzékelt családi jólét és a napi stresszforrások.
- WIERDA-BOER, H.H. – GERRIS, J.R.M. – WERMULST, A.A.: Adaptív stratégiák, nemi ideológiák és a munka-család egyensúly a holland kétkeresős családokban.
- BOGENSCHNEIDER, K. – PALLOCK, L.: A szülő-serdülő kapcsolatok érzékenysége: feltételes befolyásoló tényezők? Számít a kérdező is?
- TEACMAN, J.D. – TEDROW, L.: Válás, faj és katonai szolgálat: több mint egyenlő fizetés és egyenlő lehetőség?
- BEHKE, A.O. – MAC DERMID, S.M. – COLTRANE, S.L. – PARKE, R.D. – DUFFY, S. – WIDAMAN, K.F.: A családi kohézió az USA-ban élő mexikói és európai származású szülők életében.
- OSWALD, R.F. – MASCIADRELLI, B.P.: Generatív rituálék vidéki leszbikusok és homoszexuális férfiak körében: a társadalmi befogadás elősegítése.
- PIOTROWSKI, M.: Vándorlók utalásai és a háztartások megoszlása: Nang Rone esete, Thaiföld.

2008. No. 5.

- CABRERA, N.J. – FAGAN, J. – FARRIE, D.: Az apák hosszabb időtartamú gyermeknevelési részvételének magyarázata.

- MARSIGLIO, W.: A férfiak szülés előtti élményeinek megértése és kapcsolata az apa későbbi gyermeknevelési részvállalásával.
- DOHERTY, W.J.: Társadalompolitika és a párok kapcsolata: észrevétel Cabrera és társai cikkére.
- CABRERA, N.J. – FAGAN, J. – FARRIE, D.: Miért ösztönözzük a nem házas apákat a részvételre a szülés előtti eseményekben?
- RAUER, A.J. – KARNEY, B.R. – GARVAN, C.W. – HOU, W.: A kapcsolat kontextualizált rizikói: a rizikók kumulatív megközelítése a kapcsolatok megelégedettségének megértésében.
- GILLMORE, M.R. – LEE, J. – MORRISON, D.M. – LINDHORST, T.: A tizenéves apaságot követő házasságkötés. Kapcsolat a felnőttkori jóléttel.
- BRAUN, M. – LEWIN-EPSTEIN, N. – STIER, H. – BAUMGARTNER, M.K.: A házimunka nemek közötti méltányos megosztásának érzékelése.
- ANDERSON, K.L.: A partner által gyakorolt erőszaka rosszabb a kontrol kontextusában?
- KIM, H.K. – LAURENT, H.K. – CAPALDI, D.M. – FEINGOLD, A.: A férfiak nők iránti agressziója: egy 10 éves panel vizsgálat.
- MANDARA, J. – JOHNSTON, J.S. – MURRAY, C.B. – VARNER, F.: Házasság, pénz és afroamerikai anyák önértékelése.
- KILLOREN, S.E. – THAYER, S.M. – UPDEGRAFF, K.A.: A konfliktusok kimenetele mexikói eredetű serdülő korú testvérek között.
- NOMAGUCHI, K.M.: Nem, családstruktúra és a tizenévesek elsőszámú bizalmasai.
- KENDIG, S.M. – BIANCHI, S.M.: Egyedülálló, együtt élő és házas anyák gyermekgondozásra fordított ideje.
- BARNETT, M.A.: Anyák és nagyanyák gyermekgondozása az alacsony jövedelmű, három generációs vidéki családokban.
- CAVANAGH, S.E. – HUSTON, A.C.: A család instabilitásának időzítése és a gyermekek társadalmi fejlődése.
- AMATO, P.R. – LANDALE, N.S. – HAVASEVICH-BROOKS, T.C. – BOOTH, A. – EGGEBEEN, D.J. – SCHOEN, R. – MC HALE, S.M.: A fiatal házas nők családalakulásának előrejelzői.
- CARMALT, J.H. – CAWLEY, J. – JOYNER, K. – SOBAL, J.: Testsúly és találkozás egy fizikailag attraktív romantikus partnerrel.
- UTRATA, J.: A lécsaládon tartása: miért fogadják el a nem honos apák Oroszországban az apaság szűkebb értelmezését?
- CROUTER, A.C. – BARIL, M.E. – DAVIS, K.D. – MC HALE, S.M.: A társadalmi hovatartozást és a faji szocializációt összekapcsoló folyamatok a afroamerikai két-keresős családokban.

POPULATION

a Francia Nemzeti Népeségtudományi Intézet folyóirata

2008. No. 3.

- PRIOUX, E.: Újabb demográfiai jelenségek Franciaországban: a születéskor várható élettartam még mindig emelkedik.

- DESPLANQUES, G.: Előnyök és bizonytalanságok az éves francia népszámlálási felvételekben.
- DUTHE, G.: A malária újraéledése Szenegálban: a maláriahalandóság becslése Mlomban.
- FRANCKEL, A. – ARCENS, F. – LALOU, R.: Falusi környezet és gondoskodás Szenegál Fatick régiójában.
- SETBON, M. – RAUDE, J.: A chikungunya Réunion szigetén: a társadalmi, környezeti és magatartásbeli tényezők járványügyi vonatkozásai.

POPULATION AND DEVELOPMENT REVIEW

az Amerikai Népesedési Tanács folyóirata

2008. No. 3.

- CLEMENS, M.A. – PRITCHETT, L.: A természetbeni jövedelmek: inkább az ember, mint a terület fejlődésének mutatója.
- AKRESH, I.R.: A legális amerikai bevándorlók foglalkozási életpályái: hanytlás és újjáéledés.
- CTIMMINS, E.M. et al.: Az Egyesült Államok és Japán biológiai rizikó faktorainak összehasonlítása.
- TIMAEUS, I.M. – MOULTRIE, T.A.: Halasztás és a szülések közötti intervallumok.
- DALY, H. E.: Növekedés és fejlődés: egy crédó kritikája.
- DORIUS, S. F.: Globális demográfiai konvergencia? A termékenység országok közötti változatainak és változásainak újragondolása.

2008. No. 4.

- KREAGER, P.: Arisztotelész és a nyílt népesedési gondolkodás.
- FISCER, A.M.: „Népeségi invázió” versus kiűzetés a városokból Nyugat-Kína tibeti területein.
- ALEXANDRATOS, N.: Az élelmiszerárak növekedése: lehetséges okok, múltbeli tapasztalatok és hosszabb távú következmények.
- NEYER, G. – ANDERSSON, G.: A családpolitika következményei a gyermekvállalási magatartásra: hatások vagy belemagyarázások.
- DOMINGO, A.: „Demodystopias”: A demográfiai pokol kilátásai.
- RAU, R. – SOROKO, E. – JASILIONIS, D – VAUPEL, J. W.: Az időskori halandóság folyamatos csökkenése.

POPULATION RESEARCH AND POLICY REVIEW

a KLUWER Akadémiai Kiadó és a Déli Demográfiai Egyesület folyóirata

2008. No. 5.

- WILL, J.A. – COBB, S.C. – CHENEY, T.J.: Florida változó szivárványa: felemelkedő piacok azonosítása Florida változó etnikai összetételének és demográfiai változásainak vizsgálatával.

- TORRA, C.M. – ELO, I.T.: A „Salmon hiba” hatása a spanyol-ajkúak kedvező halandóságára: újabb bizonyítékok a társadalombiztosítási adatokból.
- BROWN, S.L. – VAN HOOK, J. – GLICK, J.E.: Generációk közötti különbség az együttélés és házasságkötés terén az Egyesült Államokban.
- GAVRILOVA, N.S. – SEMYONOVA, V.G. – DUBROVINA, E. – EVDOKUSHKINA, G.N. – IVANOVA, A.E. – GAVRILOV, L.A.: Az orosz halandósági krízis és a népmozgalmi statisztika minősége.
- SPIESS, C.K. – WROCHLICH, K.: A gyermekgondozási segély reformja Németországban: az északi modell felé mozdulás költségei és munkaerő piaci hatásai.
- BULANDA, R.E. – MANNING, W.D.: A szülők együttélésének tapasztalatai és a tizenévesek várható magatartása.
- SEMYONOV, M. – GORODZEISKY, A.: A munkaerő vándorlása, átutalások és a háztartások életszínvonala a Fülöp-szigeteken.

2008. No. 6.

- GUTMANN, M.P. – WITKOWSKI, K. – COLYER, C. – ROURKE, J.M. – MC NALLY, J.: Területi adatok a másodelemzéshez: az adatvédelem kérdései és a jelenlegi gyakorlat.
- SULLIVAN, D.H. – ZIEGERT, A.L.: Spanyolajkú bevándorlók szegénysége: számít az etnikai származás?
- POSTON, D.L. – ZHANG, L.: Az 1990-es évek állandó és ideiglenes kínai vándorlásának ökológiai vizsgálata.
- WU, L.L. – MUSICK, K.: A házasságok és együttélések stabilitása az első gyermek születését követően.
- SLACK, T. – JENSEN, L.: A születés a szerencse új nézőpontból: az alulfoglalkoztatottak kohorsz elemzése, 1974–2004.
- HAAN, M.: A helyek helye: bevándorlók térbeli elhelyezkedése és életszínvonala Kanadában.
- HEARD, H.E. – GORMAN, B.K. – KAPINUS, C.A.: Családstruktúra és az önértékelésen alapuló egészség a tizenéves és a fiatal felnőtt-korban.

POPULATION TRENDS

az Egyesült Királyság Nemzeti Statisztika Hivatalának folyóirata

2008. No. 133.

- TROMANS, N. – NATAMBA, E. – JEFFERIES, J. – NORMAN, P.: Az 1986 és 2006 közötti nemzeti termékenységi trend érvényesült Anglia és Wales egész területén?
- NOVE, A. – BERRINGTON, A. – MATTHEWS, Z.: Otthonszülés az Egyesült Királyságban, 1955–2006.
- BATES, A.: A postai irányítószámok „best fit” módszerének fejlesztése és hatása a különböző területi szintű népességi becslésekre.

2008. No. 134.

- DUNNELL, K.: Öregedés és halandóság az Egyesült Királyságban – a Nemzeti statisztikus éves beszámolója a népesedési helyzetről.
- DENNETT, A. – STILLWELL, J.: Népeségi „felbomlás” és „pezszés” – Anglia belső vándorlási folyamatainak megértése a stabilitás becslésén keresztül.
- SHAW, C.: A Nemzeti Népeség-előreszámítási Projekt Szakértői Csoportja: a termékenység, halandóság és vándorlás jövőbeni trendjeire vonatkozó kérdőív eredményei.

DEMOGRÁFIA

Megjelenik negyedévenként
Felelős szerkesztő: Óri Péter
Szerkesztőség: Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, II. Buday László u. 1–3.
Postai irányítószámunk: 1024
Telefon: 345-6000

Kiadóhivatal: 1024 Budapest, Buday László u. 1–3.
Telefon: 345-6449 Fax: 345-1115
Kiadásért felel a KSH Népeségtudományi Kutató Intézet igazgatója

Nyomdai megrendelés törzsszáma: 2009.068

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága.
1008 Budapest Orczy tér 1.
Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján.
e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
faxon: 303-3440
További információ: 06 80/444-444;
Közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a
Postabank Rt.: 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámmal.
Előfizetési díj: félévre 520, – Ft, egész évre 1040, – Ft

Szedte: a Szerkesztőség